

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YENİÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

**BURSA'DA VAKIFLARIN
SOSYO-EKONOMİK İŞLEVLERİ**

(1544-1588 ve 1749-1795 Yılları Arası Vakıf Muhasebe Kayıtları Işığında)

Doktora Tezi

Cafer Çiftçi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Özer Ergenç

T100217

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Ankara-2001

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YENİÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

**BURSA'DA VAKIFLARIN
SOSYO-EKONOMİK İŞLEVLERİ**

(1544-1588 ve 1749-1795 Yılları Arası Vakıf Muhasebe Kayıtları Işığında)

Doktora Tezi

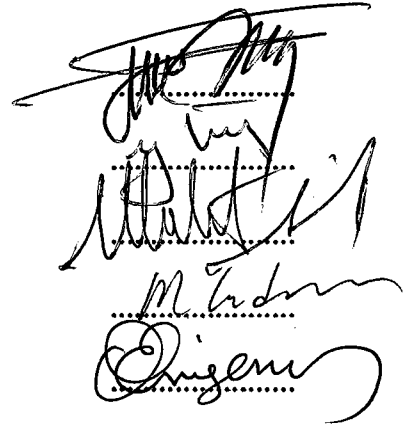
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Özer Ergenç

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Bahaeddin Yedigöller
Prof. Dr. Hüseyin Özkaya
Prof. Dr. Mahmut Sakroğlu
Prof. Dr. Musa Gadirici
Prof. Dr. Özer Ergenç

İmzası



Tez Sınavı Tarihi 21.01.2002.....

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	V
TABLolar LİSTESİ	VI
GRAFİKLER LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM BURSA ve VAKIFLAR

I. TİCÂRET ve ÜRETİM MERKEZİ OLARAK BURSA ve İNCELENEN YÜZYILLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	15
II. BURSA'DA VAKIFLAR	26
A. Vakıfların Hukukî Temeli	26
B. Vakıfların Oluşumu	31
1. Vakfın Kuruluşu	32
2. Vakıf Kurucuları	33
C. Vakıfların Amaçları	38
1. Hirfet Gruplarının İhtiyaçlarına Yönelik Olanlar	39
a. Tekâlif Ödemesi	40
b. Mühimmât Giderlerinin Karşlanması	40
c. Taâmiye Harcamalarının Karşlanması	41
2. Sosyal Amaçlara Yönelik Olanlar	41
a. Bayındırlık ve Temizlik Faaliyetlerinin Gerçekleştirilmesi	41
b. Avâız Türü Vergilerin Ödenmesi	43
1. Avâız Akçası	47
2. Nüzul	47
3. Sürsât	48
4. İştirâ	48
5. Kütrekçi Akçası	48
c. Hayır İşlerinin Karşlanması	49
3. Eğitim Kurumlarına ve Amaçlarına Yönelik Olanlar	50
a. Vazîfelilerin Ücretlerinin Ödenmesi	50

b. Mühimmât Giderlerinin Karşlanması	51
4. Dinî Kurumlara ve Amaçlara Yönelik Olanlar	51
a. Vazîfelilerin Ücretlerinin Ödenmesi	52
b. Mühimmât Giderlerinin Karşlanması	52
c. Kırâat Harcamalarının Karşlanması	54
D. Vakıfların Yönetimi	56
1. Müttevellî	57
2. Kâtip	63
3. Câbî	64
E. Vakıfların Denetimi	64
1. Kadî	65
2. Nâzır	66
F. Vakıfların Te'bid Meselesi	67

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA'DA VAKIFLARIN FONKSİYONEL DAĞILIMLARI, GELİR KAYNAKLARI ve GİDER KALEMLERİ

I. VAKIFLARIN MEKÂNSAL ve FONKSİYONEL DAĞILIMLARI	76
A. Mahalle Avârız Vakıfları	77
B. Köy Avârız Vakıfları	81
C. Hirfet Vakıfları	82
D. Selâtin Vakıfları	87
E. Eytâm Sandıkları	88
II. VAKIFLARA AİT GELİR KAYNAKLARI	89
A. Menkul Gelirleri	90
B. Gayri Menkul Gelirleri	91
1. Hânlar	94
2. Hamamlar	95
3. Menziller veya Hâneler	96
4. Odalar (Hücerât)	96
5. Dükkânlar	99

6. Değirmenler.....	101
7. Tarım Alanları ve Bahçeler	104
8. Gayri Menkul Kira Miktarları, Satış Bedelleri ve Sayılarının Değerlendirilmesi	106
C. Vergi Gelirleri	114
III. VAKIFLARA AİT GİDERLER	118
A. Vakıf Mürtezikasını ve Harcamalardan Aldıkları Pay	118
1. İdarî Hizmet Elemanları	120
2. Eğitim-Öğretim Elemanları	121
3. Dinî Hizmet Elemanları	122
4. Genel Hizmet Elemanları	126
5. Personelin Tayîn ve Azilleri	129
6. Vakıflarda Çalışan Personelin Aldıkları Maaşlar	130
B. Fakirlere Yardım Amaçlı Harcamalar	141
C. Vergi Ödemesi Harcamaları	142
D. Eğitim- Öğretim Alanındaki Harcamalar	142
E. Taâmiye Harcamaları	143
F. Kırâat, Mübârek Gece ve Mübârek Aylar Fonu Harcamaları	144
G. Aydınlatma ve Hasır Harcamaları	147
H. Temizlik Amaçlı Harcamalar	149
I. Bakım-onarım Giderleri	150
İ. Diğer Harcamalar	152
J. Vakıflara Ait Personel Giderleri Dışındaki Harcama Alanlarının Değerlendirilmesi	154

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KREDİ KURUMU OLARAK BURSA'DA PARA VAKIFLARI

I. VAKIF SERMÂYELERİ ve KREDİ İŞLEMLERİ	160
A. Vakıf Sermâyeleri	163
B. Sermâyenin İşletilmesinde Borç Verme Şekli ve Muâmele Oranları	170

C. Borç Alanlar	174
D. Vakıf Paralarının Tahsilâtı	176
II. KREDİ KURUMU OLARAK PARA VAKIFLARINDAN YARARLANMA	178
A. Vakıflardan Borç Alanlar	181
1. Askerî Zümre Mensupları	181
a. Beşe	188
b. Ağa	189
c. Seyyid	189
d. Molla	190
e. Derviş	191
f. Efendi	192
g. İmâm	192
h. Mütevellî	193
2. Esnaf ve Ticâret Erbâbı	198
a. Mal Üreten Esnaf Gurupları	200
1. Dokumacılık ve Dokuma Üretimine Hizmet Veren Esnaf Gurupları	200
a. İpekli Kumaşlar ve Dokuyucuları	206
b. Diğer Kumaşlar ve Dokuyucuları	209
2. Diğer Esnaf Gurupları	212
b. Hizmet Üreten Esnaf Gurupları	218
c. Alım-Satım Yapan Esnaf Gurupları	221
3. Kadınlar	224
4. Gayrimüslimler	228
5. Köylüler	232
III. KREDİ MİKTARLARI KONUSUNDA GENEL DEĞERLENDİRME	238
ÖZET	245
ABSTRACT	249
BURSA'DAKİ VAKIFLARI GÖSTEREN TABLOLAR	252
KAYNAKÇA	314
EKLER	331

KISALTMALAR

AÜ.	: Ankara Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
Çev:	: Çeviren
Der:	: Derleyen
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed:	: Editör
Grş.	: Guruş
Haz:	: Hazırlayan
IJMES.	: International Journal of Middle East Studies
IJTS.	: International Journal of Turkish Studies
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
İFM.	: İktisat Fakültesi Mecmuası
İÜ.	: İstanbul Üniversitesi
JESHO.	: Journal of the Economic and Social History of the Orient
Mad.	: Maddesi
Mah.	: Mahalle-i
MES.	: Middle Eastern Studies
Nmr.	: Numaralı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
UÜ.	: Uludağ Üniversitesi
vb.	: ve benzeri
VD.	: Vakıflar Dergisi
vd.	: ve devamı

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1	XVI. yüzyılda 380 vakfa göre vakıf kurucuları	36
Tablo 1.2	XVIII. yüzyılda 677 vakfa göre vakıf kurucuları	38
Tablo 1.3	XVI. ve XVIII. yüzyıl kayıtlarında tespit edilen, Bursa'daki toplam 1156 adet vakfın kuruluş amaçlarına göre sayısal dağılımları	56
Tablo 1.4	B-195 Nmr. Defterdeki 509 vakfa göre mütevellîlerin unvanları	62
Tablo 1.5	B-211 Nmr. Defterdeki 309 vakfa göre mütevellîlerin unvanları	62
Tablo 1.6	A-83 Nmr. Defterdeki 189 vakfa göre mütevellîlerin unvanları	63
Tablo 1.7	Vakıfların ellışer yıllık zaman dilimleri içerisindeki ömürleri	68
Tablo 1.8	Sermayeleri açısından yüzyılın üzerinde yaşayan vakıfların var oldukları ortalama yılları	71
Tablo 2.1	Hıristiyan kuyumculara ait vakıftan para çeken şahısların listesi	83
Tablo 2.2	Hirfet guruplarına ait vakıflar ve kuruluş amaçları	85
Tablo 2.3	XVIII. yüzyılda Bursa'daki para vakıflarının yıllar içerisindeki toplam sayıları, toplam sermaye miktarları ve murâbaha oranları	91
Tablo 2.4	Vakıflara ait kira geliri getiren gayri menkuller	94
Tablo 2.5	Belgelerde rastlanılan Bursa'da bulunan çarşı adları	99
Tablo 2.6	Bazı vakıfların dükkânlarına ait yıllık kira gelirleri	101
Tablo 2.7	Bazı gayri menkullerin değişik miktarlardaki yıllık kira gelirleri	107
Tablo 2.8	Müfti-i sâbık Abdülazîz Efendi Vakfı'na ait gayri menkuller ve yıllık kira gelirleri	108
Tablo 2.9	Karırdıran Süleyman Bey Vakfı'na ait gayri menkuller ve yıllık kira gelirleri	109
Tablo 2.10	Vakıflara ait gayri menkullerin yıllar içerisindeki asgarî sayıları	111
Tablo 2.11	1585-1588 seneleri içerisinde 120 adet vakıf muhasebe kaydında geçen gayri menkuller	112
Tablo 2.12	XVIII. yüzyılın ikinci yarısı içerisinde Bursa'daki vakıfların sayıları, sermayeleri ve gelirleri	113
Tablo 2.13	XVIII. yüzyıl ikinci yarısı içerisinde vakıfların gayri menkul kira gelirleri, murâbaha gelirleri ve bunların yüzdelik oranları	113
Tablo 2.14	Vakıflara ait vergi gelirleri	116

Tablo 2.15	1775-1776 senesi vakıflardan ücret alan personelin sayıları ve aldıkları meblağlar	131
Tablo 2.16	1775-1776 senesinde vakıflarda çalışan vazîfeli guruplarının aldıkları ücretlerin dağılımı	135
Tablo 2.17	1775-1776 senesinde vazîfelilere verilen ücretler ve diğer harcamalar	137
Tablo 2.18	Harcamalara bakıldığında miktar olarak en çok para aktarılan vazîfelilerin bazıları	137
Tablo 2.19	Vakıf personelinin aldığı ücret seviyeleri	139
Tablo 2.20	Vakıflara ait personel giderleri dışındaki diğer harcama alanları	154
Tablo 2.21	Vakıf harcamaları içerisinde en çok para aktarılan alanlar	157
Tablo 2.22	1775-1776 senesinde vakıflara ait tüm harcamaların dağılımı	158
Tablo 3.1	1749-1795 yılları içerisindeki değişik dönemlerde, Bursa'da bulunan vakıfların sayıları ve sermâyeleri	165
Tablo 3.2	1749-1795 yılları içerisinde Bursa'daki para vakıflarında vakıf başına düşen ortalama sermâye miktarları	165
Tablo 3.3	XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da bulunan para vakfı sermâyelerinin gurusluk dilimleri	166
Tablo 3.4	Bazı para vakıflarının yıllara göre sermâye miktarlarındaki değişim	167
Tablo 3.5	Vakıfların sermaye artırımı	169
Tablo 3.6	Vakıfların sermaye artırımı	170
Tablo 3.7	1585-1588 senelerinde kredi kullanan askerî zümre mensupları	183
Tablo 3.8	XVI. yüzyılda kredi kullanan askerî zümrenin ve reayanın karşılaştırılması	184
Tablo 3.9	XVIII. yüzyılda kredi kullanan askerî zümrenin ve reayanın karşılaştırılması	185
Tablo 3.10	XVIII. yüzyılda kredi kullanan değişik kollardaki askerî zümre mensupları ve kullandıkları kredi miktarları	185
Tablo 3.11	Kredi kullanan askerîler içerisinde belirli unvana sahip olan gurupların yüzdeleri	186
Tablo 3.12	Askerî kökenli guruplar içerisinde esnaf unvanlı olan şahıslar	187
Tablo 3.13	Askerîler ve esnaf askerîlere ait kişi başına düşen kredi miktarları	187
Tablo 3.14	Kredi kullanan Bursa esnafı içerisindeki askerî kökenlilerin oranı	188

Tablo 3.15	Kredi kullanan beşe unvanlılar	188
Tablo 3.16	Kredi kullanan ağa unvanlılar	189
Tablo 3.17	Kredi kullanan seyyid unvanlılar	190
Tablo 3.18	Kredi kullanan şerife unvanlılar	190
Tablo 3.19	Kredi kullanan molla unvanlılar	191
Tablo 3.20	Kredi kullanan derviş unvanlılar	191
Tablo 3.21	Kredi kullanan efendi unvanlılar	192
Tablo 3.22	Kredi kullanan imâm unvanlılar	192
Tablo 3.23	Kredi kullanan mütevellîler ile ilgili sayısal değerlendirmeler	195
Tablo 3.24	Zimmetinde en çok vakıf parası bulunduran birkaç mütevellî	197
Tablo 3.25	Fonksiyonel dağılıma göre kredi kullana esnaf gurupları	199
Tablo 3.26	Fonksiyonel dağılıma göre kredi kullana esnaf guruplarının yüzdesi	199
Tablo 3.27	1749-1750, 1775-1776 ve 1783-1784 senelerinde kredi kullananların toplam sayısı içerisinde esnaf olanların oranı.....	200
Tablo 3.28	Dokumacılık alanında hizmet veren bazı esnaf guruplarının kullandıkları kredi miktarları	204
Tablo 3.29	Boyacılık alanında hizmet veren bazı esnaf guruplarının kullandıkları kredi miktarları	205
Tablo 3.30	Tekstil alanında ve bu alana bağlı yan kollarda çalışan ya da ticâret yapan esnafın kullandığı kredi miktarları	206
Tablo 3.31	İpekli dokuma esnafının sayıları ve kullandıkları kredi miktarları.....	208
Tablo 3.32	İpek sektörünün kullandığı kredi miktarının, kullanılan tüm kredi miktarlarına göre oranı	209
Tablo 3.33	İpek dışı dokumacılık alanında kredi kullananlar	210
Tablo 3.34	Kazzâz, bezzâz, dellâl ve emanetçilere ait kredi miktarları	211
Tablo 3.35	Kumaş dokuyucuları dışında giyim ve ev eşyası üretimine hizmet verenlerin kredi kullanımı	213
Tablo 3.36	1749-1750 yılı mal üretiminde bulunan esnaf guruplarına ait krediler....	215
Tablo 3.37	1775-1776 yılı mal üretiminde bulunan esnaf guruplarına ait krediler....	216
Tablo 3.38	1783-1784 yılı mal üretiminde bulunan esnaf guruplarına ait krediler....	217
Tablo 3.39	Taşımacılık alanında hizmet veren esnafın çektiği krediler	220

Tablo 3.40	1749-1750 senesi hizmet üreten esnaf guruplarına ait krediler	220
Tablo 3.41	1775-1776 senesi hizmet üreten esnaf guruplarına ait krediler	220
Tablo 3.42	1783-1784 senesi hizmet üreten esnaf guruplarına ait krediler	221
Tablo 3.43	1749-1750 senesi alım-satım yapan esnaf guruplarına ait krediler	222
Tablo 3.44	1775-1776 senesi alım-satım yapan esnaf guruplarına ait krediler	222
Tablo 3.45	1783-1784 senesi alım-satım yapan esnaf guruplarına ait krediler	222
Tablo 3.46	Kayıtlarda unvanı bulunmayan ve niteliksiz olarak değerlendirmeye alınan şahısların sayıları ve kullandıkları kredi miktarları	223
Tablo 3.47	Unvanlarında esnafa ait bir ifâde ile yer alan oğullar, kızlar ve zevceler ile ilgili krediler	224
Tablo 3.48	Kredi kullanan kadınlara ait sayısal değerlendirmeler	227
Tablo 3.49	Kredi kullanan kadınlar ile erkeklere ait sayısal karşılaştırmalar	227
Tablo 3.50	Kredi kullanan gayrimüslimlere ait sayısal değerlendirmeler	229
Tablo 3.51	Kredi kullanan gayrimüslim kadınlar ile erkeklere ait sayısal karşılaştırmalar	230
Tablo 3.52	Kredi kullanan Müslüman ve gayrimüslim esnafa ait sayısal karşılaştırmalar	230
Tablo 3.53	Gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak yer aldıkları ticarî alanlarda kullandıkları kredi miktarları ve yaptıkları işlem sayılarını, toplam kredi değerleri ile karşılaştırma	231
Tablo 3.54	En çok kredi kullanan gayrimüslim esnaf gurupları	232
Tablo 3.55	XVI. yüzyıl kayıtlarında tespit edilen ve kredi kullanan köylülerin nitelik ve unvanlarına ait sayısal veriler	233
Tablo 3.56	XVI. yüzyıl kayıtlarında tespit edilen kredi kullanan köylülerin oturdukları köyler ve sayısal veriler	234
Tablo 3.57	XVI. yüzyıl kayıtlarında kredi kullanan köylüler ile şehirlilerin karşılaştırılması	234
Tablo 3.58	1749-1750 ve 1775-1776 seneleri kayıtlarında kredi kullanan köylüler ile şehirlilerin karşılaştırılması	235
Tablo 3.59	1749-1750 ve 1775-1776 seneleri kayıtlarında rastlanan köylü halk içerisinde askerî zümre mensupları ile reyanın kullandıkları kredi miktarlarının karşılaştırılması	235

Tablo 3.60	1749-1750 ve 1775-1776 seneleri kayıtlarında köylü halk içerisinde askerî zümre mensuplarının sayıları ve kullandıkları kredi miktarları236
Tablo 3.61	Bursa'da 1751 ve 1799 senelerinde, bazı gıda ürünlerinin değerleri239
Tablo 3.62	Bursa'da vakıf sermayelerinden kullanılan kredi miktarları, kredi kullanan fertlerin toplam sayısı, kişi başına düşen ortalama kredi miktarları, kişi başına düşen ortalama kredi miktarında yıllar içerisinde meydana gelen değişimler241
Tablo 3.63	Bursa'da kredi kullanan toplumsal bazı guruplardan kesitler241
Tablo 3.64	Bursa'da para vakıflarından, en yüksek miktarda kredi kullanan bazı şahıslar242
Tablo 4	Bursa'da yer alan ve kuruldukları mahalle adları kayıtlarda tespit edilebilen vakıflar ve süreklilikleri252
Tablo 5	Kuruldukları köy adları kayıtlarda belirli olan vakıflar ve süreklilikleri.....276
Tablo 6	Kuruldukları mahalle veya köy adları kayıtlarda belirtilmemiş Bursa'daki diğer vakıflar ve süreklilikleri280
Tablo 7	Bursa'da oluşturulan hırfet vakıfları ve süreklilikleri307
Tablo 8	Bursa mahallelerine ait vakıf sayıları310
Tablo 9	Bursa köylerine ait vakıf sayıları312

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1.1	Bursa’da yaşadıkları zaman dilimlerine göre vakıf sayılarının yüzdeler oranları	69
Grafik 1.2	Bursa’da yüzyılın üzerinde yaşayan 278 adet vakfın sermayelerine göre sayıları	69
Grafik 1.3	Yüzyılın üstünde yaşayan 278 adet vakfın kuruluş amaçları	72
Grafik 2.1	Bursa’daki 179 mahalle içerisinde bulunan vakıf sayılarının yüzdeler dilimleri	78
Grafik 2.2	Bursa köylerinin kaçta kaçının ne kadar vakfa sahip oldukları	82
Grafik 2.3	XVIII. yüzyılda Bursa’da bulunan hırfet vakıflarının kuruluş amaçlarının yüzdeler dilimleri	87

GİRİŞ

Vakıf müesseseleri, toplum içerisinde sosyal dayanışmayı arttıran, gelir-servet dağılımını ve sosyal ilişkileri düzenleyen ve meslekî alanda istihdâm sağlayan önemli kurumlardır. Bu kurumlar sayesinde din, eğitim, sağlık, şehircilik ve bayındırlık hizmetlerine yönelik çalışmalar kolaylıkla sağlanmakta, şehirlerin ticarî ve sosyal canlılığı artırılmaktadır.

Osmanlı Devletine ait vakıf müesseselerinin oluşumu, gelişimi ve işlevleri hakkında bilgiler veren günümüzde çok sayıda eserin yazılı bulunduğu bilinmektedir¹. Bu eserlerin çok sayıdaki mevcudiyetine rağmen, yapılan son araştırmalar da bile yeni bilgilerin ortaya çıkarılması, Osmanlı vakıf müesseselerinin ne kadar büyük ve işlevsel bir organizasyon olduğu gerçeğini açıkça yansıtmaktadır. Vakıf müessesesi hakkında meydana getirilen çalışmalara kullanılan kaynaklar açısından bakıldığında, araştırmacıların büyük bir bölümü ana kaynak olarak, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan ya da değişik şehirlere ait kadı sicilleri içerisinde yer alan vakfiyeleri ele almışlardır. Sayıları az da olsa bir kısım araştırmacıların ise, vakıf tahrir defterleri ve vakıf muhasebe kayıtları doğrultusunda incelemelerde buldukları görülmektedir.

Vakıf müesseseleri hakkında oluşturulan çalışmaların bir kısmı, vakıf teşkilâtlarının oluşumu ve gelişimi hakkında bilgiler sunarken, diğer bir kısmı ise vakıfların icra ettiği fonksiyonlar üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. Günümüze kadar yapılan bu çalışmalar sayesinde, Osmanlı vakıf müesseseleri hakkında temel bilgilere büyük oranda ulaşılmıştır. Bu andan sonra ise, Osmanlı vakıf müesseselerinin oluşumu, gelişimi ve hukukî mahiyeti hakkında elde edilen klasik bilgileri

¹ Bu incelemelerin bazıları şunlardır: Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988; Hamdi Döndüren, *Günümüzde Vakıf Meseleleri*, İstanbul 1998; Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *VD.*, Sayı II, Ankara, 1942, ss. 1-35; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1995; Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilâtı", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, (Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı)*, Sayı 12, İstanbul, 1982, ss. 171-190; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, 1998.

Bu çalışmada yer alan dipnotlarda, Geleneksel Kıta Avrupası Sistemine göre göndermede bulunma metodu uygulanmaktadır. Çalışmada kullanılan bir kaynağa dipnotlarda ilk kez göndermede bulunuluyorsa, yazarın adı, soyadı, eserin tam künyesi ve kullanılan sayfa numarası belirtilmektedir. İlgili kaynağa tekrar içeren göndermelerde bulunulan dipnotlarda ise; yazar ad ve soyadı ile eserin sadece adından oluşan kısa künyesi yazılarak sayfa numarası verilmektedir.

tekrarlamaktan ziyâde, araştırıcıların yerel tarih incelemeleri doğrultusunda spesifik bilgiler elde etme yönünde somut incelemelerde bulunmaları gerekmektedir.

Bursa ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, kentin fizikî, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında bilgiler veren çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bursa'nın sosyal ve ekonomik hayatına ilişkin araştırmalarda bulunan ilim adamları içerisinde; Kâzım Baykal, Kâmil Kepecioğlu, H. Turhan Dağlıoğlu, Ö. Lütfi Barkan, Fahri Dalsar, Halil İnalçık, Özer Ergenç, Halil Sahillioğlu, Hüseyin Özdeğer, Suraiya Faroqhi, Murat Çizakça, Leila T. Erder, Osman Çetin ve Haim Gerber'in araştırmaları, en önemli çalışmalar olarak belirtilebilir². Bu araştırmacıların her birisi oluşturdukları değerli eserleriyle kentin sosyal ve ekonomik tarihine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Hazırlanan bu çalışma ise, Bursa ile ilgili meydana getirilen bazı eserlerde belirtilen, fakat detaylıca işlenmeyen bir konuyu aydınlatmak ve kent tarihine vakıf kurumları vasıtasıyla sosyo-ekonomik açıdan katkıda bulunmak gayesiyle oluşturulmuştur.

Yerel tarih araştırmaları doğrultusunda belirli tarihsel zaman dilimlerine bağlı olarak, Bursa'da kurulmuş vakıfların incelendiği ve bu vakıfların listelendiği spesifik çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bursa ile ilgili vakıflar hakkında yapılan bu çalışmaların bir kaçı yüksek lisans tezi olarak ele alındıysa da, önemli veriler ortaya koyamamaktadır. Geri kalan çalışmalara bakıldığında Kâmil Kepeci'nin hazırlamış olduğu Bursa Küttüğü adlı eserde, Osmanlı döneminde Bursa'da oluşturulmuş vakıfların adları ve kuruluş gayelerini gösteren bir liste bulunmaktadır. Bu liste Bursa'da bulunan vakıf adlarını ve vakıfların amaçlarını gösteren en geniş kapsamlı bir tablo olarak gözükse de yetersizdir. Kepeci'nin eserinde bulunan ve vakıf maddesi başlığı altında gösterilen bu liste, M. Hızlı tarafından hazırlanan bir makalede de ortaya konmuştur. Bu çalışmalardan başka Hacı İvâz Paşa Külliyesi hakkında incelemede bulunan S. Pay'ın eseri, Bursa'daki İvâz Paşa'ya ait vakıflar hususunda spesifik bilgiler vermektedir. Bunların dışında Bursa'da bulunan vakıf binâlarının sanatsal değerlerini ortaya koyan eserler de mevcuttur. Bu eserler vakıf

² Bu araştırmacıların eserleri, ilgili konular işlenirken dipnotlarda gösterilmektedir. Ayrıca, Bursa hakkında bilgi veren kaynaklar için bkz. Mahmut H. şakiroğlu, "Bursa Bibliyografyası", *Türk Kültürü*, Yıl XIV, Sayı 162, Nisan 1976, ss. 45-57.

binâlarının yapıldığı alanlar, binâların icra ettiği fonksiyonlar, binâlarda uygulanan yapı teknikleri ve şehrin fizikî dokusuna etkileri hakkında bilgiler vermektedirler.

Yukarıda ifâde edilen açıklamalardan sonra, Bursa'da vakıfların sosyo-ekonomik işlevleri başlıklı bu çalışmanın seçilmesinin gerekçeleri ve hedeflenen amaçları ortaya koyabiliriz. Eserin başlığına bakıldığında yapılan çalışmanın, Osmanlı vakıf teşkilâtı konusunda vakfiyelerden elde edilen bilgiler doğrultusunda bir ürün olarak ortaya çıktığı düşünülebilir. Ancak konu başlığının klasik bir ifâde olmasına rağmen, çalışmanın kaynağını Bursa şer'îye sicillerinde yer alan vakıf muhasebe kayıtları oluşturmakta ve araştırmanın incelediği alan ise ağırlıklı olarak avâriz vakıfları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu yönüyle yapılan çalışma orijinal bir nitelikte olup, araştırmacıların bakir bıraktığı farklı bir sahada yapılmıştır.

Her şeyden önce bu çalışma Bursa vakıfları hakkında bilgiler sunan yerel ve kurumsal bir tarih araştırmasıdır. Bu yerel ve kurumsal tarih araştırması belirlenen tarihsel zaman dilimleri içerisinde kayıtlarda tespit edilebilen ve Bursa'da bulunan vakıfların büyük bir kısmını ele almaktadır. Böylece Bursa'da oluşturulan vakıfları gösteren geniş bir liste ilk kez ortaya konmaktadır. Bu vakıf kurumlarının büyük bir bölümü ise, vakıf binâlarının bakımını ve tamirini finanse eden, bu birimlerde çalışan personelin ücret ve maaşlarını ödeyen, mahalle ve köylerde çeşitli kamusal işlerin yürütülmesini sağlayan asl-ı vakf tarzındaki avâriz vakıfları durumundadırlar. Avâriz vakıflarına işleyiş şekilleri açısından bakıldığında ise, çoğunluğunun para vakfı sistemiyle işlediği görülmektedir. O halde hazırlanan bu eserde ağırlıklı olarak incelenecek konuların, kullanılan kaynaklar doğrultusunda avâriz vakıfları ve para vakıfları etrafında odaklaşacağını ifâde edebiliriz.

Bursa'da bulunan para vakıfları konusunda M. Çizakça'nın önemli araştırmaları bulunduğu bilinmektedir. Ancak yaptığı incelemelerde Çizakça'nın iktisat tarihçisi kimliğiyle doğal olarak asıl ilgi alanı kendisinin de ifâde ettiği gibi, Osmanlı'da sermâye birikimi ve para vakıflarının sermâye birikimi kurumu olarak incelenmesiydi. Yazar, incelemeler sonrası bu kurumların sermâye birikiminden çok sermâye dağıtım kurumları olarak öne çıktıklarını ifâde etmiştir.

Hazırladığımız eserde kullanılan kaynaklar Bursa şer'îye sicillerinde bulunan vakıf muhasebe kayıtlarıdır. Sicillerde sıkça görülebilen vakıf muhasebe kayıtlarına ait bilgilerin ışığında, derinlemesine ve somut veriler sunan bir araştırma tam olarak yapılmamıştır. Çalışmada bu durum dikkate alınarak, sınırlı bir konu üzerinde inceleme yapmak ve yeni bilgiler ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. M. Çizakça'nın Bursa'daki para vakıfları ile ilgili araştırmalarında bu kaynaklardan istifaya ettiği düşünüldüğünde, yaptığımız çalışmanın bir tekrar olduğu fikri ortaya çıkabilir. Ancak hazırlanan bu çalışmada farklı muhasebe defterlerinin okunmasına çaba gösterilmiştir. Ayrıca bu araştırmada, XVI. ve XVIII. yüzyıla ait vakıf muhasebe kayıtlarına bağlı olarak oluşturulan istatistikler daha derinlemesine ortaya konarak farklı yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır.

Araştırmaya başlarken çalışmanın, sadece Bursa'daki avâız vakıflarını ele alan bir nitelikte hazırlanması planlanmaktaydı. Ancak incelediğimiz vakıf muhasebe kayıtları içerisinde avâız vakfı dışında diğer vakıflara ait muhasebe kayıtlarının bulunması nedeniyle çalışmanın alanı büyütülmüş ve belgelerdeki tüm kayıtlar üzerinde bir inceleme yapılmasına karar verilmiştir. İncelediğimiz XVI. yüzyıl belgelerinde birkaç adet selâtin vakfına, hayrâtın finansmanı için oluşturulan vakıflara, avâız vakıflarına, hırfet vakıflarına ve yetimlerin mallarının vakıf sistemiyle işletildiği örgütlenmelere ilişkin muhasebe kayıtlarına rastlanmaktadır. XVIII. yüzyıl belgelerinde ise, hayrâtın finansmanı için oluşturulan vakıflar ve ağırlıklı olarak avâız vakıflarına ilişkin muhasebe kayıtlarına rastlanmaktadır. Bu muhasebe kayıtları içerisinde en düzenli ve derin bilgiler veren defterler, XVIII. yüzyıla ait olanlarıdır. Vakıflara sermâyeleri açısından bakıldığında, XVI. yüzyıldaki vakıfların bir kısmı para vakfı özelliği taşıırken, diğer bir kısmı da akar vakfı ya da para ve akar vakfı özelliğine sahiptirler. XVIII. yüzyıl vakıflarının ise çok büyük bir bölümü para vakfı niteliğindedir. Dolayısıyla çalışmanın ağırlıklı yanını, incelenen kaynaklara bağlı olarak amaç yönünden avâız vakıfları, araç ve sermâye yönünden ise para vakıfları sisteminin ele alınması oluşturacaktır. Ancak diğer vakıflar ile ilgili veriler de çalışma içerisinde sunulacaktır. Neticede bu çalışmanın başlığındaki vakıf kelimesi; aynıyla intifa olunan müessesât-ı hayrîyeyi kapsamamakta, tersine

müessesât-ı hayriyenin işlemlerini temin eden binâ, arâzi ve nakit para gibi gelir kaynaklarının oluşturduğu vakıfları içine almaktadır.

İlk oluşturuldukları dönemlerde sermâyeleri akar veya para olarak tahsis edilen avâriz vakıfları, avâriz vergilerini ödemekte güçlük çeken halkı desteklemek için kurulmuşlardır. Akarların yıllık gelirleri, paraların ise işletilmek suretiyle elde edilen nemâları avâriz vakıflarını finanse etmekteydi. Daha sonraki dönemlerde avâriz tarzındaki vergilerin halktan toplanması uygulamasının önemini kaybetmesi üzerine, bu vakıflar gelirlerini farklı harcamalara aktarmaya başlamışlardır. Zaman içerisinde aslî görevi dışındaki alanlarda ödeme yapan avâriz vakıfları; avâriz akçası ve avâriz sandığı olarak da nitelendirilmişlerdir³.

Avâriz akçası vakfı; avâriz-ı divâniyyenin ödenmesi, bazı mahalle, köy ve esnaf teşekküllerinde, hastalık veya başka bir nedenle iş, güç ve kazançtan âciz kalanların, kimsesizlerin sıkıntılarının giderilmesi gibi hizmetleri görmesi dışında, esnaftan sermâye ihtiyacı olana sermâye bulmaya yardım eder, köy ve mahallelerin câmi, mescîd, su yolları ve su kuyularının tamiri için gerekli parayı temin eder, vakıf kurumlarında çalışan görevlilerin ücretlerini öderdi. Bu nedenle eserin içerisinde sıkça geçecek avâriz vakfı kelimesinden kastedilen, sadece bu tür vergilerin ödenmesine yönelik bir kurum olmaktan ziyâde, avâriz kelimesinin anlamı içine giren her türlü ihtiyaçları kapsayan bir kurum niteliğindedir. Mahalle ve köylerde bulunan hayrâtın ihtiyaçlarını gideren vakıflar da, avâriz vakfı olarak belirtilebilir.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğunun birçok kentinde avâriz vakıfları ortaya çıkmıştır. Bu vakıflar bir hayır sahibi tarafından oluşturulduğu gibi, mahalle veya köyün zenginlerinden para toplanmak suretiyle de kurulabiliyordu. Mahalle ve köylerde yaşayan bir ya da birden fazla zengin şahıs tarafından hibe edilen paralar mütevellîlerin eline bırakılarak, belli bir nemâ oranıyla kredi ihtiyacı sahiplerine işletilmek üzere borç verilirdi. Mahallelere veya köylere avâriz adı verilen düzensiz vergilerin intikal etmesi durumunda, verginin tamamı ya

³ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Avâriz", *İA.*, 2. Cilt, İstanbul, 1993, s. 18; Mehmet İpşirli, "Avâriz Vakfı", *DİA.*, Cilt 4, İstanbul, 1991, s. 109.

da ödenmesi gerekli kısmı, vakıf paralarının işletilmesi sonucu elde edilen nemâdan karşılanırdı. O halde incelediğimiz vakıfların büyük bir kısmına araç ve sermâye yönünden bakılırsa para vakfı, amaç ve fonksiyonel yönden bakılırsa avâriz vakfı ifâdesi konabilir. Başlangıçta amaç araçtan daha önemli iken, sonraki yüzyıllarda ekonominin tamamen nakde dönmesi ile, vakıfların ekonomik işlevleri, sosyal işlevlerinin önüne geçmiştir.

Vakıfların bir işletme sistemi olarak para vakıfları ise; vakfın kuruluş amaçları içerisinde yer alan her türlü ihtiyacı sağlamak için gelir elde etmek, toplumda iş istihdâmı sağlamak, önemli bir finans kaynağı olarak nakit ve kredi ihtiyacını hukuksal bir ortamda karşılamak, yüksek fâiz oranlarıyla tefecilik yapanların elinden halkı kurtarmak ve verdikleri krediler ile girişimcilik ve üretime sermâye sağlamak gibi önemli işlemlere sahiptirler. Para vakıfları küçük ölçekli ticâretin teşvik edilmesinde etkisi yüksek olan, kredi arzına sahip vakıf bankalar olarak da belirtilebilir. Ancak bankadan farklı olarak, bir vakıf için sermâyenin maliyeti hiç yoktur ve sermâye dağıtımından kazandığı ribhın tamamı kâr olarak gözükmektedir. Vakıf paralarının idaresi bir mütevellînin elinde bulunmakta, Bursa kadısının genel gözetimi altında çalışan mütevellî, vakıftan borç almak isteyenlerin gerekli teminata sahip olmaları durumunda kredi vermektedir.

Para vakıfları XV. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı mahkemeleri tarafından tasdik edilen ve XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Anadolu ve Balkanlarda önemli ölçüde gelişen kurumlardı⁴. Fatih Sultan Mehmed tarafından 24.000 altının vakfedilmesi ve bu paranın geliri ile yeniçeri ocakları için alınan etlerin bedellerinin bir kısmının karşılanması, para vakfının ilk örneğini oluşturmaktadır. Et ne kadar yükselirse yükselsin yeniçerilere 3 akçaya verilecek ve zamanın narhuna göre fiyat fazlası yıldan yıla Fatih'in vakfettiği paranın nemâsından tesviye edilecekti⁵. Bu durumun bir başka benzer şekli de, daha sonraları diğer

⁴ 1456-1546 tarihleri arasında İstanbul'da kurulan 1150 para vakfının ana paraları toplamı 21.385.784 akça kadardı. Bkz. Ö. Lütfi Barkan - E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihi*, İstanbul, 1970, s. XXXI.

⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, Ankara, 1988, s. 254.

padişahlar ve vezirler tarafından başkent kasaplarına fon sağlamak amacıyla oluşturulan para vakıflarıdır⁶.

Osmanlı dönemine ait para vakıfları ile ilgili ilk bilgiler T. Gökbilgin⁷, Ö. L. Barkan⁸, H. İnalçık⁹, N. Çağatay¹⁰ gibi araştırmacıların hazırladıkları çalışmaların bazı bölümlerinde ortaya konmuştur. Daha sonraları doğrudan para vakıfları başlığıyla J. E. Mandaville, M. Çizakça, İ. Kurt ve T. Özcan tarafından müstakil nitelikte yeni araştırmalar yapılmıştır. Bir makale olarak hazırlanan Mandaville'nin araştırması para vakıfları ile ilgili genel değerlendirmelerde bulunurken¹¹, M. Çizakça'nın çalışmaları Bura şer'iyeye sicillerindeki vakıf muhasebe kayıtlarının incelenmesi ile meydana getirilmiştir¹². İ. Kurt para vakıflarına nazariyat ve tatbikat yönünden bakmaktadır¹³. T. Özcan ise, Kanunî dönemi Üsküdar para vakıfları üzerine yoğunlaşırken, hazırladığı eser mevcut çalışmalar içerisinde daha spesifik ve konu ile ilgili oldukça kapsamlı bir araştırma olarak dikkat çekmektedir¹⁴.

Vakıf müessesesinin ele alınmasına bağlı olarak, menkulün ya da gayri menkulün vakf edilme şartları ya da konu ile ilgili İslâm hukukçuları ve mezhep imamlarının arasında geçen tartışmalar, birçok eserde ifade edildiğinden, bu tür mevzuların açıklanması, çalışmanın asıl amaçları içerisinde yer almamaktadır.

⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev: Neyyar Kalaycıoğlu, İstanbul, 1994, s. 286.

⁷ Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul, 1952, s. 459 mad. 284, s. 461 mad. 294-295-296.

⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, Cilt III, Sayı 5-6, Ankara, 1966, s. 45; Ö. Lütfi Barkan - E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XXXIV.

⁹ Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 29, 1969, ss. 97-140.

¹⁰ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Ribâ-Fâiz Konusu", *VD.*, Sayı IX, 1971, ss. 39-66.

¹¹ Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *IJMES*, 10, 1979, ss. 289-308.

¹² Murat Çizakça, *Risk Sermâyesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İstanbul, 1993; Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1553-1823", *JESHO*, 38, 3, Leiden, 1995, ss. 313-354.

¹³ İsmail Kurt, *Para Vakıfları, Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul, 1996; Ayrıca nazariyat açısından para vakıflarını ele alan diğer incelemeler için bkz. Mehmet Şimşek, "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münâkaşalar", *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, 1985, ss. 207-220; Hamdi Döndüren, "İslâm'da Para Vakfı ve Finansman Olarak Kullanma Yöntemleri", *Altınoluk*, 53, Temmuz 1990, ss. 17-19. (Bu makalenin devamı derginin diğer sayılarında sürmektedir.); Beşir Gözübenli, "Türk Hukuk Tarihinde Vakıf Mallarının Fâizli İşletilmesi Hakkında Tahlili Bir Değerlendirme", *XI. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, 1994, ss. 51-72; Nâsi Aslan, "Osmanlı Toplumunda Para Vakıflarının Kurumsallaşmasında Rol Oynayan Faktörler", *Dini Araştırmalar*, Cilt 1, Sayı 2, Ankara, 1998, ss. 93-119.

¹⁴ Tahsin Özcan, *Kanunî Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997.

Sadece konunun bütünlük sağlaması açısından, bu bilgiler ilgili bölümlerde kısaca verilmektedir.

Çalışmanın kapsamı üç asırlık bir dönem içinde iki farklı zaman dilimini içine aldığından, Bursa'daki vakıfların tamamının ortaya çıkarılmasının ve bunların bütün yönleriyle ele alınmasının mümkün olmayacağını belirtmek gerekmektedir. Bu çalışmada amaçlanan bu kurumların oluşumu ve işleyişinden çok, bir anda pek çok sayıda vakfın incelenmesine imkân veren vakıf muhasebe kayıtlarında bulunan bilgileri istatistiksel tablolar halinde oluşturmak, varsa yüzyıllar arasındaki farklılıkları mukayese etmek ve somut veriler ışığında değerlendirmelerde bulunmaktır. Vakıflara ait gelir getiren kaynaklar, gelirlerin aktarıldığı gider kalemleri, para vakfi özelliği taşıyan vakıfların sermâyelerinden alınan kredi miktarları, kredi kullanan kişilerin statüleri ve 250 yıllık zaman dilimi içerisinde varlıklarını devam ettiren vakıfların tespiti, bu çalışmanın amaçladığı diğer konulardır.

Çalışmanın arşiv kaynaklarını Bursa şer'îye sicillerinde bulunan vakıf muhasebe kayıtlarının oluşturduğunu belirtmiştik. Şer'îye sicilleri, buldukları yerin iktisadî hayatına dâir bilgiler sunan birinci elden orijinal tarih vesikalarıdır. Halkın yetiştirdiği tarım ürünleri veya imâl ettiği sanayi mamûlleri, halktan toplanan vergiler, para arzı ve çeşitleri gibi makro ve mikro iktisada dâir bütün mevzular şer'îye sicillerinde bulunabilmektedir¹⁵. Siciller, şer'î mahkemelerin karar ve zabıtlarını; hüccet, borç senedi veya mukavelelerle, merkezden gönderilen emirlerin suretlerini; örfî tekâlîfe ait vergi ve mükellefiyetlerin halka tevzî cetvellerini; narh fiyatlarına veya esnaf cemiyetleriyle ilgili beledî nizamlara ait kayıtları, ölen kişilerin terk ettiği menkul veya gayri menkul malların yazıldığı muhalefât kayıtlarını ihtivâ etmektedirler¹⁶. Bu nedenle şer'îye sicilleri, özellikle bir şehir hakkında yapılacak araştırmalarda, bölgenin mahallî hayatına ait bilgileri bulmak açısından birinci derecede önemli kaynaklardır¹⁷. Bir bölgenin tarihî ve iktisadî şahsiyetini meydana

¹⁵ Ahmet Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri, Osmanlı Hukukunda Adliye Teşkilâtının Yapısı ve Fonksiyonları, Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğu*, I. Cilt, I. Kısım, İstanbul, 1988, s. 15.

¹⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 1.

¹⁷ Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Şer'î Mahkeme Sicilleri", *Ülkü*, Temmuz 1935, s. 365 vd.

çıkarmak amacıyla kaleme alınan çalışmalar, şer'îye sicilleri incelenerek ve bu tarih malzemesi tahlil edilerek senteze giderse daha başarılı olurlar.

Osmanlı İmparatorluğunun değişik dönemlerindeki hukukî, iktisadî, dinî, askerî ve idarî müesseseleri hakkında değerli bilgiler veren şer'îye sicillerinin en erken örnekleri Bursa şehrine aittir. O halde Bursa şehrinin demografik ve iktisadî durumu hakkında en zengin bilgilerin şer'îye sicillerinde bulunduğunu belirtmek abartılı olmasa gerekir. Bursa şer'îye sicilleri içerisinde bulunan ve başlıca kaynağımızı oluşturan vakıf muhasebe kayıtları da, kent tarihine ilişkin önemli sosyo-ekonomik veriler sunmaktadır.

Güçlü bir denetim aracı olan muhasebe; belgelerin düzenlenmesi, hesapların tutularak kurum kayıtlarının yapılması, malî tabloların oluşturulması ve sonuçların çıkarılması gibi önemli işlevleri ifâ etmektedir. Vakıf muhasebesi ise; vakıf malların, bunların tahsîl olunan ve olunmayan gelirleriyle imar ve mühimmâtına, hisse ve maaş sahiplerine ve diğer hak sahiplerine sarf olunan miktarın tespiti, cereyan eden muamelelerde vakfın durumunun teftişinden ibarettir¹⁸.

Her devletin güçlü olması ekonomisinin iyi olmasına, bu da muhasebe sisteminin etkinliğine bağlıdır. Osmanlı klasik döneminde ekonominin güçlendirilmesi, belirli alanlara yönlendirilmesi ve kontrolünün sağlanması etkili muhasebe sistemi sayesinde mümkün olmuştur. Devlet, gelir dağılımının adil olabilmesi için, ekonomide gelir ve giderin sıkı bir şekilde denetlenmesini gerçekleştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun merkeziyetçi, patrimonyal ve bürokratik bir devlet oluşu, ülkedeki maddî kaynakların tespiti konusunda geniş istatistik dizilerin meydana getirilmesine sebep olmuştur. Osmanlı istatistik defterleri gerek içeriğindeki doğruluk ve kapsamlılık açısından, gerekse Avrupa'da görülen benzeri örneklerden daha karmaşık ve gelişmiş özelliktedir. Muhasebe sistemindeki bu gelişmişlik, ülke içerisindeki kaynakların kontrolü ve merkezî devletin ayakta kalması açısından son derece gereklidir¹⁹.

¹⁸ Ali Hîmmet Berki, *Vakıflar I*, İstanbul, 1946, s. 226.

¹⁹ Halil İnalçık, "Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı ?", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Der: Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Ankara, 2000, s. 3.

Devletin iktisadî alanda uyguladığı birtakım kurallar, mal varlığı olan kişilerin muhasebe kayıtları tutmalarını ürkütmüştür. Özel sektör işletmeleri ise, sermâye birikimini sağlayan büyük ticarî kuruluşları oluşturamamalarından dolayı muhasebe kayıtlarını geliştirememişlerdir²⁰. Bireysel ve özel anlamda muhasebe geleneğinin cılızlığına rağmen devlet kademesinde tam tersi bir durum söz konusudur. XVI. yüzyılda devlet muhasebe geleneğinin tamamen güçlendiğini, zamanımızda bu yüzyıla ait binlerce muhasebe defterinin İstanbul Başbakanlık Arşivinde bulunmasından anlamaktayız.

Etkin muhasebe sistemi, devletlerin ekonomilerine büyük faydalar sağladığı gibi, küçük iktisadî birimler olan vakıf müesseselerinin varlıklarını uzun süre devam ettirebilmelerinde de oldukça öneme hâizdir. Bursa'ya ait şer'îye sicillerinde bulunan vakıf muhasebe kayıtları da, vakıf müesseselerinin vâkıfın şartlarına uygun olarak uzun yıllar ayakta kalabilmeleri için kadı kontrolünde kaydedilmişlerdir. Dolayısıyla muhasebe kayıtlarının günümüze kadar ulaşmalarının nedeni, kayıt geleneğinden ziyâde, vakıf gelir ve giderlerinin kadılar aracılığı ile kontrol edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Vakıfların gelir ve giderleri ile ilgili kayıtlar çoğunlukla mahallinde bulunmakta, merkezî yönetimin hesapları ile bu kayıtların çok fazla bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu durum, kısmen vakıfların özerkliği ve devletin bu kurumlara fazlaca müdahale etmek istememesiyle açıklanabilir. Ancak yine de vakıflara ait iktisadî faaliyetler belirli kurallar dahilinde mütevellî tarafından yürütülür ve bu faaliyetler vakıf kâtipleri vasıtasıyla defterlere kaydedilirdi. Yıldan yıla muhasebe kayıtları bir defter üzerine mütevellîler tarafından çıkartılır, ardından kadı ve şahitler huzurunda hesaplar kontrol edilir ve kesin rakamlar kadı sicillerine kaydedilirdi. Muhasebe kayıtlarının her yıl merkeze arz edilmesinin çok düzenli olarak yapıldığını söylemek mümkün değildir.

Defterlerde vakfın adı, kuruluş amacı, yer aldığı mahallenin adı, mütevellînin ismi, vakfın sermâyesi, varsa bu sermâyeye sonradan ilâve edilen ve diğer

²⁰ Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi*, Cilt II, İstanbul, 1998, s. 74.

vakıflardan gelen ek sermâye, vakfın sermâyesinin kullanılmasıyla sağlanan kâr ve bu kârın nerelere harcandığı gibi bilgiler bulunabilmektedir. Muhasebe listeleri sayesinde Bursa'nın mahalle ve köylerinde yer alan vakıfların hangileri olduğu, bu vakıfların ellerinde bulundurdukları paralar veya gayri menkuller tespit edilebilmektedir. Defterlerde muhasebe düzeni belirli kalıplar içerisinde hazırlanmış olup fazla bir karışıklık göstermemektedir.

Bu çalışmanın vakıf muhasebe kayıtlarına dayalı olarak hazırlanmasının birinci sebebi bu kaynaklar üzerinde geniş bir incelemenin olmayışı, ikinci sebebi ise muhasebe defterlerinin tarihsel malzeme olarak kullanılmasının, kısa sürede çok zengin bilgilere ulaşmak fırsatını vermesinden kaynaklanmaktadır. Vakfiye içerisinde yer alan konular, vakfın kurulmasından sonra uygulanması gereken şartları gösterirlerken, muhasebe kayıtları ise fiilen gerçekleşen uygulamayı ortaya koyan gerçek bilgileri ihtivâ ederler. Tarih ve sosyoloji bakımından büyük bir değer taşıyan vakfiyeler olmasına rağmen, istatistiksel hesaplamaların yapılmasında ve vakfiyelerdeki şartlara uygun faaliyetlerin kontrolünde vakıf muhasebe kayıtları hızla bilgi edinilebilen vazgeçilmez kaynaklardır. Vakfiyelerde vâkıfın şartları dile getirilirken, gelecek yıllarda bu şartların uygulanıp uygulanmaması konusunda bilgi elde edilemez. Vakıf muhasebe kayıtları ise, yapılan faaliyetlerin sonucu ortaya çıkan kaynaklardır.

M. Çizakça, Bursa şer'îye sicillerinde yer alan vakıf muhasebe defterlerini, vakıf tahrir defterleri adıyla yanlış bir şekilde ifade etmektedir²¹. Vakıf tahrir defterlerinin amacı vakıf kurumlarının kuruluş amaç ve şartlarına göre işleyiş tarzlarını ve malî durumlarını gözden geçirmek içindir ve bu defterler, teftiş ve tescil amacı ile hazırlanan vakıfların bir envanteri özelliğine sahiptirler. Önceki defter kayıtları ile mevcut olan kayıtlar bir heyet tarafından karşılaştırılarak kontrol edilir ve sonra vakıfların yeniden tescili ile tahrir defterleri teşekkül ederdi²². Tahrir işlemi esnâsında muhasebe kayıtlarında geçen bilgilerin dışında vâkıfın kim olduğu, vakfiyenin ay ve yılı, vâkıfın şartları, vakfın kimin imzasıyla tescil edildiğine ait

²¹ Bkz. Murat Çizakça, *Risk Sermâyesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, s. 68.

²² Bir vakıf tahrir defteri örneği için bkz. Ö. Lütfi Barkan-E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, 1970.

bilgiler de kontrol edilirdi. Vakıf muhasebe defterleri ise, daha çok vakfa ait mütevelliler tarafından tutulan hesapları kadı ve şahitler huzurunda incelemek, vakfın mevcut mal varlığı, varsa akar gelirleri, para vakfı ise kimlerden alacaklı olduğu, vakıf harcamaları için ödenen miktarlar gibi bilgileri ihtivâ eder. Bu bilgiler tespit edildikten sonra sicillere kaydedilirdi. Dolayısıyla vakıf muhasebe kayıtları birçok yönüyle vakıf tahrir defterlerine benzemekte ise de, Bursa şer'îye sicillerinde bulunan vakıf defterleri muhasebe kayıtları olarak belirtilmelidir.

Konunun ele aldığı zaman dilimlerinin belirlenmesinde muhasebe kayıtlarının büyük etkisi bulunmaktadır. Yaptığımız incelemelerde Bursa şer'îye sicillerinde bulunan XVI. yüzyıla ait muhasebe kayıtlarının ağırlıklı olarak 1544-1588 tarihleri arasındaki zaman diliminde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. XVII. yüzyıla ait vakıf muhasebe kayıtlarının sayısı birkaç tanedir. Vakıfların yüzyıllar içerisindeki sürekliliği konusunu aydınlatmak amacıyla, bu defterler içerisinde daha önce incelenmeyen sadece bir tanesi seçilmek durumunda kalmıştır. XVIII. yüzyıla ait muhasebe defterleri ise, yüzyılın ortalarından itibaren başlayarak diğer yüzyıllara doğru devam etmektedir. Ancak bu defterler içerisinde sadece XVIII. ait olanları onar seneye yakın kısa zaman aralıkları ile seçilerek konunun bu yüzyıla ait sınırları 1749-1795 seneleri olarak belirlenmiştir. O halde çalışmada zaman sınırlarının belirlenmesine etken olan nedenlerden bir tanesinin, kullanılan arşiv kaynaklarının tarihleri ile ilgili olduğunu, diğer nedenin ise iki farklı yüzyıl içerisindeki değişimleri gözlemlemek ve mukayese etmek amacıyla olduğunu belirtebiliriz.

XVI. ve XVIII. yüzyılda Bursa'da varlığı tespit edilen vakıflar hakkında yapılan bu çalışma, üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde ticâret ve üretim merkezi olarak Bursa'nın Osmanlı dönemindeki önemi ve incelediğimiz yüzyıllar içerisinde Osmanlı Devleti'nin iktisadî durumu hakkında genel bilgiler verilerek konuya kısa bir giriş yapılmıştır. Bu bilgilerden sonra vakıfların hukukî temelleri, oluşturulma süreçleri, kuruluş amaçları, yönetim ve denetim sistemleri ele alınmıştır. Birinci bölüm içerisinde yer alan, en önemli konulardan biri de, vakıfların zaman içerisinde varlıklarını ne kadar sürelerle devam ettirdiklerinin ortaya

çıkarılmasıdır. Yapılan inceleme ile, sermayeleri açısından hangi vakıfların daha uzun süre ayakta kaldıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde ilk olarak, Bursa'daki vakıflar mekânsal ve fonksiyonel dağılımlarına göre guruplar halinde incelenmiştir. Bu dağılıma göre vakıflar; mahalle avâız vakıfları, köy avâız vakıfları, hırfet vakıfları, selâtin vakıfları ve eytâm sandıkları başlıkları ile ele alınarak, istatistiksel hesaplamalara gidilmiştir. Bursa'daki vakıflara gelir sağlayan menkul ve gayri menkul kaynakların ortaya konması ve vakıflara ait gider kalemlerinin incelenmesi, ikinci bölümün içinde bulunan diğer konulardır.

Üçüncü bölümde, incelediğimiz belgelerin büyük bir kısmında görülen para vakfi kayıtları yorumlanmaktadır. Kredi kurumu olarak Bursa'daki para vakıflarının sermayeleri, bu sermayelerin işletilme yöntemleri, topluma ve esnafa ait kredi işlemleri, kullanılan kredi miktarları ve vakıflardan kredi kullanan fertlerin toplumsal statüleri gibi bir çok konuyu içine alan üçüncü bölüm; özellikle Bursa'da vakıfların ekonomik işlevlerini ortaya koyması bakımından önem teşkil etmektedir.

Çalışmanın bölümleri içerisinde sunulan tüm bilgiler, çok sayıda tablo ve grafik ile desteklenerek, konularla ilgili somut verilerin ortaya konması sağlanmıştır. Tablolar içerisinde yer alan istatistiksel veriler, birçok açıdan Bursa'daki sosyal ve ekonomik hayata ilişkin önemli referanslar sunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM
BURSA ve VAKIFLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

BURSA ve VAKIFLAR

I. TİCÂRET ve ÜRETİM MERKEZİ OLARAK BURSA ve İNCELENEN YÜZYILLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bursa şehri Osmanlılar tarafından fethinden kısa bir süre sonra, İranlı ipek tâcirleri ile İtalyan ticâret erbâbı arasında ticarî ilişkilerin gerçekleştirildiği önemli bir merkez haline gelmiştir²³. Doğu ile Batı arasında milletlerarası ticâretin gerçekleştiği Bursa pazarında, dış ülkelerden gelen tüccâr tâifeleri tam bir hukukî emniyetle iş yapmaya başlamışlardı²⁴. Bulunduğu coğrafi konum ve Anadolu yol sistemi içindeki özel durumu nedeniyle şehirde; ipek, baharat, kürk ve boya gibi ticarî malların alım satımı gerçekleştiriliyordu²⁵. Özellikle ipek alım-satımı ve ipekli dokumacılık alanında ticarî faaliyetler ön plandaydı²⁶. İpeğin büyük bir kısmı İran'dan gelmekte²⁷ ve Bursa tezgâhlarında işlenmekteydi.

XV. yüzyılın sonlarında Bursa'da bin kadar ipekli dokuma tezgâhı vardı ve Bursa yüksek kalitede ipekli üretimin yapıldığı sanayii merkezi idi. 1487 tarihli

²³ Bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, "Bursa'dan Floransa'ya İpek Ticâreti", *Bursa*, Ankara, 1996, ss. 144-147; Ayrıca yünlü giyecekler ihraç eden Floransalı Guanti şirketinin Bursa pazarında ticarî faaliyetleri hakkında bkz. Hidetoshi Hoshino-Maureen Fennell Mazzaoui, "Ottoman Markets For Florentine Woolen Cloth In The Late Fifteenth Century", *IJTS*, 3, No.1, Winter, Madison, 1984-1985, ss. 17-31.

²⁴ Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, Translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber, New York-Washington, 1973, s. 124; Bursalı tâcirler de dış ülkelere giderek ticâret yapmaktaydılar. XV. yüzyılın sonlarında Bursa'dan Hindistan'a giden ve uluslar arası ticâretle uğraşan tâcirler bulunmaktadır. Bkz. Halil Sahillioğlu, "XV. Yüzyıl Sonunda Hindistan'da Osmanlı Tâcirleri", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, 1999, ss. 77-80. Ayrıca İstanbul kapalı çarşısındaki Sandal Bedesteninde bulunan tüccâr ile Bursa'da ipek tâcirleri arasında ortaklıkların kurulduğu ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Bkz. Fethi Gedikli, "Osmanlı Şirketleri", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, 1999, s. 436.

²⁵ Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, London, 1984, s. 41.

²⁶ Bursa'da ipek ticâreti hakkında bkz. Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy And Society, 1300-1600", *An Economic And Social History of The Ottoman Empire 1300-1914*, Halil İnalçık-Donald Quataert (eds.), Cambridge, 1994, s. 218-255; Halil İnalçık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, 3, 2, Leiden, 1960, ss. 131-147; Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticâret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960; Suraiya Faroqhi, "Bursa At The Crossroads: Iranian Silk, European Competition And The Local Economy 1470-1700", *Making A Living In The Ottoman Lands 1480 to 1820*, The Isis Press, İstanbul, 1995, ss. 113-148.

²⁷ Ağırlıkları 20 kg., 34 kg., 61-68 kg. ve 90-115 kg. arasında değişen ipek balyaları, uzun bir seyahat için dikkatlice hazırlanırdı. Ham ipek telise adı verilen bir çuval içerisinde paketlenir ve bir ip ile kuvvetlice bağlanarak yola çıkarılırdı. Bkz. Halil İnalçık, "Yük (Himl) In Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", *TURCICA*, XVI, 1984, s. 132-134.

Hüdâvendigâr Sancağı tahrir defterinde, Bursa mîzân-ı mukataasının yılda 2.587.000 akçalık geliri olduğunun kaydedilmesi, şehirdeki ipek ve kumaş ticâretinin büyüklüğünü ortaya koymaktadır²⁸. Ayrıca Türk dokumacılığında Bursa'nın ne kadar ileri olduğu, 1502 tarihli Bursa İhtisâb Kanûnnâmesinde belirtilen kumaşların atkısı ve çözüğü, boya miktarı, bükümleri ve kumaşlarda kullanılması gereken teller ile ilgili esaslardan anlaşılmaktadır²⁹.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar Bursa'da ipek endüstrisi çok gelişmiş iken ve şehirde yüksek kalitede ipekli giysiler üretimi yapılırken, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da bu endüstrinin güçlenmesi ile Avrupalı tüccârın Bursa'dan dokuma ürünleri almadığı, sadece ham ipek alımına yöneldiği görülür³⁰. 1570'lerden sonra İtalyan ipekli üretiminde mekanikleşmeye doğru gidilmiş, İngiltere'de ise bu dalda üretim yeni başlamıştı. Bu durumda Avrupalı tâcirler İran'dan gelen ya da Bursa'da üretilen ham ipeğe karşı giderek artan bir ilgi göstermişlerdir³¹. Bursalı dokumacılar da ham ipeğe üretim için ihtiyaç duyduklarından, fiyatlarda rekabetten doğan bir artış ortaya çıkmıştı³².

²⁸ Ö. Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defterleri I*, Ankara, 1988, s. 9. Mîzân; ipeğin ve kumaşların tartılıp yük veya batman hesabıyla vergilerinin alındığı yerdir. Bursa mîzân-ı harîr mukata'ası, Bursa ile birlikte İstanbul, Edirne, İzmir, Selanik ve bu şehirlerin çevrelerinde satılan ipekten alınan vergileri kapsamaktaydı. Ancak XVIII. yüzyılda bu mukataanın gelirlerinin asıl ağırlığının Bursa ve çevresindeki üretime dayandığı görülmektedir. Konu ile ilgili XVIII. yüzyıla ait bir fermanda, İran'dan uzun yıllardan beri çok az ipek geldiği, bu yüzden mîzân mukata'asının gelirlerinin ancak Bursa ve çevresinde üretilen ipeğe dayandığı yazılıdır. Bu dönemde üretilen ipek ürünlerinin büyük bir kısmının vergiden kaçmak için çeşitli hileler ile mîzâna getirilmemesine rağmen, mîzân-ı harîr mukata'ası gelirlerine bakıldığında, Bursa'nın XVIII. yüzyılda dokuma üretiminde hala payının büyük olduğu görülmektedir. Bursa mîzân-ı harîr mukata'ası XVIII. yüzyılda mâlikâne usulüyle hayat boyu mültezimlere ihâle edilmektedir. Bu mukataanın yıllık tutarı 25.000 guruş olarak belirlenmiştir. Bursa mîzân mukataasının, mancınık mukataasının, mengene mukataasının ve boyahâne mukataasının parasal değerleri içinde önemli bir bölümünü Bursa kazası ve çevresinde üretilen ham ipeğin oluşturmasına bakıldığında, XVIII. yüzyılda Bursa'daki ham ipek üretiminin, hem nitelik hem de nicelik yönünden İran ipeği ile yarışabilen bir düzeyde olduğu görülür. Bkz. Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticâret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleter*, Cilt LII, Sayı 203, Ankara, 1988, s. 505, 508, 513.

²⁹ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, II, 7, 1942, ss. 15-40.

³⁰ Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution Of The Sixteenth Century: A Turning Point In The Economic History Of The Near East", *IJMES*, 6, 1975, s. 8.

³¹ Bkz. Murat Çizakça, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Ed: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge, 1987, s. 247.

³² Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticâret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 514.

Bursa şehrindeki iktisadî durumun ve ekonomik faaliyetlerin anlaşılması için, dünyada ve Osmanlı sahasında meydana gelen değişimleri de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin yükselme devrinden itibaren sosyo-ekonomik yapısında büyük bir istikrar ve büyüme elde edilmişti³³. Devletin tüm kurumlarında ve toplum yapısında gözle görülen bu gelişim Kanunî devrinin sonlarına kadar devam etmiş, ancak bu süreçten sonraki devirlerde yükselme süreci duraklamaya dönüşmüştü³⁴. Savaşlarda başarısızlıkların alınmaya başlanması ve dünya üzerinde ortaya çıkan ekonomik değişimler Osmanlıları olumsuz yönde etkilemişti. Amerikan değerli madenlerinin Avrupa sahasına getirilmesi sonrasında kıtada aşırı para arzından dolayı ortaya çıkan yüksek enflasyon ve fiyat devrimi, kısa sürede başka sahalara sıçramış bulunmaktaydı³⁵. Bu krizle birlikte XVI. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'da malların ve hizmetlerin fiyatları yüzyılın başına oranla üç, dört kat artmış idi³⁶. Bu artış önce Batı Avrupa'yı etkilemiş, oradan İtalya'ya ve merkezi Avrupa'ya sıçramış ve en sonunda Anadolu sahasına kadar gelmiştir³⁷.

Yüksek enflasyon ile birlikte yaşanan fiyat hareketlerinden dolayı Osmanlı sanayi olumsuz etkilenmiştir. Avrupa sanayi de benzer fiyat hareketlerinin etkisi altında kalmıştır. Ancak Avrupalılar bu fiyat hareketlerine uyum sağlayabilirken Osmanlı üreticileri aynı başarıyı gösterememişlerdir. Anadolu topraklarında el zanaatları ürünlerinin satıldığı pazarların birçoğu hızla ortadan kalkmıştır. Dünya ekonomisinde değişen dengeler, Osmanlı İmparatorluğunun geleneksel iktisadî kurum ve politikalarında ciddi değişiklikler meydana getirmiştir.

³³ Yükselme döneminde Osmanlı Devleti'nin iktisadî durumu için bkz. Sabahaddin Zaim, "Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadî Durumu", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, 1999, ss. 32-44.

³⁴ Kanunî dönemi Osmanlı'nın siyasi ve iktisadî durumu için bkz. Subhi Labib, "The Era Of Suleyman The Magnificent: Crisis Of Orientation", *IJMES*, 10, 1979, s. 444 vd; Kanunî dönemi sonrası duraklama süreci hakkında bkz. Halil İncelik, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, s. 41 vd.

³⁵ Bu düşünce paranın miktar kuramını izleyen iktisat tarihçileri tarafından ortaya atıldıysa da, üzerinde farklı yaklaşımlar tartışma halindedir. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 123-129.

³⁶ Çizakça, çalışmasında ham ipek fiyatlarında 1548-1630 arası 6,6 kat artış olduğunu ortaya koyarken, ipekli mamül fiyatlarında ise aynı seneler içerisinde 3,4 kat artış olduğunu ifade etmekte ve bu durum nedeniyle Osmanlı ipek sanayiinin gerilediğini belirtmektedir. Bkz. Murat Çizakça, *Sixteenth-Seventeenth Century Inflation and the Bursa Silk Industry: A Pattern for Ottoman Industrial Decline?*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1978, s. 283 vd.

³⁷ Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution Of The Sixteenth Century: A Turning Point In The Economic History Of The Near East", s. 8-9.

Avrupa'da modern zamanların başından itibaren ilerleme fikri doğup geliştikçe önce değişimin iyi olabileceği, yavaş yavaş da değişmemenin kötü olacağı inancı benimsenmiş ve yerleşmişti. Bu zihin anlayışı Avrupa'da ortaya çıktıktan sonra, herhangi bir değişme iyi sonuç vermediği hallerde bile, onu atıp yerine eskisini değil, diğer bir değişimin getirilmesi geçerli sayılmıştır. Osmanlı toplumu ise, amaç olarak ahiret ile dünya arasında çağın koşullarına uygun, ahenkli ve dengeyi gözeten bir düzen içerisinde yaşamayı temel prensip olarak kabul etmekteydi. İktisadî zihniyet, rekabet ve çatışma yerine, işbirliği ve dayanışma değerleri üzerine kurulmuştu³⁸. Toplumda denenmiş iyiler olan geleneklerin korunması ve kadîm olana uyma zorunluluğu, hukukî prensip hükmündeydi. Ancak iktisadî üretim içerisindeki en önemli örgütlerden biri olan esnaf loncaları, ekonomik bunalım nedeniyle klasik döneme ait birçok unsuru bırakarak, ya da değişik bir şekilde devam ettirerek ayakta kalma çabasına yöneldiler. Bu nedenle XVI. yüzyıldan sonra endüstride önde gelen sektörlerin birçoğu üretimlerinin büyük bir kısmını Avrupa'ya yönelik olarak yapmaya başladılar. Esnaf loncaları bu düşüş süreci içerisinde, değişen şartlara ayak uyduran ve gerektiğinde geleneksel üretim tarzına sarılıp, gerektiğinde ise yeni yöntemler uygulayan bir üretim örgütlenmesi içinde oldular³⁹.

Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik yapısındaki bozulmalardan en çok etkilenen guruplar içerisinde tarımsal üretim yapan köylü halk da bulunmaktaydı. Devletin mirî toprak düzeni, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başlamış, ekonomideki istikrarsızlıklar ve ülke içerisinde ortaya çıkan isyanlar köylü halkı güçsüz bırakmıştı. Devletin iktisadî anlamda gerilemesi tımar sahiplerinin dirlik topraklarının kendi özel mülkiyetlerine geçirme ve köylüye kiraya vermesi ile neticelenmiştir. Kredi teşkilâtının olmadığı bölgelerde fakir köylü sermaye sahibi kişilerden yüksek fâizle borç para almış, borcunu ödeyemeyince topraklarını düşük

³⁸ Hamalların yük taşıdıkları hayvanlara eziyet etmemeleriyle ilgili olarak bile müdahalede bulunan bu düzen, ahlakî değerler açısından takdir edilecek derecede olmasına rağmen, Avrupa'nın sermaye birikimi ve aşırı rekabet düşüncesi karşısında tutunamaz hale gelmiştir. Bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 73.

³⁹ Bkz. Onur Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm", *Toplum ve Bilim*, Sayı 83, 1999 / 2000, İstanbul, s. 151.

bir bedelle bu kişilere kaptırmıştır. Bir süre sonra devlet, tımarlı sipahiye tasarruf hakkını verdiği toprağı elinden alarak, belirli bir geliri taahhüt eden mültezimlere vermiştir. Mültezimler belirlenen para miktarını devlete öderlerken, fazla gelir sağlamak amacıyla köylülere yüklenmeye başlamışlardı.

Osmanlı sahasında nüfusun giderek artış göstermesi XVI. yüzyıldan itibaren dikkat çeken bir başka mesele olarak ortaya çıktı. Nüfusun artışı ile bir yandan toplumsal kargaşalar artış gösteriyor, diğer yandan da iş istihdâmı sorunu gündeme geliyordu. Bu olumsuzluklara rağmen XVI. yüzyıldan başlayarak Osmanlı topraklarında görülen nüfus artışları ve köyler ile kentler arasındaki iktisadî ilişkilerin büyümesiyle, para kullanımı da büyük bir hız kazanmıştır⁴⁰. Jack Goldstone modeline göre, artan nüfus yoğunluğu ile birlikte giderek büyüyen mübadele ağları ve işlem hacmi, işlemlerin daha sık ve daha küçük miktarlarda yapılmasına yol açmaktadır. Bunun sonucu olarak insanların nakit tutma talebi düşmekte ve paranın tedavül hızı artmaktadır⁴¹. XVI. yüzyıldan itibaren sermâye dağıtım aracı olarak para vakıflarının Osmanlı sahasında önemli hale gelmesi ve orta ölçekli mevcut kredi ilişkilerinin hızlanması bu düşünceye bağlı olarak açıklanabilir.

XVIII. yüzyılın başlarına bakıldığında ise, Osmanlıların siyasal düzlemde gerilemesine karşın, Ruslar uluslar arası siyasete girmeye başlamışlar, Avusturya'nın siyasî anlamda ilerlemesi devam etmekte, ekonomik hayatta ve denizcilikte Venedik'in duraklama dönemini yaşaması esnâsında, İngiliz ve Fransız üstünlüğünün ortaya çıktığı görülmektedir⁴². Avrupa'da merkezî ve eyalet idarelerinde, malî ve ekonomik meselelerde, kültürel ve sosyal hayatta hızlı değişimler yaşanırken, Osmanlı sahasında sosyal ve ekonomik kaos varlığını sürdürüyor ve tüm kurumlar giderek geriliyordu⁴³. Devlet idaresi, Anadolu sancak ve kazâlarından, köylerine kadar olan yerlerde kuvvetini ve etkisini kaybetmiş olduğundan bu dönemde asayiş

⁴⁰ Bu konu hakkında bkz. Leila Erder, "The Measurement of Pre-industrial Population Changes, The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *MES*, 9, 1975, ss. 284-301; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, London, 1972.

⁴¹ Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 127.

⁴² Robert Mantran, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1995, s. 120.

⁴³ İlber Ortaylı, "The Ottoman Empire At The End Of The Seventeenth Century", *Studies On Ottoman Transformation*, Analecta Isisiana X, İstanbul, 1994, s. 1.

sağlayabilmek ve hala merkezîyetçi varlığını sıkıca gösterebilmek gayesiyle adalet fermanları çıkartıyordu⁴⁴. Osmanlı bürokrasisi XV. ve XVI. yüzyıldaki etkili ve iş bitiren yönünü XVIII. yüzyılda tamamen kaybetmiş görünmekteydi⁴⁵. Avrupalı devletlere verilen kapitülasyonlar, dış ilişkilerde Osmanlıların zor durumda kaldıklarını açıkça göstermekteydi⁴⁶. Kapitülasyonlar artık, imparatorluğun tüm iskelelerine yerleşmiş olan Batılı tâcirlerin lehine olarak geniş bir ortamda kullanılmaktadır⁴⁷.

XVIII. yüzyılda Osmanlı ekonomisi, birbirinden farklı eğilimler gösteren iki döneme ayrılabilir. Yüzyılın başından 1760'a kadar geçen zaman diliminde Osmanlılar bir önceki yüzyılın sonunda uğradıkları kayıpları bir ölçüde gidermeyi başararak rahatladıkları halde, 1760'tan sonra kesin başarısızlığa uğramışlardır⁴⁸. Bu açıdan yüzyılın başından 1760'a kadar geçen birinci devrede Osmanlı ekonomisinde büyük bir genişleme söz konusu iken, 1760'tan sonraki ikinci devrede, Rusya ve Avusturya'ya karşı yapılan ve giderek yoğunlaşan savunma savaşlarının ağır yenilgilerle sonuçlanması nedeniyle, ekonomide fark edilir bir daralma başlamıştır⁴⁹.

1768-1774 savaşı arkasından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile, 1775'de Rusya'ya bütçenin yıllık nakdî gelirinin yaklaşık yarısına tekabül eden 7.500.000 guruşluk bir tazminat ödeme mecburiyetinde kalındı. Devlet kısa sürede malikâne sisteminin devamı ve değişik bir şekli olan *eshâm usulüne* başvurarak, bir iç borçlanma düzenine başladı. Bu düzende bir vergi kaynağının yıllık geliri önceden ve gurusu cinsinden belirlenmekte, ardından bu miktar birçok paya bölünmekte idi. Bu paylar kendilerine hayat boyunca her sene muaccelle olarak ifâde edilen sabit gelir

⁴⁴ Bkz. Yücel Özkaya, "XVIII İnci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-Nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Belleter*, Cilt XXXVIII, Sayı 151, Ankara, 1974, s. 448.

⁴⁵ İlber Ortaylı, "Ottoman-Habsburg Relations 1740-1770, And Structural Changes In The International Affairs Of The Ottoman State", *Studies On Ottoman Transformation*, Analecta Isisiana X, İstanbul, 1994, s. 35.

⁴⁶ Thomas Naff, "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed: Thomas Naff and Roger Owen, Southern Illinois University Press, 1977, s. 100 vd.

⁴⁷ Robert Mantran, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 143.

⁴⁸ Bkz. Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayiinde Gelişmeler ve Devletin Rolü", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, 1999, ss. 263-268.

⁴⁹ Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 4, Ankara, 1984, s. 53.

sağlamak üzere alıcılara satılmaktaydı⁵⁰. İktisadî şartların giderek ağırlaştığı 1787-1792 harbi esnâsında Osmanlı Devleti tarihinde ilk defa yabancı ülkelerden borç para istemeyi düşündü, ancak bu durum gerçekleşemedi⁵¹.

Bu siyasî gelişmeler iktisadî açıdan değerlendirildiğinde, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ipeği başta İtalya olmak üzere her yer ile rekabet halindedir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan savaşlar sonucu ise, iktisadî hayat olumsuz yönde etkilenmiştir. Ancak Avrupa'nın talebinin düşmesine rağmen ipek fiyatlarının artış göstermesi, yerli talebin arttığını ortaya koymakta ve ipekli dokumacılığın önemli ölçüde varlığını devam ettirdiği görülebilmektedir. Ayrıca İmparatorluktan Marsilya'ya yapılan ihracatın artışından, pamuk yetiştirmede hızlı bir gelişmenin olduğu anlaşılmaktadır. Bu ekonomik büyüme, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik faaliyetlerde uygulanan iltizâm sisteminde görülen artışlarda da fark edilebilir⁵².

Neticede XVIII. yüzyıl içerisinde Osmanlılar; Fransa, İngiltere, Hollanda ve Venedik deniz güçleri ile dostça kaldılar ve ekonomik ilişkilerde bulunmuşlardır. Osmanlıların yararına olan bu durum yüzyılın son çeyreğinde değişmiştir. Osmanlı ordusunun Rusya tarafından hezimete uğratılması ile 1783'de Karadeniz Avrupalılara açılıyor ve Osmanlı ekonomisi tehdit altına giriyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sahasında fark edilen bu ekonomik bunalımla birlikte ticarî faaliyetler giderek küçülmekte ve Anadolu topraklarında el zanaatları ürünlerinin satıldığı pazarların bir kısmı zamanla ortadan kalkmaktadır. Birçok Osmanlı zanaat birliği yüzyılın ikinci yarısından sonra hızla değişen bu ekonomik şartlar karşısında ayakta durabilmek ve rekabet edebilmek amacıyla çok çaba harcamışlardır⁵³. Bu çabalar sonucu ise, Osmanlı yerli pazarlarının bir kısmı güçlerini korumayı devam ettirmişler ve pamuk endüstrisi gibi bazı önemli sektörler Avrupalı rakiplerine karşı

⁵⁰ Eshâm usulü hakkında bkz. Mehmet Genç, "Eshâm", *DİA*. Cilt XI, 1995, ss. 376-380.

⁵¹ Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, Kısım I, Ankara, 1995, s. 598-600; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, İstanbul, 1986, s. 128 vd.

⁵² Daniel Panzac, "International And Domestic Maritime Trade In The Ottoman Empire During The 18th Century", *IJMES*, 24, 1992, s. 192 vd.

⁵³ Bruce McGowan, "The Age of The Ayans (1699-1812)", *An Economic And Social History of The Ottoman Empire 1300-1914*, s. 695.

iyi bir şekilde yarışmışlardır. Bunun yanında yönetimin tüketim ve üretim dengelerini başarıyla düzenlemesi, devletin uzun yıllar daha ayakta kalmasına büyük etken olmuştur⁵⁴.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, fizikî sermâye birikiminin büyük bir kısmı devlete veya vakıflara aitti. Ticâret sektöründe yakın bölge pazarı için üretim yapan küçük ölçekli işletmeler bulunmaktaydı ve bu işletmelerin içinde 15-20 işçi çalıştıracak boyuta varmış olanları çok azdı⁵⁵. İşletmelerin sahipleri olan kişilerin birbirlerine oranla, gelir ve servet farklılaşmaları son derece azdı. Sermâyeyi elinde bulunduranların büyük bir kısmı iltizâm işlerine giren askerî zümre mensubuydular. Özel ellerde sermâye birikimi imkânlarına sarraf, mültezim gurubu ve tüccâr tâifesi sahip idi. Sanayi ve imalat sektöründe ise, kazanılacak kâr oranlarının düşük olması, bu sektörleri cazip olmaktan çıkarıyordu⁵⁶.

Şehirlerin iktisadî ve sosyal hayatında önemli yere sahip olan Osmanlı esnaf örgütleri, iktisadî faaliyetin normal seyri içinde servetin belirli ellerde toplanarak sosyal ve ekonomik düzeni sarsacak dengesizliklerin ortaya çıkmasını önleyen kurumlardı. Esnaf örgütlerinde en zengin usta, orta gelirli ustadan en fazla %50 ile %100 arasında değişen bir üstünlük kazanabilir, en fakiri de ortalamanın aynı oranlarda altında bulunabilirdi. Gelirin miktarı, esnafın kendini ve ailesini mütevâzî ölçüler içinde geçindirebileceği ve vergilerini ödeyebileceği kadardı. Devletin meşru kabul ettiği düşük kâr haddi, esnafın sermâye birikimi sağlamasını engellemekteydi. Ayrıca devlet fizikî sermâye gerektiren alanlar olan boyahâne, mengenehâne gibi imalathânelerin veya hân, hamam, dükkân ve çarşıların yapımını, imkânları sınırlı kalan esnafın yatırım yapmasını beklemeden, kendi veya vakıflar sayesinde gerçekleştirirdi⁵⁷.

⁵⁴ Daniel Panzac, "International And Domestic Maritime Trade In The Ottoman Empire During The 18th Century", s. 204.

⁵⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 73.

⁵⁶ Mehmet Genç, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divân*, Yıl 4, Sayı 6, İstanbul, 1999/1, s. 4.

⁵⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 90.

Esnaf ve tüccâr gibi zümrelere tanınan normal kâr haddi %5 ile %15 arasında değişmekte ve daha yüksek düzeyde kâr sağlamak sıkı ceza tehdidi altında tutulmaktadır. Bu derece düşük bir kâr oranı ile sermayeyi büyütme imkânı çok sınırlı idi. Ekonomide fâiz haddi %15 ilâ %25 arasında olduğu için, mevcut nakdî sermayenin ticâret ve esnaflık sektörüne kayması son derece zor idi⁵⁸.

Çarşı ve bedestenlerde yer alan dükkân ve atölyelerin mülkiyetleri vakıflara ait olduğundan, buralarda iş yapan zanaatkâr ve tüccâr gurubu mütevellîler tarafından tespit edilmiş belirli bir miktarda kira ödemekte idiler. Ancak Osmanlı ekonomisinin bozulduğu dönemlerden başlayarak kiracı olan esnaf ile vakıf yönetimi arasındaki ilişkilerde var olan dengeler bozulmaya başladı. Devletin vakıflar için müsaade ettiği nisbî dokunulmazlıktan faydalanmak için âyân sınıfının ve devlet memurlarının, mal varlıklarını daimi olacak ve onlara sabit kira geliri sağlayacak şekilde vakıf nezdinde dükkân, hamam, değirmen ve çarşı gibi binâlara dönüştürmeye başlamaları, kiracı olan esnafı zor durumda bıraktı⁵⁹. Yerel eşraf ve devlet memurları sahip oldukları malları müsadere eden kaçırarak vakıf nezdine sokuyorlar ve kendilerini mütevellî olarak atıyorlardı. Bunun yanında devlete ait olup bakıma muhtaç olan binâları da, oluşturdukları vakıfların taşınmazları listesine sokuyorlardı. İltizâmın vakıf gelirlerinin toplanması için de uygulanmaya başlanması, vakfa ait binâlarda çalışan kiracıları zor durumda bıraktı. Dükkân kiralalarının toplanmasının yanı sıra esnafın ödemekle yükümlü olduğu vergilerin toplanması da mültezimlerin ellerine verilmişti.

Osmanlı sahasında ekonomik bunalımın ortaya çıkmadığı dönemlerde, esnaf ustaları *icâre-i vâhide* adı verilen ve kısa vadeli belirli bir kira karşılığında vakıf dükkân ve imalathânelerini kiralamaktaydılar. Kiralanan işyerleri buldukları ticâret sahası ve durumlarına göre tespit edilen bir bedelle kiraya verilirdi. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren vakıfların iltizâm ve malikâne uygulamasına geçmesiyle zanaatlarını bedesten ve dükkânlarda yapan lonca üyeleri zor bir dönemece girdiler. Artık *icâre-i vâhide* yerine *icâreteyn* adı verilen usulle esnaf ustaları, başlangıçta muaccele denilen peşin bir ödeme yapıp, daha sonra müeccele denilen belli bir kirayı

⁵⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 51.

⁵⁹ Bkz. Suraiya Faroqhi, *Batı ve Orta Anadolu'da Şehirleşme ve Ticâret (1520-1650)*, Doçentlik Tezi, Ankara, 1980, s. 33.

belirlenen süre sonunda vakıflara ödemek durumundaydılar⁶⁰. Mütevellîlerin ve vakıf gelirlerini idare eden mültezimlerin müeccele miktarında keyfi artışlar yapması, aynı zanaatı icrâ eden ve bir bölgede toplanmış esnaf ustalarının değişik mahallelere gitmelerine neden olmuş ve loncaların mekânsal birliği sona ermiştir.

Esnaf ile devlet arasındaki münasebetler zaman zaman değişik sebeplerden dolayı gerginleşmekteydi. Özellikle devletin esnaftan vakitli vakitsiz vergi toplaması bu durumun oluşmasında başlıca sebep idi. Bir başka sorun *mirî mübâyaa* rejiminin uygulanmasından dolayı ortaya çıkıyordu. Mirî mübâyaa rejimi ile devlet, ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri üreticilerden bir tür aynî gelir vergisi tarzında, piyasa fiyatının altında kalan ve genellikle maliyetinin de altında kalan bir fiyattan satın alma imkânını sağlıyordu. Bu rejim XVIII. yüzyılda, savaş giderlerindeki artışa paralel olarak büyük bir önem kazanmıştı. Esnafın yükümlülükleri içerisinde sefer için orducu çıkarmak vazifesi de ayrı bir yük oluşturuyordu. Kapıkulu efradı ile İstanbul'da kurulan askerî ve mirî imalathânelerde ordunun ihtiyacı olan malzemeyi hazırlayan *ehl-i hiref*, yapılacak sefer için yeterli sayıda bulunmazsa, divân-ı hümâyunun kararıyla serbest esnaf gurubu da sefere katılmak zorunda kalırdı ki, bunlara *orducu esnafı* adı verilirdi⁶¹. Orducu esnafı askerin çeşitli zarurî ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik değişik esnaf teşekküllerine bağlı neferler olarak sefere katılırlardı. Sefere gönderilecek gerekli esnaf sayısı divân-ı hümâyunda tespit edildikten sonra kadılarına bildirilirdi. Kadılar sorumlu oldukları kazalarda bulunan esnafın ihtiyar heyetlerine durumu bildirir ve ihtiyaca cevap verecek esnaf teşekkülleri gerekli nefer sayısını sefere gönderirdi. Sefere giden orducu esnafının ve ailesinin iâşesi, bağlı buldukları esnaf teşkilâtı tarafından karşılanırdı.

Askerî zümre mensuplarının avâız vergilerinin yanı sıra, kanunnâmelerde mevcut olmayan ve sonradan ortaya çıkan *tekâlif-i şakka* gibi vergileri almaları halkı iyice bezdirmişti. Savaşta araba, deve, katır ve benzeri şeyler istendiğinde, bu isteklerin tamiri esnâsında birçok yolsuzluklar yapılabiliyordu. İstenilen malzemelerin her birisi için, bir adam ve fiyat tayîniyle iltizâm suretinde

⁶⁰ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara, 1977, s. 98-99.

toplanıyordu. Tespit edilen fiyatın bir katını da halkın üzerine yükleyen kadı, şehir kethüdası ve mübaşirler bulunabiliyordu⁶².

Osmanlı topraklarında yaşanan iktisadî gelişmeler hakkında yukarıda kısaca verilen açıklamalar şu şekilde özetlenebilir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren başlayarak XVI. yüzyılın sonlarına kadar geçen süreçte, ekonomik gelişme istikrarlı bir yapı arz etmektedir. XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa kıtasında başlayan ekonomik değişiklikler Osmanlı sahasına da girmiş, devlet içerisinde mukataa kaynaklarının toplanmasında *iltizâm usulüne* geçilmiş⁶³, merkezî otoritenin gücü azaldıkça âyân adı verilen yeni bir sosyal tabaka ortaya çıkmış ve esnaf teşekküllerinin oluşturduğu lonca sisteminde bozulmalar meydana gelmiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise, mukataalar *kayd-ı hayat* şartıyla bağlanarak mültezimlere *malikâne usulüyle* devredilmişti⁶⁴. Merkezî otoritenin devlet gelirlerini arttırmak amacıyla yapmış olduğu girişimler ve değişiklikler, Osmanlı şehir ve köylerinde yaşayan halkı ve kurumları olumsuz yönde etkilemişti.

İncelediğimiz dönemler içerisindeki sosyal ve ekonomik bozukluklardan bahsetmemize rağmen, diğer Osmanlı yerleşim birimlerinde olduğu gibi Bursa şehrinde de iktisadî faaliyetlerin ve mevcut olan kurumların varlıklarını bir şekilde devam ettirdiklerini unutmamak gerekmektedir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun İstanbul elçiliğinde görevli olan İnatz Von Brenner'in verdiği bilgiler bu durumu göstermektedir. Brenner, 1793'de Bursa'ya geldiğinde şehirde 700 dokuma tezgahı bulunduğundan bahsederek, ham ipeğin Bursa'ya sağladığı getirinin yaklaşık olarak 2.400.000 guruş olduğunu bildirmektedir. Bunun dışında ipek ve yarı ipek olarak yıllık üretilen 126.000 parçanın, İstanbul, İzmir ve Mısır'a gönderildiğini ve bir parçanın fiyatının ortalama 18 guruş olduğunu, dolayısıyla bu ürünlerden Bursa'nın elde ettiği getirinin ise toplam 2.268.000 guruş olduğunu

⁶¹ Kazım Rûhanî, *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı ve Safevî Etnaf Teşkilâtı*, Doktora Tezi, İstanbul, 1976, s. 33.

⁶² Yücel Özkaya, "XVIII İnci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-Nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Bellekten*, Cilt XXXVIII, Sayı 151, Ankara, 1974, s.486.

⁶³ İltizâm mukataaların müteşebbisler eliyle bir bedel karşılığı işletilmesidir. İltizâma vermeye ilzam, iltizâm verilen kimseye mültezim denirdi. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 1985, s. 122.

belirtmektedir. Ayrıca Brenner, Bursa'da bürümcük denen bir türünün, gömlek olarak kullanıldığını ve bu türünün en çok Selanik'ten talep aldığını ifade etmektedir⁶⁵. XVIII. yüzyılda Osmanlı iktisadî durumunun güçsüzlüğü hakkında iktisat tarihçilerinin verdiği bilgiler bir kenara dursun, Brenner'in ipek ticâretiyle ilgili verdiği ifâdelere bakıldığında, Bursa'da iktisadî hayatın yine de bir şekilde devam ettiği görülmektedir.

II. BURSA'DA VAKIFLAR

A. Vakıfların Hukukî Temeli

Vakfın hukukî tarifleri fıkıh kitaplarında bulunmakla birlikte, değişik mezheplerin ve hatta aynı mezhebe bağlı fakîhlerin, vakıf ile ilgili açıklamaları birbirinden farklıdır. Ancak Osmanlı döneminde ifade ettiği anlamıyla vakıf, bir kimsenin Allah'a yakın olmak ve hayır işlemek amacıyla, menkul ve gayri menkul mülk ve emlakini, dinî ve içtimâî bir gayeye ebedî olarak tahsis etmesi ve bu durumu hukukî bir akid ile belirtmesi şeklinde tarif edilebilir⁶⁶.

Vakıf kelimesi, menkul ve gayri menkul malları ifade eden bir anlamda kullanıldığında iki kısımda ele alınabilir. Birincisi, aynıyla intifâ olunan yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır ve *müessesât-ı hayrîye* olarak adlandırılır. Bu guruba câmi, medrese, mektep, imâret, zâviye, köprü ve çeşme gibi yapılar girer⁶⁷. İkincisi ise, aynıyla intifâ olmayan ancak müessesât-ı hayrîyenin işlemlerini temin eden binâ, arâzi ve nakit para gibi gelir kaynaklarının oluşturduğu vakıflardır ve *asl-ı vakf* olarak adlandırılır. Bu iki kısım vakıf modeli göz önüne alındığında, incelediğimiz kaynaklarda sıkça geçen avârız vakıflarının büyük bir kısmının, müessesât-ı hayrîyenin işlemlerini temin için oluşturulması açısından, asl-ı vakf tarzında olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁴ Bkz. Eftal Şükrü Batmaz, "İltizâm Sisteminin XVIII: Yüzyıldaki Boyutu", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, 1999, ss. 250-257.

⁶⁵ Nurşen Günaydın-Raif Kaplanoğlu, *Seyehatnamelerde Bursa*, Bursa, 2000, s. 78.

⁶⁶ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA.*, Cilt 13, İstanbul, 1986, s. 154.

⁶⁷ Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Hayrat Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan*, XXVII/1-2, Ankara, 1989, ss. 277-284.

Vakıflar, menkul, gayri menkul ya da her iki gelir kaynağının vakfedilmesiyle kurulabilmektedir. Gayri menkul kaynağa sahip vakıfların hukukî temelleri üzerinde İslâm âlimleri arasında fazla bir anlaşmazlık mevcut değildir. Vakıfların hukukî temellerini ele alan çok sayıda eser bulunduğu⁶⁸, burada bu konuya girilmeyerek, incelediğimiz kaynaklarda sıkça geçen menkul kaynaklar ile kurulan vakıflar ve bu vakıflar hakkında yapılan münakaşalar değerlendirilecektir. İncelediğimiz belgelerde rastlanılan vakıfların büyük bir çoğunluğu, sermayeleri açısından para vakfı özelliğini gösterdiğinden, bu vakıfların hukukî temelleri hakkında bilgi verirken, para vakıfları ile ilgili âlimlerin düşünceleri ve konu ile ilgili tartışmaları ortaya koyabiliriz.

Vakıf paralarının işletilmesinde uygulanan *mu'âmele-i şer'îye usûlünün* fâiz uygulamasına benzerliğinden dolayı, elde edilen gelirin meşruluğu müctehid imâmlar ve Osmanlı ulemâsı arasında büyük tartışmalara yol açmış, konu ile ilgili birçok eser kaleme alınmıştır. Tartışmanın ortaya çıkmasında bir başka neden, para vakıflarının süreklilik özelliği göstermeyeceği düşüncesinden kaynaklanmıştır. Üzerinden uzun bir zaman geçmesine rağmen, bu mesele günümüzde bile ilim adamlarını meşgul etmektedir. Bu bölümde, para vakıfları ile ilgili ortaya çıkan tartışmalar herhangi bir düşünce belirtilmeden, çalışmanın bir bütünlük arz etmesi amacıyla kısaca ele alınacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıf sistemlerinin uygulanması Hanefî mezhebi kurallarına göredir. Hanefîlere göre menkulleri vakfetmek; menkulün gayri menkule tâbi olması, hakkında ayet ve hadis bulunması ya da öteden beri uygulanan örfî bir nitelik taşıması durumlarında uygun olarak kabul edilebilir. Bu noktada para vakıflarının ortaya çıkması ve işletilmesinde örfî uygulamaya dayalı bir anlayış vardır. Bu konu Ömer Lütî Efendi'nin, *İthaf-ül Ahlâf fî Ahkâm-il Evkaf* adlı eserinde çok güzel bir şekilde dile getirilmiştir: "*Mâlî mevkufun akar olması şarttır. Bir*

⁶⁸ Bkz. Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *VD.*, Sayı II, Ankara, 1942, s. 1-35. Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988. Ali Himmet Berki, "Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler", *VD.* Sayı VI, 1965, ss. 9-13; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1995; Hamdi Döndüren, *Günümüzde Vakıf Meseleleri*, İstanbul, 1998.

menkulün vakf olunması hakkında bir belde örf ve âdet cereyân etmiş ise ol belde o makule menkulün vakfı sahîh olur. Meselâ arzu edenler mutâlaa etmek üzere kütüb ve resâil ve kırâat etmek üzere mushaf-ı şerîf ve delâil ve istirbâh olunarak ribhî, bir cihet-i hayra sarf olunmak üzere emvâl-i nakdiyye ve mekâtib ve medâris gibi emâkin-i hayriyyede isti'mâl olunmak üzere mefuşat ve evânî-i muhâsiyye ve velîme cemiyetlerinde gelinlere iâre olunmak üzere elbise ve huliyyât ve mahsûlâtı bir cihet-i hayra aid olmak üzere koyun ve keçi ve inek gibi hayvanât ve fukarâ-i zürrâdan tohumu olmayanlara ikrâz olunmak üzere hububat vakf etmek âdet-i câri olan beldelede o nev'i menkullerin vakfı sahîhdir⁶⁹.

Hanefî mezhebi dışında diğer mezheplerden, Mâlikîler vakıfta ebedilik şartı aramadıklarından para vakfını her zaman câiz görmüşlerdir. Şâfiîler süs eşyasında kesin, diğer menkullerde ihtilafı, Hanbelîler ise ihtilafı olmakla birlikte para vakfını câiz görmüşlerdir⁷⁰.

İmâm-ı âzam Ebû Hanîfe'ye göre mevkufun akar olması şarttır. Ancak Ebû Hanîfe'nin öğrencileri olan İmâm Muhammed ve Ebû Yusuf, başka hukukçu ve mezhep imâmîlerinin düşüncelerini benimseyerek, vakıf sisteminin gelişmesi amacıyla örfî açıdan uygun görülen menkul vakıfların, bir gayri menkule bağlı olması durumunda mutlak câiz olduklarını kabul ederler⁷¹. Hanefî mezhebinde nakit paranın vakfedilmesi ile ilgili ilk fetvâyı veren İmâm Züfer'dir. Ancak Züfer vakfın bağlayıcılığını kabul etmediğinden, Osmanlı döneminde para vakıflarının câiz olduğunu ileri süren tüm âlimler, İmâm Muhammed'in düşüncelerini benimsemişlerdir. İmâm Muhammed eş-Şeybânî'ye göre, vakfedilmesi teâmül haline gelen mutfak eşyası, kitap ve para gibi menkullerin vakfı geçerlidir. Bu düşünceden yola çıkarak, İslâm inancına ters düşmeyen bir işin sıkça yapılmasıyla ortaya çıkan teâmülün Osmanlı'da örfî bir hal almasıyla, nakit paraların vakfı menkul kapsamına alınmıştır⁷².

⁶⁹ Ömer Lütfi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf fi Ahkâm-il Evkaf*, Ankara, 1977, s. 20.

⁷⁰ Menkul vakıflar hakkında bu mezhep imamlarının görüşleri için bkz. Murat Çizakça, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Century to the Present*, İstanbul, 2000, s.28-42.

⁷¹ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s.154.

⁷² Bkz. Hamdi Döndüren, *Günümüzde Vakıf Meseleleri*, s. 90 vd., Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", ss. 289-308.

Osmanlı döneminde paranın vakfı konusundaki ilk tartışmalar 1537 yılında Anadolu kazaskeri olan Çivizâde ile Rumeli kazaskeri olan Ebûssuûd Efendi⁷³ arasında başlamıştır. 1539 yılında şeyhü'l-islâm olan Çivizâde para vakfını yasaklayan bir fetvâ hazırlayarak bunu bir metin haline getirmiştir. Ancak Çivizâde, birçok konudaki görüş ayrılıkları nedeniyle bu dönemin ulemâsı ile iyi ilişkiler kuramadığından 1541 yılında görevinden azledilmiştir. 1545 yılında şeyhü'l-islâmlık makamına Ebûssuûd Efendi getirildiğinde, Çivizâde ise Rumeli kazaskerliğine görevlendirilmişti. Bu andan itibaren iki devlet adamı arasındaki para vakıfları ile ilgili tartışma daha da kuvvetlendi. Ebûssuûd Efendi konu ile ilgili *Risâle fi Vakfı'l-Menkul ve'n-Nukûd* adlı bir eser hazırladı ve para vakfına yönelik hukukî esasları burada ortaya koydu⁷⁴. Eserinde para vakıflarının diğer gayri menkul vakıflar gibi ebedi olabileceğini ve uzun süre gücünü kaybetmeyeceğini ileri sürüyordu. Bu durum karşısında Ebûssuûd Efendi'nin risalesine bir reddiye hazırlayan Rumeli kazaskeri Çivizâde, bu reddiyeyi padişaha arz ederek para vakıflarının yasaklanmasını sağladı. Reddiye içerisinde para vakıflarının yasaklanmasının gerekçeleri arasında, muâmele-i şer'iyeye uygulamasının yaygınlığı ve bununla ribâ kapısının açılacağı ileri sürülen en önemli düşünce idi. Böylece XV. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda yasal karışıklığı olmayan bir yere sahip olan para vakıfları, XVI. yüzyılda sayılarının artması ve vakıf sistemleri üzerinde gücünün büyümesi nedeniyle, kısa bir süre de olsa Çivizâde'nin girişimleri ile padişah tarafından yasaklandı⁷⁵.

Osmanlı ulemâsı, yasaklamalara rağmen para vakıflarının sahih olduğunu hazırladıkları fetvâlarla dile getiriyorlardı. Tartışmalar, Çivizâde'nin 1547 yılında vefatına kadar devam etmiş ve Ebûssuûd Efendi'nin fetvâları doğrultusunda para vakıfları 1548 tarihli bir fermanla serbest hale gelmiştir. Para vakıflarının ortadan kaldırılması durumunda birçok sosyal hizmetin aksayacağı tespit edildiğinden, çıkarılan ferman ile yasaklamalar kaldırılıyordu. Ancak vakfin tescili ve

⁷³ Hayatı ve düşünceleri hakkında bkz. Colin Imber, *Ebu's-su'ud, The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh, 1997.

⁷⁴ Bkz. Abdullah Aydemir, *Ebûssuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara, 1993, s. 30; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1999, s. 57.

⁷⁵ Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1553-1823", s. 316-317.

muâmelelerin hangi oranda yapılacağı ferman ile sınırlandırılıyordu⁷⁶. Neticede bu ferman Ebûssuûd Efendi'nin fetvâları doğrultusunda hazırlanarak tartışmalara son noktayı koydu.

Ebûssuûd Efendi ile Çivizâde arasındaki tartışmalar diğer ulemâ grupları içerisinde de ayrımlara neden olmuştur. Çivizâde'nin para vakıfları ile ilgili olumsuz görüşlerine tepki veren en ünlü âlimler, Halvetiye tarikatına mensup Sofyalı Şeyh Bâlî Efendi ve Ebûssuûd Efendi'den bir süre önce şeyhülislâmlık yapan Fenârizâde Muhyiddin Efendi'dir. Bâlî Efendi bu dönemde padişaha, Çivizâde'ye ve Çivizâde'nin muîdi olan Şah Çelebi'ye, para vakfının meşru bir müessese olduğunu dile getiren mektuplar göndermiştir⁷⁷. Aynı şekilde Fenârizâde de, müctehid imâmın konu ile ilgili görüşlerini içeren bir mektubu Çivizâde'ye göndermiştir.

Para vakıflarının câiz olmadığı yönünde tartışmalara Çivizâde'nin yanında destek veren en ünlü âlim, konu ile ilgili iki eseri bulunan, İmâm Birgivî Mehmed Efendi'dir⁷⁸. Birgivî'ye göre para vakıflarının câiz olduğuna işaret eden hiçbir delil elde bulunmamaktadır⁷⁹. Birgivî, *“nakit parayı vakfedenler, vakfî geçerli sanarak zekât görevini yerine getirmezler, miras hükümleri uygulanmadığından hak sahipleri zulme uğrar ve vakfeden pişmanlık duyarak vakfından dönmek isterse, buna hakim izin vermez, bu yüzden vakıf çalışanları başkasının malını yemiş olurlar”* gibi düşünceleri ileri sürmektedir.

Menkul malların vakıf olabilme meşruluğu üzerine yapılan tartışmalara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nda avârız vakıflarının uygulamadaki bir şekli olan para vakıfları, gerek sosyal hayatın düzenlenmesinde, gerekse toplumun değişik

⁷⁶ Ferman için bkz. Tahsin Özcan, “Para Vakıflarıyla İlgili Önemli Bir Belge”, *İLAM Araştırma Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, İstanbul, 1998, s. 109-110.

⁷⁷ Şeyh Bâlî Efendi, devrin padişahı Kanunî Sultan Süleyman'a bir, Çivizâde'ye üç ve Şah Çelebi'ye bir adet düşüncelerini dile getiren mektuplar göndermiştir. Bkz. Tahsin Özcan, “Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, İstanbul, 1999, s.125-155. Osman Keskiöğlü, “Bulgaristan'da Türk Vakıfları ve Bâlî Efendi'nin Vakıf Paralar Hakkında Bir Mektubu”, *V.D.*, Sayı IX, 1971, s. 92-94.

⁷⁸ Eserleri “*Es-Seyfû's-Sârim fî Adem-i Cevâzi Vakfî'l-Menkul ve'd-Derâhim*” ve “*İkâzu'n Nâimîn ve İfshâmu'l-Kâsirîn*” adındadır. Bkz. Ahmet Turan Arslan, *İmâm Birgivî, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul, 1992.

⁷⁹ Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, s. 184.

kesimlerinin finansman ihtiyacını karşılamasında, uzun bir süre uygulama alanı olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

B. Vakıfların Oluşumu

Vakıflar halkın âmme hizmetlerinin yerine getirilmesini, ibâdet mekânlarının masraflarının karşılanmasını ya da değişik birimlerin tamirini devlet hazinesinden para almadan gerçekleştiren kurumlardı ve bu işi fertlerin himmetinden kopan menkul veya gayri menkul sermâyelerden gerçekleştiriyorlardı. Vakıf müesseseleri, halkın âmme hizmetlerine sürekli ve etkili şekilde iştirakini sağlamakta ve devlet işlerinde hükümetlerle milletin malî ve iktisadî bakımından el ele vermesini temin etmekteydiler⁸⁰.

Avâriz vakfi ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda başlangıçta avâriz adı altında toplanan muhtelif vergilerin ve bedenî yükümlülüklerin karşılanması amacıyla mahalle veya köy halkı tarafından oluşturulan ya da hayırsever zengin kimselerin para veya akar vakfötmeleri ile ortaya çıkarılmış bir kurumdur⁸¹. Bu tarzdaki vakıfların Osmanlı toplumu içerisinde yaygınlaşmasında, devletin savaş masraflarını karşılamak için halktan sıklıkla ve gelişigüzel vergiler istemesi etken olmuştur. Oluşturulan vakıflarda toplanan paraların işletilmesi ile elde edilen murâbaha ya da vakfedilen akarlardan sağlanan gelirler ile mahalle halkı, köy halkı ve esnaf guruplarının mükellef tutuldukları avâriz türü vergiler ödenirdi. Vakıfların gelir fazlası varsa, artan parayla halkın yaşadığı mekân içerisindeki ortak ihtiyaçları giderilmeye çalışılırdı.

⁸⁰ Bkz. Şakir Berki, "Vakfın Lüzumu, Faydaları ve Vakıfları Teşvik", *VD.*, Sayı V, Ankara, 1962, s. 19; Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Vakıf Kurumların Sosyo-Ekonomik Cephesi Üzerine Bazı Bilgiler", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, I, (2), 1987, ss. 207-220.

⁸¹ Bkz. Mehmet İpşirli, "Avâriz Vakfi", *DİA.*, Cilt IV, İstanbul, 1991, s. 109. Şahısların kurdukları avâriz vakıfları açısından şunu da belirtmek gerekir ki, bazı yardımsever kişiler tarafından oluşturulan avâriz vakıflarında amaç hayır işlemeye yönelik gibi görünse de, asıl gaye vakfiyelerinde ortaya koydukları şartlar ile gerektiği zamanlarda kendisinden ve çocuklarından avâriz akçası istenmemesine yönelik olabilmektedir. Aynı şekilde avâriz vakfi dışında vakıf kuranların birçoğu, ölümlerinden sonra miraslarının, mevcut şeri'at kaideleri dışında tercih ettikleri bir sistem içinde paylaşılmasını temin ve mal beraberliğinin muhafazası için bazı tedbirler almışlardır. Tevliyet hakkının aileye inhisar ettirilmesi ve değerinin yüksek tutulması ile, vakıf gelirinin büyük bir bölümünün uzun süre aile içinde kalması sağlanmaya çalışılmıştır. Bkz. Ö. Lütfi Barkan-E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XX-XXX.

1. Vakfın Kuruluşu

Vakıf kurucuları, vakfiyesini düzenleyerek kadıya tescil ettirme ya da ölümünden sonra malının üçte birini geçmeyecek şekilde vasiyet etme yolları ile iki şekilde vakıf kurabilmektedirler. Bu nedenle vakıf kurucuları hakkında geniş bilgiler vakfiyeler ve vasiyetnâmelerde bulunmaktadır. Ancak bu bilgilerin özet şekillerini hızlı bir şekilde elde etmede muhasebe kayıtları oldukça elverişlidir.

Vakıf kurmada izlenen birinci yolda, vakfettiği mülkiyetine ve vakıf yapma salâhiyetine sahip, âkil, bâliğ ve hür olma niteliklerini taşıyan şahıs, oluşturacağı vakıfla ilgili şartlarını belirledikten sonra vakfiyesini hazırlayarak mütevellîye teslim ederdi⁸². Ardından da kadıya giderek vakıf kurmak için müracaatta bulunurdu. Vakfiyelerde vakfın kuruluş amacı ve vâkıfın şartları ayrıntılı olarak belirtilirdi. Kadı vakfın kurulmasında aranan şartların olup olmadığını araştırdıktan sonra olumlu yönde karar verirse, vakıf kurucusu, mütevellî ile birlikte kadı huzuruna çıkarak vakfiye içerisinde belirtilen şartların hepsini ikrar eder ve mütevellî de onu tasdik ederdi. Vâkıfın takrirleri genellikle, vakfın mahiyetini, vakfın devamı için tahsis olunan para miktarını, vakfedilen mallar arasında akar varsa bunların yeri ve hudutlarını, vakfın nasıl idare olunacağını, vakfın gelirlerinin nerelere ve ne şekilde sarf edileceğini, kimlerin mütevellî olacağını ve görevlilerin ücretlerinin hangi miktarda ödeneceğini içine almaktadır. Vâkıfın bu durumları belirtmesinden sonra, kadı vakfın sahihliğine ve vakfiyedeki şartların doğruluğuna karar verirse, müctehid imâmların kavlini tercih ile vakfın sıhhat ve lüzumuna, mütevellînin göreve getirilmesine hükmederdi. Bu şekilde vakfiye tescil edilerek sicile kayıt olunduktan sonra, kadı tarafından üzeri mühürlenerek ilgililere verilirdi⁸³. Örneğin Bursa'nın İvâz Paşa karyesinde oturan Sefer bin Sevindik adlı bir hayırseverin 1599 senesinde, 4000 akça parasını vakfederek, mütevellî olarak belirlediği İvâz bin Sefer nâmındaki

⁸² Vakfiye örneği için bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 95a-95b. Ayrıca vakıf belgelerinin sosyo-ekonomik kaynak olarak önemi hakkında bkz. Randi Deguilhem-Schoem, "Waqf Documents as a Socio-Economic Source for Ottoman History", *Ci'epo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi, VII. Sempozyumu Bildirileri*, 7-11 Eylül 1986, Haz: Jean-Louis Bacque' Grammont - İlber Ortaylı - Emri van Donzel, Ankara, 1994, ss. 35-41.

⁸³ M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, 1977, s. 92 vd.

bir kimseye teslim eylediği ve oluşturduğu vakfiyeyi tescil ettirmek için kadıya müracaat ettikten sonra, huzurunda ikrar ettiği görülmektedir⁸⁴.

Vâkıfa ait şartların belirtildiği vakfiyenin tescili için, vâkıf kadı huzurunda ikrarda bulunurken, bazı şahısların şahitlik ettiklerini de belirtmemiz gerekmektedir. İslâm hukukuna göre yalnız yazı ve mühür, ispat için yeterli değildir. Yazı ve mührün kesin delil olarak kabul edilebilmesi için şüpheden arınmış olması gerekirdi. Bu nedenle hukukî işlemler yapılırken, düzenlenen vesikalar için, adil olduklarından şüphe edilmeyen sayıları belirli daimî şahitler bulundurulurdu⁸⁵. Toplumun önde gelen ve güvenilir kişileri olarak kabul gören bu şahitler, hukukî işlemlerin kayda geçildiği belgelerin sonlarında *şühûdü'l-hâl* olarak unvanları ile birlikte yazılırlardı. 1776-1777 senesinde Bursa'da oluşturulan bir avâriz vakfının, kadı siciline geçirilmiş vakfiyesinde, *şühûdü'l-hâl* olarak dokuz kişinin adı yazılıdır. Bu şahısların unvanlarına bakıldığında, birisinin hariç diğerlerinin hepsinin ilmiye ve ehl-i örf mensubu kişiler olduğu görülmektedir⁸⁶.

İkinci yolda vasiyet ile oluşturulan vakfa ait şartlar ise vasiyetnâme ile belirlenirdi. Bu tarz vakıfların geçerliliği, şahsın ölümünden sonra başlar ve vakfın yönetimi belirtilen şartlar içerisinde mütevellî tarafından yürütülürdü.

2. Vakıf Kurucuları

Bu bölümde, vakıf kurucuları Osmanlı toplumunda kullanılan unvanlar yardımıyla askerî ve reâyâ şeklinde sosyal statüleri ya da cinsiyetleri açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır⁸⁷.

Osmanlı toplumu devletin ekonomik ve idarî politikası sonucu, hukukî bakımdan askerîler ve reâyâ olmak üzere iki guruba ayrılmakta idi. Askerîler padişahтан aldıkları berat ile bir iş için vazîfelendirilen ve vergi muâfiyetine sahip

⁸⁴ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-18, 4b.

⁸⁵ W. Heffening, "Şahit", *İA.*, Cilt 11, İstanbul, 1979, s. 283.

⁸⁶ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 94b-95a.

⁸⁷ İncelediğimiz vakıf muhasebe kayıtları sonucu XVI. ve XVIII. yüzyılda, Bursa'da 1156'nın üzerinde değişik vakfın olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu bölümde, tespit edilen vakıfların, vakıf kurucuları açısından sağlam bilgi alabildiğimiz 1057'si üzerinde bir değerlendirme yapılacaktır.

tüm devlet görevlileridir⁸⁸. Bu gurubun dışındaki vergi vermekle yükümlü olan zanaatkâr, tüccâr, köylü ve göçebelerin tümüne de reâyâ adı verilmektedir.

XVI. yüzyılda Bursa'da bulunan vakıfların kurucuları, genel olarak askerî kökenli şahıslardır. Şahıslar tarafından oluşturulan 322 adet vakfin üzerinde yaptığımız incelemede, askerî gurubun en üst noktasını oluşturan padişah ve şehzâdelerden, *Sultan Ertuğrul*, *Sultan Bayezid Hân*, *Sultan Cem*, *Sultan Mehmed Han*, *Sultan Mahmud*, *Şehzâde Mustafa*, *Şehzâde Abdullah* ve *Şehzade Alemşah* olmak üzere toplam 8 kişinin Bursa'da vakfi tespit edilmiştir⁸⁹. Ayrıca saraya mensup kadınların tespiti muhasebe kayıtlarına göre güç olmakla birlikte, *Asporça Hâtun Valide-i İbrahim Bey ibni'l-merhûm Sultan Orhan*, *Fatma Hâtun binti Sultan Alemşah*, *Valide-i merhûm Sultan Mehmed Han*, *Hundi Hâtun kerime-i merhûm Sultan Mehmed Hân*, *Mahidevrân Hâtun valide-i Sultan Mustafa-i Cedid* ifâdelerinden padişah kadınları ve kızları hakkında kesin bilgiler elde etmekteyiz. Kayıtlarda aynı isme sahip çok sayıda kadın bulunmasına rağmen, *Kamer Sultan*, *Hundi Hâtun*, *Hatice Hâtun*, *Erhundi Hâtun*, *Selçuk Hâtun*, *Hafsa Hâtun*, *Şahzâde Hâtun*, *Sitti Hâtun*, *İlaldı Hâtun* adlı şahısların da padişah kadınları ve kızları olduğu, vakıflarının irâdî içerisinde köy gelirlerinin bulunmasından anlaşılmaktadır⁹⁰. Eğer bu kadınları da eklersek, vakıf kurucuları içerisindeki saray mensuplarının sayısı 22'ye çıkmaktadır. Ancak bu rakam, XVI. yüzyıla ait incelediğimiz belgelerdeki 322 adet vakfin tetkiki ile ortaya çıktığından, saray mensubu şahısların Bursa'daki vakıflarının toplam sayısını göstermez.

XVI. yüzyıl kayıtlarında, ilmiye mensubu 44 kişi, ehl-i örf mensubu 54 kişi bulunmaktadır. Bu rakamlar tespit edilirken *efendi*, *hoca*, *kadı* gibi unvanlar ile birlikte, *şeyh*, *molla*, *derviş*, *sûfi* gibi tasavvuf ehli de ilmiye sınıfı içerisinde değerlendirilmiştir. Burada önemli bir sorun *çelebi* unvanı ile ilgilidir. Çelebi

⁸⁸ Fiilî olarak hizmette bulunan hakikî askerler ile bunların çocukları, kadınları ve azat edilmiş köleleri yanında emeklileri; müderris, imâm, müezzin, vakıf hademesi... gibi vazîfelere bir padişah berâtı ile tâyin edilmiş olan her çeşit maaşlı memur ve hizmetliler ile sultanlar tarafından ellerine vergilerden muâf tutulduklarına dair belge verilmiş olan kişiler askerî sınıftan sayılmaktadır. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 4 vd.

⁸⁹ Kayıtlarda *Çelebi* unvanlı bazı şahısların da padişah çocukları olabileceği muhtemeldir. Nitekim Yıldırım Bayezid'in dört oğlu *Çelebi* unvanıyla anılmıştır. Ancak bu durum kesinlik taşımadığından yukarıdaki hesaplanan rakamlara dahil edilmemiştir.

kelimesi, ilmiye mensuplarına, din görevlilerine, büyük tüccâra ve babalarının sosyal statü, kültürel değer ve servetlerini sürdüren kimselere verilen bir unvan⁹¹ olması nedeniyle, kayıtlarda geçen bu unvana sahip 46 adet şahıs bu guruplar içerisinde dahil edilmeden ayrıca gösterilmiştir.

Yukarıdaki gurupların dışında, zanaatkâr olan toplam 22 kişi, statüleri belirlenemeyen 100 kişi ki bunların büyük çoğunluğu reâyâ kökenli, Hz. Peygamber soyundan gelen 6 seyyid ve padişah kadınları ve kızları ile birlikte 46 hâton kişinin vakıf kurucusu olduğu görülmektedir. Bu dönemde *evkaf-ı müslimîn* ifadesiyle belirtilen mahalle ve köy halkının oluşturduğu vakıf sayısı 57, hırfet gurubunun oluşturduğu vakıf sayısı ise sadece 1 tane gibi oldukça düşük bir rakamdadır.

Yukarıdaki rakamlar değerlendirildiğinde XVI. yüzyılda Bursa'daki vakıf kurucularının önemli bir kısmı örfiye ve ilmiye mensubuna ait şahıslardan oluşmaktadır. Toplumun büyük bir bölümünü oluşturan reâyâ da, bu dağılımda önemli bir yer işgal etmektedir. Vakıf kurucuları içerisinde seyyidlerin de yer aldığı görülmektedir. Bu seçkin soya tanınmış olan hakları ve ayrıcalıkları korumakla görevlendirilen kişiye *Nakibü'l-eşraf* adı verilirdi. Ulemâ sınıfının üst kademesine yükselmiş kişilere verilen bu görevin, eyâlet ve sancak merkezlerindeki temsilcilerine ise Nakibü'l-eşraf kaimakamı denirdi. Nakibü'l-eşraf kaimakamı, bağlı bulunduğu idari birimde yer alan Hz. Peygamber soyundan gelenlerin isimlerini, soy kütüklerini, buldukları şehir ve görevlerini şecere-i tayyibe adlı defterde kayıtlı tutardı. Halktan ayırt edilmeleri için başlarına yeşil sarık takan seyyid ve şeriflere, idareciler ve kadılar karışamaz, kanunlara aykırı davranışları görüldüğünde yargılanmaları ve cezalandırılmaları Nakibü'l-eşraf kaimakamı tarafından gerçekleştirilirdi⁹². Vakıf mütevellîliğinde göreve getirilmek açısından tercih edilen seyyidlere, vakıf kurucuları içerisinde bu dönemde oldukça az rastlanmaktadır.

⁹⁰ Bu isimler hakkında bkz. M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara, 1992.

⁹¹ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *IX. Türk Tarih Kongresi (Bildiriler)*, Cilt III, Ankara, 1989, s. 1422. Ayrıca bkz. Mehmed İpsirli, "Çelebi", *İA*, Cilt 8, İstanbul, 1993, s. 259. W. Barthold, "Çelebi", *İA*, Cilt III, İstanbul, 1977, s. 369-370.

⁹² Nakibü'l-eşraf hakkında bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1984, s. 165 vd.

Aşağıdaki tabloda, XVI. yüzyıla ait belgelerde tespit edilen ve değerlendirilmeye alınan 380 adet vakfa ait vakıf kurucuları gösterilmektedir.

Tablo 1.1

XVI. Yüzyılda 380 Vakfa Göre Vakıf Kurucuları				
SARAY MENSUPLARI				
Sultan	5	Şehzâde	3	Toplam: 22
Hâtun	14	****	**	
İLMİYE				
Hoca	24	Kadı	1	Toplam: 44
Efendi	7	Şeyh	1	
Sufî	2	Molla	3	
Halife	1	Veli	1	
Mevlânâ	2	Fakih	1	
Muallim	1	****	**	
EHL-İ ÖRF				
Bey	21	Emir	3	Toplam: 54
Paşa	23	Subaşı	1	
Ağa	5	Şah	1	
DİĞERLERİ				
El-hâc	43	Statüsü belirsizler	57	Toplam: 202
Hâtun	32	Esnaf	22	
Seyyid	4	Seyyid Çelebi	2	
Çelebi	42	****	**	
MAHALLE ve KÖY CEMÂATLERİ				Toplam: 57
HİRFET GURUPLARI				Toplam: 1

İncelenen XVIII. yüzyıl kayıtlarında, tek şahıs tarafından oluşturulan 305 adet vakıf tespit edilmiştir. Geri kalan vakıfların büyük bir kısmı tek şahıs yerine, aynı mahallede ya da karyede yaşayan cemâatin bir araya gelmesi ile oluşturulmuştur. XVIII. yüzyılda *evkaf-ı müslimîn* ya da *nasârâ-yı Ermeniyân* ifâdeleriyle belirtilen mahalle veya karye halkının oluşturduğu en az 324 adet vakıf tespit edilmiştir. Bu rakam cemâatler tarafından kurulan vakıfların, tek şahıs tarafından kurulan vakıflardan daha fazla olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Hirfet guruplarını kurdukları vakıf sayısı ise 48'dir. XVI. yüzyılda mahalle ve köy cemâatinin oluşturduğu sadece 57 vakıf varken, XVIII. yüzyılda bu rakamın 324'e çıktığı görülmektedir.

XVIII. yüzyıl kayıtlarında, ilmiye mensubu 59 kişi, ehl-i örf mensubu 50 kişi, zanaatkâr toplam 16 kişi, tâcir 1 kişi, çelebi 38 kişi, statüleri belirlenemeyen 64 kişi

ki bunların büyük çoğunluğu reâyâ kökenli, Hz. Peygamber soyundan gelen 16 seyyid, 6 şerife, 1 şerif ve statülerine bakılmadan tespit edilen 74 hâtun kişinin vakıf kurucusu olduğu görülmektedir.

Bu bölümde son olarak Bursa'daki kadınların vakıf kurucuları içerisindeki oranlarını değerlendirebiliriz. Osmanlı toplumunda kadınların bir çok hak ve özgürlükleri açısından baskı altında tutuldukları, kendi mülkiyetlerinin bulunmadığı hususunda bazı oryantalistlerin düşünceleri, olumsuz bir kanaat ortaya çıkarmıştır⁹³. Oysa şer'îye sicilleri üzerinde yapılan incelemelerde durumun iddia edildiği kadar kötü olmadığı, kadınların hayatın birçok alanında, özellikle Bursa'da ipek imalatı gibi endüstri kollarında etkin oldukları ortaya çıkmaktadır⁹⁴. Ölen kişilerin mal varlığını ortaya koyan tereke defterleri, kadınların da erkekler gibi ekonomik açıdan, güçlü olduklarını göstermektedirler⁹⁵. İncelediğimiz belgelerde XVI. yüzyılda 46 adet, XVIII. yüzyılda ise 74 adet kadının, vakıf kurucusu olduğu görülmektedir. Bu rakamların toplam şahıs vakıf kurucuları içerisindeki yeri XVI. yüzyıl için % 14, XVIII. yüzyıl için % 24'tür. Bu oranlardan XVIII. yüzyılda kadınların XVI. yüzyıla göre vakıf kurmada daha faal oldukları ve ekonomik hayata katılımlarının daha fazla oldukları çıkarılabilir.

Tablo 1.2'de, XVIII. yüzyıla ait belgelerde tespit edilen ve değerlendirilmeye alınan 677 adet vakfa ait vakıf kurucuları gösterilmektedir.

⁹³ Bu olumsuz fikirlerin aksine Haim Gerber'in yaptığı inceleme Osmanlı'da kadınların toplumsal hayatta etkili olduklarını ortaya koymaktadır. Bkz. Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *IJMES.*, 12, 1980, ss. 231-244.

⁹⁴ Bkz. Abdurrahman Kurt, "Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu ve Bursa Örneği", *Bursa Defteri*, Sayı 3, Eylül 1999, s. 98-104.

⁹⁵ Bkz. Hüseyin Özdeğer, 1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri, İstanbul, 1988, s. 123.

Tablo 1.2

XVIII. Yüzyılda 677 Vakfa Göre Vakıf Kurucuları				
İLMİYE				
Efendi	28	Şeyh Efendi	2	Toplam:59
Hoca	11	Kadı	1	
Derviş	2	Kadıasker	1	
Sûfi	2	Molla	2	
Şeyh Efendi	2	Seyyid Efendi	4	
Müfti-i sâbık Efendi	1	Şerif Efendi	1	
Ahi	2	****	**	
EHL-İ ÖRF				
Ağa	23	Serdengeçti Ağası	1	Toplam: 50
Paşa	7	Çavuş	2	
Bey	7	Seyyid Ağa	6	
Beşe (esnaf asker)	1	Yeniçeri Ağası (seyyid)	1	
Seyyid Ağa (esnaf asker)	2	****	**	
DİĞERLERİ				
El-hâc	39	Statüsü belirsizler	25	Toplam: 196
Hâtun	68	Esnaf	16	
Şerife Hâtun	6	Tâcir	1	
Seyyid	3	Seyyid Çelebi	1	
Çelebi	37	****	**	
MAHALLE ve KÖY CEMÂATLERİ			Toplam: 324	
HİRFET GURUPLARI			Toplam: 48	

C. Vakıfların Amaçları

Aynıyla intifâ olmayan vakıfların asıl amaçlarının büyük bir kısmı mahalle, köy ve esnaf ahâlisinin muhtelif ihtiyaçlarını temin için oluşturulmuştur. Özellikle yeni bir anlayış içerisinde uygulanan yöntemle oluşturulan avâriz vakıfları, fevkalâde vergilerin ödenmesi dışında geniş ve değişik amaçlara yönlendirilmiştir. XVI. yüzyılda oluşturulan aynıyla intifâ olmayan vakıfların kuruluş amaçları, mahalle ve köy halkının avâriz türü vergilerinin ödenmesi ya da dinî ve eğitime yönelik kurumların ihtiyaçlarının giderilmesi dışında geniş bir alanı oluşturmamaktadır. Oysa XVIII. yüzyıl belgelerine bakıldığında, bu vakıfların çok değişik gayelere yönelik oluşturmaya başladığı ve geniş bir alanda uygulama imkânı bulduğu sıkça görülmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde, vakıf muhasebe kayıtlarının başlangıç kısmında, *berây-ı* ifâdesiyle belirtilen ve bir vakfın gelir kaynaklarının en fazla aktarılacağı alanı göstermekle, o vakfın kuruluş amacını ortaya koyan cümleler değerlendirilmeye ve bölümler halinde incelenmeye çalışılacaktır. Ancak aşağıda kuruluş amaçlarına göre değişik başlıklar altında belirteceğimiz vakıfların birçoğu, asıl amaçları yanında başka alanlara da para aktarımında bulunabilmektedirler. Örneğin bütçesinden ayırdığı paranın miktarının büyüklüğüne göre asıl amacı, merkezden gönderilen avârız vergilerinin ödenmesine yönelik oluşturulan bir vakfın giderlerinde, yemek dağıtımını, mevlid okutma, câmi ve zâviye gibi dinî kurumlarda çalışan görevlilerin maaşlarını ödeme, su kanallarının tamiri, fakirlere yardım ve aydınlatma işleri gibi harcamalar da görülebilmektedir⁹⁶. Ayrıca birçok kayıta geçen *mühimmât* ifâdesi, bazen mahallenin, köyün veya bir kurumun tüm ihtiyaçlarını içine aldığından, bu bölüm ile ilgili olarak vakıfların amaçlarına göre dağılımını göstermek için oluşturulacak tabloda, çeşitli guruplar içerisinde değerlendirilerek sayıları tespit edilen vakıfların amaçlarını kesin kalıplar içerisine sokmamak gerekir. Örneğin bir defterde vakfın amacı *berây-ı revgan-ı zeyt-i kanâdil-i minâre* şeklinde geçebilmekte iken, diğer bir defterde aynı vakfın amacı *mühimmât-ı câmi* şeklinde ifâde edilmekte ve her ikisi de aynı anlamı taşımaktadır. Bu nedenle, oluşturulacak tabloya bakacak bir kişinin, belirtilen durumu göz önüne alması gerekmektedir.

Vakıfların amaçları; hırfet guruplarının ihtiyaçlarının giderilmesine, sosyal işlerin yerine getirilmesine, eğitim ve dinî kurumlara ya da buralarda çalışan vazîfelilerin maaş ve ücretlerinin ödenmesine yönelik dört başlık altında ele alınabilir.

1. Hırfet Guruplarının İhtiyaçlarına Yönelik Olanlar

Osmanlı şehirlerinde zanaat ve ticâret erbâbı, iktisadî hayatın temel ekseni durumundadırlar. Şehirlerin büyük çarşılarında aynı mesleğe sahip olan kişilerin

⁹⁶ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 3a.

oluşturdukları loncalar sayesinde işbölümü ve uzmanlaşma arttırılmıştır⁹⁷. Böyle bir yapıya sahip esnaf guruplarının, zor durumlarda değişik ihtiyaçları karşılamak ya da hayır işlerini içeren sosyal yardımlarda bulunmak amacıyla vakıflar kurdukları görülmektedir. Bu vakıfların gelirleri, loncada yenilen yemeklere, içeceklerle, esnaf fakirlerine, muslukların onarılmasına, bazı câmilerin vazîfelilerine ve esnafın okuttuğu mevlidler gibi pek çok alana aktarılmakta idi. Aşağıda, amaçlarına göre hırfet guruplarının oluşturduğu vakıfları üç başlık altında değerlendirebiliriz.

a. Tekâlif Ödemesi

Bursa'da çeşitli esnaf gurupları merkezden gönderilen avâriz türü vergi emirlerini karşılamak amacıyla vakıflar kurmuşlardır. Bu yöntemle merkezden değişik dönemlerde, özellikle savaş zamanlarında sıklıkla ve gelişigüzel istenilen vergilere karşı hazırlıksız yakalanmaktan kurtuluyorlardı. Bu vergiler her bir esnaf gurubuna *tahammüllerine göre tevzi'* olunurdu. XVIII. yüzyıl içerisinde Bursa'da bulunan 48 hırfet vakfı içerisinde *Hırfet-i Kavukcıyân*, *Hırfet-i Eskiciyân*, *Hırfet-i Haffafân-ı Kebîr*, *Hırfet-i Kuyumcıyân* ve *Hırfet-i Semerciyân* olmak üzere toplam 5 tanesinin sadece tekâlif amacıyla vakıf kurdukları, bunların yanı sıra *Hırfet-i Takyeciyân*, *Hırfet-i Tâcirân* ve *Hırfet-i Haffafân-ı Sagîr* olmak üzere 3 tanesinin de taâm ile birlikte tekâlif vakfı kurdukları tespit edilmiştir⁹⁸.

b. Mühimmât Giderlerinin Karşlanması

Esnafın kurduğu vakıflar avâriz vergilerinin ödenmesi dışında, kendi guruplarının mühimmât olarak nitelendirilen değişik ihtiyaçlarını da karşılamakta idi. Mühimmât ifâdesi içerisinde, bir esnaf gurubuna bağlı olup ekonomik açıdan durumu kötüye gitmiş olan şahıslara her türlü yardım etme, esnaf gurubunun zor anlarda nakit ihtiyacını karşılama, merkezden gönderilen vergilere kaynak oluşturma, belirli zamanlarda yemek dağıtma ve bir dinî kurumda mevlid okutma gibi, birçok

⁹⁷ Osmanlı'da lonca teşkilâtı hakkında bkz. Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *IJMES.*, 1, 1970, ss. 28-50; Gabriel Baer, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *JESHO.*, 13, Leiden, 1970, ss. 145-165.

⁹⁸ Çalışmanın son kısmında gösterilen 7 numaralı tabloya bakınız.

etkinlikler girmektedir. XVIII. yüzyılda mühimmât amaçlı hırfet vakfı sayısı 10 tanedir.

c. Taâmiye Harcamalarının Karşılanması

Bazı esnaf gurupları kurdukları vakıflarla buldukları mekânlara yakın yerlerde, kendi esnaf gurubuna bağlı şahıslara, ya da hayır maksadıyla ihtiyaç sahibi insanlara yemek dağıtımını yapmaktadırlar. Hatta Bursa'da *Şüşteri Çarşısındaki* boyacılar esnafının yemeğin dışında, halkın sıcak yaz günlerinde çarşı içerisindeki çeşmelerden içtiği suyun soğuk olması amacıyla *selc (buz)* vakfı bile oluşturduğu görülmektedir⁹⁹. Bursa'da XVIII. yüzyılda bulunan 48 hırfet vakfından 32 tanesinin taâm vakfı kurduğu göz önüne alındığında, esnafın özellikle bu amaca yöneldiği dikkat çekmektedir.

2. Sosyal Amaçlara Yönelik Olanlar

Vakıflara sosyal açıdan bakıldığında, birçok kamu işinin yerine getirilmesinde en etkili kurumlardır. Bugün belediyelerin yaptıkları hizmetler Osmanlı şehirlerinde genellikle bu vakıfların faaliyetleri ile gerçekleştirilmekteydi¹⁰⁰. Sosyal amaçlara yönelik oluşturulan avâriz vakıfları aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilebilir.

a. Bayındırlık ve Temizlik Faaliyetlerinin Gerçekleştirilmesi

Şehir ve köylerde kamuya hizmet etmek maksadıyla binâ, yol, köprü ve kaldırımların oluşturulmasında veya tamirinde avâriz vakıfları ön plandadır. Örneğin Piriñç Hanı kurbundaki köprünün, gerektiği zamanlarda tamiri Hacı Mehmed Emin Ağa'nın kurduğu vakıf tarafından finanse edilmektedir. İlyaszâde Mehmed Çelebi şehir kaldırımları için vakıf kurmuştur¹⁰¹. Ancak kaldırım bugünkü anlamda yaya kaldırımı olarak değil, esas yolun kendisi olarak düşünölmelidir. Osmanlı döneminde

⁹⁹ *Bursa Şer'ıye Sicilleri*, B-195, 38b.

¹⁰⁰ Vakıfların sosyal ihtiyaçları karşılamadaki rolü hakkında bkz. Osman Keskiöglü, "Bazı Yönleriyle Vakıflar", *VD.*, Sayı X, Ankara, 1973, s. 109 vd; Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", *VD.*, Sayı I, Ankara, 1938, s. 104 vd.

¹⁰¹ Bkz. *Bursa Şer'ıye Sicilleri*, B-245, 43a; B-170, 15b.

kaldırım, toprak zemin üzerine taş döşemek suretiyle yapılan yol anlamına gelmektedir¹⁰².

Osmanlı şehirlerinin temiz tutulması ve bu iş için gerekli olan suyun sağlanması ve altyapının oluşturulması, diğer beledî faaliyetler kadar önem taşımaktadır. Temizlik konusundaki hassasiyete şu hadise güzel bir örnektir: Bursa'da Gökdere suyu üzerinde bulunan bir değirmenin suyunun yola akarak çevreye zarar verdiği yolunda İstanbul'a şikayette bulunulmuş, inceleme neticesinde, söz konusu değirmene gelen insanlara ait at, katır vb. hayvanların pislikleri değirmen suyunun aktığı arkın kenarına boşaltıldığından değirmenin suyunun çevreyi kirlettiği tespit edilmiş ve bu durumun önüne geçilmesi için Bursa kadısından gereğinin yapılması istenmiştir¹⁰³.

Bursa eski dönemlerden bu yana diğer Anadolu kentlerine nazaran, gerek şifalı kaplıca suları ve gerekse Uludağ'dan gelen buz gibi su kaynaklarıyla âdetâ bir su şehri olarak nitelendirilebilir. Bu suların değişik ihtiyaçlara cevap verecek şekilde kullanılması, oluşturulacak alt yapı ve bu altyapının sürekli bir şekilde bakımını sağlamakla mümkün olabilirdi. Bursa'da oluşturulan vakıflar sayesinde, suyun çeşitli alanlarda kullanılması çok iyi bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Vakıf kurucularının bazıları çeşme ve su kanallarının bakımına yönelik *ta'mîr-i mecrâ-yı âb*, *mecrâ-yı râh-ı âb-ı çeşme*, *ta'mîr-i çeşme*, *mühimmât-ı musluklar* adlı vakıflar kurmuşlardır¹⁰⁴. Bu vakıflar; mahalle, çarşı ve köylerde yer alan sokak ve ev çeşmelerinin, dinî, sosyal veya eğitim amaçlı kurumların su şebekelerinin bakımı ve onarımı için oluşturulmuşlardır. Su şebekelerinin ve kanalizasyonlarının tamirinde (*ta'mîr-i kârîz*) çalışacak çeşmeci veya yapım ve onarım sırasında kullanılacak talaş vb. malzemeler için bile kurulmuş vakıflara rastlanabilmektedir¹⁰⁵. Suyun ulaştırılması dışında, sebillerin suyunun soğutularak içilmesi için, buz ya da kar satın alındığı da

¹⁰² Cengiz Orhonlu, "Meslekî Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi I*, İstanbul, 1972, s. 94-95.

¹⁰³ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565-1566), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1994, s. 123 mad. 694.

¹⁰⁴ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-195, 11a; B-245, 15b.

¹⁰⁵ *Çeşmelere talaş ilkası için bkz. Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-195, 67a.

görülmektedir¹⁰⁶. Daha önce de belirttiğimiz Şüşteri çarşısındaki boyacı esnafının kurduğu vakıf, bu amaca yönelik güzel bir örnektir.

Şehir içerisinde dinî, sosyal ve eğitim amacına yönelik bir kurumun ahâlîsi ya da çarşı esnafı veya çarşıya gelen halkın ihtiyacını gidermek için yapılmış tuvaletlerin, temizliği (*tathîr-i kenîf*) ve onarımı (*meremmât-ı kenîf*) için vakıflar bulunmaktadır¹⁰⁷. Ayrıca beden temizliği ve şifa amacıyla insanlar için veya fakirlerin bedava yıkanması amacıyla oluşturulan hamamların temizliği ve tamiri de, vakıflar sayesinde gerçekleştirilmektedir¹⁰⁸.

Son olarak, mahallelerin ve sokakların ya da buralarda yer alan yapıların aydınlatılmasında kullanılan kandillerin ve sürekli tüketilen mumların sağlanmasında yine vakıfların etkili olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Bursa'da Timurtaş Mahallesi cemâati tarafından oluşturulan *revgan-ı zeyt-i kanâdil-i minâre* vakfı, bu amaca yönelik kurulmuştur¹⁰⁹. Dinî yapıların dış mekânlarının aydınlatılmasına yönelik amaçla, aslında bu yapıların etrafını çevreleyen sokaklar da aydınlatılmış oluyordu.

b. Avâriz Türü Vergilerin Ödenmesi

Avâriz kelimesi vergi yükümlülüğü olarak düşünüldüğünde, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'ın ilanına kadar, fevkalâde durumlarda ve özellikle sefer masraflarını karşılamak için Divân'ın teklif ve kararı ile padişah emri üzerine toplanabilen nakit veya hizmet şeklinde alınan bir vergi türüdür¹¹⁰.

¹⁰⁶ Bursa ahâlîsi, kullandıkları suyun Uludağ'dan gelmesi nedeniyle sıcak yaz aylarında bile genelde soğuk su içmiş olsa gerekir. Bugün bile Uludağ'dan gelen kaynak sularının biriktiği su depolarından (Devlengeç su deposu gibi) su alan mahallelerin suları, yaz aylarında oldukça soğuktur. Osmanlı döneminde Uludağ'dan suyun soğutulması veya başka amaçlara yönelik kar ve buz gönderilmesi için merkezden sık sık hükümler gönderildiği görülmektedir. Örneğin Bursa'dan Edirne'ye saray için buz getirilmesine dair 979 (1571) tarihli Yeniçeri Ağasına verilen hükümle, "*İstanbul'da her kimin firkaesi varsa alub mirî kafirlerden yeterli miktarda küreki koyup, padişah emri ile Bursa'ya gidilip ferman olunan yüz yük buzun temin edilerek Rodoscuk iskelesine getirilmesi*" bildiriliyordu. Bkz. Ahmed Refik, *Omuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul, 1988, s. 5.

¹⁰⁷ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-195, 61b.

¹⁰⁸ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 86a.

¹⁰⁹ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-195, 16a.

¹¹⁰ Bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Avâriz", s. 13; Halil Sahillioğlu, "Avâriz", *DİA.*, Cilt IV, İstanbul, 1991, s. 108-109.

Bursa'da halkın yükümlü tutulduğu avâriz türü vergilerin büyük bir bölümü, mahalle ve köylerin en önemli kurumlardan biri olan avâriz vakıfları tarafından karşılanmakta idi. XVI. yüzyılda olağanüstü durumlarda aynî, nakdî veya hizmet şeklinde toplanan avâriz vergileri, Müslim ve Gayrimüslimleri içine alan ve muâf dışındaki bütün tebâdan istenmektedir. Yüzyılın sonlarından itibaren ise, daha sık olarak toplanan avâriz vergileri, tımar sisteminin çözülüşüne bağlı olarak tımar gelirlerinin iltizâma verilmesi ile birlikte, hazinenin acil nakit ihtiyacını karşılamak için yıllık toplanan düzenli vergiler haline dönüşmüştür¹¹¹. Toplanan vergiler ile Osmanlı ordusunun sefer masrafları, yol ve köprülerin tamiri, donanmaya kürekçi gönderme ve saray mutfağına gerekli erzak temin edilirdi.

Devlet tarafından gönderilen ve kadılara hitaben çıkmakta olan avâriz vergi emirleri *sicill-i mahfûza* kaydedilirdi¹¹². Ardından bu vergiler, ilgili kazâ sınırları içerisinde *avâriz hânesi* olarak adlandırılan birimler üzerinden mahalle ve köylerin *tahammüllerine göre tevzî*' olunurdu¹¹³. Başlangıçta avâriz türü vergiler gerçek hâne üzerinden toplanmakta idi. İlk olarak II. Bâyezid döneminde artan harcamalar ve İstanbul depremi gibi nedenlerle devletin para ihtiyacını karşılamak amacıyla *Hudûs-u Avâriz* adı verilen vergi ile, her gerçek hânedan iki akça nakit ve yirmi gerçek hânedan bir hizmetli alınması kabul edilmiştir¹¹⁴.

1485 tarihli Bursa kadısına gönderilen padişah hükmünde *avâriz* ifâdesinin *salgun* olarak nitelendirildiği görülmektedir. Bu hükme göre bütün vilâyetlere *salgun emr olunmuş*, diğer Anadolu vilâyetleri gibi, Bursa'daki her evden de on beş akça alınması emredilmiştir¹¹⁵. XVII. yüzyıl başlarından itibaren, avâriz vergi yükümlülüğünde emlâk ve arazi sahibi olmak şartı getirilmiş ve gerçek hânedan,

¹¹¹ Linda T. Darling, *Revenue-Raising & Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden, 1996, s. 47.

¹¹² Avâriz tahrir emri için bkz. Oktay Özel, "Avâriz ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Der: Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Ankara, 2000, s. 49-50.

¹¹³ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-148, 9b. Ayrıca tevzî' defterleri hakkında bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI, 1980, s. 335.

¹¹⁴ Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu*, s. 125.

¹¹⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler*, Cilt X, Sayı 14, Ankara, 1981, s. 56-57. Belge 170.

daha çok sayıda gerçek hâneyi içine alan *avâriz-hânesi* sistemine geçilmiştir¹¹⁶. Bu sistemle vergiler avâriz hâneleri üzerinden toplanmıştır. Bir avâriz hânesi, bölgelere göre üç ilâ on gerçek hâne arasında değişmekte idi¹¹⁷.

Avâriz hânesinin tespiti ve bu verginin halka tevzî'i ve taksimi için, kazâ merkezlerine bağlı olan nâhiye ve köylerde herhangi bir gayri menkulü tasarruf eden reâyâ tahrir edilirdi¹¹⁸. Bu tahrirler özellikle savaş dönemlerinde sıkça yapılmakta ve avâriz vergi miktarı yükseltilmeye çalışılmaktaydı¹¹⁹. Tahrirler, defterhânenin kalemlerinde görevli bulunan kâtipler, ilgili bölgeden sorumlu kadılar veya merkezden atanan askerî zümre mensupları tarafından yapılmaktaydı¹²⁰. Tahrirler esnâsında, fiilen askerlik yapanlar, ulemâ, tuzcu, çeltükci, oduncu, evkâf reâyâsı ve derbentci gibi zümrelerin yanında, ihtiyarlar, çalışamayacak kadar özürlü bulunan insanlar, yetim ve dul hâatunlar avâriz vergilerinden muâf olarak kaydedilirlerdi¹²¹. Bu arada askerî zümre içerisinde yer alıp da ticâretle meşgul olan şahıslar vergi muâfiyetine tâbi değillerdir. *Kâr u kisb* üzere olanlar durumlarına göre reâyâ gibi avâriz yükümlülüğüne katılmaktadırlar¹²².

Avâriz vergilerinden muâf olanlar çıkarıldıktan sonra, geri kalan köy ve mahalle nüfusu tespit edilir, halk gelirine ve sahip olduğu gayri menkule göre *alâ*, *evsat*, *hakîr*, *ahkar* ve *ednâ* olmak üzere çeşitli guruplara ayrıldıktan sonra, belirli sayıda gerçek hâne bir avâriz hânesi sayılarak, köylerin ve mahallelerin kaçar avâriz hânesine sahip olduğu ilgili kazânın *müfredât defterine* kaydedilirdi. Her kazânın

¹¹⁶ Bkz. Oktay Özel, "Avâriz ve Cizye Defterleri", s. 39.

¹¹⁷ Bu konu hakkında bkz. Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtırâ Sayısı), Sayı 32, İstanbul, 1979, ss. 331-348.

¹¹⁸ Avâriz vergilerinin toplanma şekilleri hakkında bkz. Avdo Suçeska, "Die Entwicklung des Besteuerung durch die 'Avariz-i dîvânîye und Tekâlif-i örfiye' im Osmanischen Reich während des 17th und 18th Jahrhunderts", *Sudost Forschungen*, 27, 1968, ss. 89-130.

¹¹⁹ İlber Ortaylı, "The Ottoman Empire At The End Of The Seventeenth Century", s. 5.

¹²⁰ Vergi toplayan personel hakkında bkz. Linda T. Darling, *Revenue-Raising & Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, s. 161vd.

¹²¹ Avârizden muâf olan reâyâ için bkz. Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul, 1993, s. 52.

¹²² Bkz. M. Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avâriz Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, İzmir, 1997, s. 9.

müfredât defteri livâ esasına göre bir araya getirilerek mevkufât kaleminde toplanıyor ve denetleniyordu¹²³.

Avâriz ve sefer masrafları için merkezden istenilen vergilerin toplatılması sırasında kadıların yanı sıra halk temsilcisi olarak â'yânlara ve vergi toplamakla görevli olan mübâşire önemli görevler düşerdi¹²⁴. Vergiler *ittifak-ı cumhûr-ı â'yân ile tevzi'* ve *tahrîr* olunurdu. 1686-1687 senesine mahsub olmak üzere Bursa'dan hâne başına 600 akça nüzul bedeli talep edilirken, 30'ar akça da vergileri toplamakla görevli olan *mübâşirin cihet-i maişeti* için isteniyordu¹²⁵.

Avâriz-ı Divâniye adı altında bulunan *avâriz* ve *kürekçi akçası*, erkek sayısına göre hesaplanmakta ve hâne başına bölünerek toplanmakta idi. *Sürsât* ve *nüzul* ise hâne başına taksim edilen zahîre ile çeşitli erzaktan ibaret aynî bir yükümlülük idi. Ancak Osmanlı Devleti'nin Avusturya Savaşları (1683-1699) esnâsında yaşadığı malî bunalım neticesinde, halktan istenilen avâriz vergilerinin çoğu aynî olmaktan çıkarılıp sürekli ve nakdî bir hale getirilerek, avâriz akçası, nüzul bedeli, sürsât bedeli ve iştirâ bedeli gibi adlar almıştır¹²⁶. Avâriz türü vergiler aşağıdaki başlıklar altında kısaca izah edilebilir.

¹²³ Konu ile ilgili bkz. Feridun M. Emecen, "Kayacık Kazâsı'nın Avâriz Defteri", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (Tayyib Gökbilgin Hatırâ Sayısı), Sayı 12, 1982, ss. 159-170. Münir Aktepe, "XVII. Asra Ait İstanbul Kazâsı Avâriz Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, 1957, ss. 109-139. M. Ali Ünal, "1056 / 1646 Tarihli Avâriz Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput, *Bellekten*, Cilt LI, Sayı 199, 1987, ss. 119-129.

¹²⁴ Âyânların; vergi tahrirlerinin yapılmasında, tevzi' defterlerinin hazırlanmasında ve vergilerin toplaması görevlerinde etkin hale gelmeleri hakkında bkz. Halil İncelik, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Edited by Thomas Naff and Roger Owen, Southern Illinois University Press, 1977, s. 31; Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt VIII-XII, Sayı 14-23, Ankara, 1975, s.58-60; Ariel Salzman, "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzylında Paşalar ve Âyânlar", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, 1999, ss. 227-235; Bruce W. McGowan, "The Study Of Land And Agriculture In The Ottoman Provinces Within The Context Of An Expanding World Economy In The 17th And 18th Centuries", *IJTS*, 2/1, 1981, s. 59-60.

¹²⁵ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-148, 7a.

¹²⁶ Cafer Çiftçi, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Esnâsında Bursa Halkının Avâriz Türü Vergi Yükünden Örnekler (1686-1688)", *Osmanlı Araştırmaları*, XX, İstanbul, 2000, s. 250.

1. Avâriz Akçası

Avâriz vergilerinin tümüyle nakdî bir yükümlülük olan kısmına verilen addır. Emlâk veya arazi sahibi olup avâriz vergisinden muâf olmayan her reaya bu vergiyi ödemek durumundaydı. Birçok şahıs belirli bir miktar parayı mahallenin avâriz vakfına vakfederek, bu paranın işletilmesi sonucu elde edilen murâbaha ile, kendisine ait emlâkin avâriz vergisinin ödenmesini sağlamaktaydı. Örneğin Karaca Anton adlı bir şahıs kendi malından 100 guruş vakfederek, bu parayı Kara Ağaç mahallesi avâriz vakfının mütevellîsine işletilmek üzere vermektedir. Paranın işletilmesi sonucunda elde edilen gelir, *mahalle-i mezbûrede vâki' bir cânibi el-hâc İbrahim mülküne ve bir cânibi Mustafa bin Mehmed mülküne ve bir cânibi tarîk-i hâss ile mahdûd mülk menzilinın avârizına verilecek ve ahâlî-i mahalle-i mezbûre Karaca Anton'dan bu menzil için avâriz teklif etmeyecektir*¹²⁷.

2. Nüzul

Ordunun sefere çıkarken konakladığı menzillerden, un veya arpa şeklinde belirli bir miktar zahirenin toplanıp hazır bulundurulmasıdır. 1549 tarihli Bursa'ya gönderilen bir emirde "*Bursa'nın her kırk hânesinden, İstanbul müdüyle bir müd nüzul ta'yîn olundu. Bunun için Yahya Çavuş mübâşir gönderildi. Bir saat tehir etmeyip tuzcu, çeltikçi, madenci ve bunların emsâliyle selâtîn vakıfları reâyâsı ve sair affedilenler ayrılarak bâki kalan evlerden alâ, ednâ, evsat itibariyle kırk haneye bir müd nüzul tevzî' ve bunun beşte birisi un ve maadası arpa olmak üzere tahsîl edilip ve muhkem kaplara konularak kiracıların yarar yerli ve yurtlu kefillerini alıp Erzurum'a getirilip oradaki nüzul eminine bizzat teslim edip ve yazılan imzalı müfredât defterlerinin de beraber getirilmesi ve unların gayet iyi ve beyaz olup kara ve kepekli ve acı olmamasına dikkat edilmesi ve arpanın da iyisi olup çürük ve tozlu olmaması lazımdır*" ifâdeleri bulunmaktadır¹²⁸.

¹²⁷ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-97, 3a.

¹²⁸ Bkz. Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Bursa Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel No: 4521, III/ s. 465.

3. Sürsât

Ordu için gerekli olan yiyecek maddesi, yakacak ve yem gibi erzağın sağlanması için toplanan bir vergidir¹²⁹. Sürsât, ordunun zahîre ve besin maddesi ihtiyacını gidermeye yönelik ticarî bir faaliyet olarak nitelendirildiğinden, avâriz muâfiyeti dışında tutuluyor ve bu yükümlülük avâriz hânesi esasına dayandırılmıyordu. Dolayısıyla madenci, çeltikçi ve evkâf reâyâsı gibi muâf zümreler sürsâttan muâf sayılmıyorlardı.

4. İştirâ

Ordu için gerekli olan zahîrenin nüzul ve sürsât ile karşılanamadığı durumlarda açığı kapatmak amacıyla, piyasa fiyatları üzerinden devlete belirli bir miktarda zahire satma mükellefiyettir. Ancak devlet ekonomisinin savaşlar nedeniyle bozulması ile, bir süre sonra iştirâ yerine bedelinin alınması yaygınlaşmış ve bu yöntem genişletilerek beygir ve koyun gibi hayvanlar da iştirâ yükümlülüğü içine sokulmuştur¹³⁰.

5. Kürekçi Akçası

Osmanlı donanmasının özellikle savaşlar sırasında asker ihtiyacını karşılamak için, kürekçi olarak çok sayıda insan gücüne ihtiyaç duyuluyordu. Devlet, bu ihtiyacın bir kısmını karşılamak için forsa ve kürek cezası şeklinde iki kaynağı kullanıyor ancak bu kaynakların yetersizliğinden dolayı, genelde imparatorluğun sahil bölgelerindeki halktan kürekçi gönderilmesi yükümlülüğünü uyguluyordu¹³¹. Bu yükümlülüğe göre belirli sayıdaki avâriz hânesi bir kürekçi çıkarmak zorunda idi. Kürekçi veren hâne, bedenî bir vergiyi yükümlenirken, geri kalan hâneler ise bu kürekçinin sefer masrafları ile harçlığını karşılamakta idiler. Diğer vergilerde olduğu

¹²⁹ Nüzul ve sürsât hakkında bkz. Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964, s. 69 vd. Bruce McGowan, "Osmanlı Avâriz-Nüzul Teşekkülü (1600-1830)", *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976*, Cilt II, Ankara, 1981, ss. 1327-1332; Caroline Finkel, "The Provisioning of the Ottoman Army During the Campaigns of 1593-1606", *Habsburgisch-osmanische Beziehungen*, ed: Andreas Tietze, Vienna, 1985, ss. 107-123.

¹³⁰ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-148, 9b.

¹³¹ Bkz. Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (Tayyib Gökbilgin Hatırâ Sayısı), Sayı 12, 1982, ss. 203-248.

gibi, bir süre sonra kürekçi yükümlülüğü de nakdî bir hale dönüştürüldü. 1688 tarihinde Bursa'dan 1 kürekçi azab için 44 guruş (4840 akça) bedel istenmekte idi¹³².

Kürekçi, azab ve diğer avâriz yükümlülüklerinden muâf tutulmak amacıyla, Bursa'nın sahil şeridinde bulunan bazı köylerin, hâssa kayıkları için kürek kesip hazırladıkları, ancak zaman zaman bu konuda anlaşmazlıkların çıktığı görülmektedir. Kite kadısına hitap eden bir fermana, bu kazâya bağlı Büyük Kumla, Karaca Ali, Narlu, Kapaklu, Bozburun ve Umur Bey köyleri halkının İstanbul'a adamlar göndererek, kendilerinin her yıl hâssa kayıkları için 3000 kürek kesip hazırlamayı taahhüt eyledikleri cihetle avâriz-ı divâniyye, azab ve kürekçi talep edilmemesi hususunda ellerine hüküm verildiğini, halbuki şimdi bu hükme aykırı olarak bu gibi hizmetler teklif olunduğunu bildirdikleri yazılmakta, bu sebeple konunun araştırılarak çıkan neticeye göre hareket edilmesi emir olunmaktadır¹³³.

XVI. yüzyıl belgelerinde avâriz türü vergilerin ödenmesi amacıyla oluşturulan vakıfların miktarı XVIII. yüzyıl belgelerindeki sayılara göre azdır. Ancak XVIII. yüzyıl defterlerinde kayıtlı vakıflara bakıldığında, büyük bir çoğunluğu avâriz vergilerinin ödenmesi için kurulmuşlardır. Belgelerin genelinde vakfın amacının belirtildiği cümlede, avâriz kelimesi nüzul ile birlikte *berâ-yı avâriz ve nüzul* şeklinde kullanılmıştır. Bu vakıfların avâriz vergilerinin ödenmesi sonrasında geriye kalan paraları, mahalle ve köylerin değişik ihtiyaçlarına aktarılmıştır.

c. Hayır İşlerinin Karşılanması

Vakıf kurucularının bazıları haftanın belirli günleri ve geceleri içerisindeki muayyen zamanlarda, vakıf hizmetlilerine, talebelerine, dervişlerine, fakir ve ihtiyaç sahibi insanlara çorba veya yemek dağıtılması amacıyla vakıf oluşturmuşlardır. Yemek dağıtımını bir imârette olabileceği gibi, dinî veya eğitime yönelik bir kurum içerisinde de yapılabilmekte idi. Bedava yemek dağıtılan vakıfların özellikle Osmanlı'da çok yaygın olması, Türklerdeki şölen âdetinin bir devamı olarak

¹³² Bursa Şer'îye Sicilleri, B-148, 18 b.

¹³³ Bkz. Tayyib Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilâtına Işık Tutan Bursa Şer'îye Sicillerinden Örnekler", *İ. Hakta Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara, 1988, s. 93.

değerlendirilmektedir¹³⁴. Taâm vakfının yanı sıra yemek yapımında kullanılacak *revgan-ı sâde* ihtiyacına yönelik vakıflar kurulmuş, bayramlarda, mübarek günler ve gecelerde ya da dinî bir kurumda okutulacak mevlid veya cüz sonrası *helva*, *şerbet-i asel* dağıtılması ve *harc-ı âşûrâ* amacıyla vakıflar oluşturulmuştur¹³⁵.

Hayır işlerine yönelik taâm vakfından başka, mahalle veya köy halkının fakir insanlarına yardım amacıyla Müslüman veya Hıristiyanlar tarafından vakıflar kurulmuştur. Örneğin Bursa'da Kayabaşı mahallesinde oturan Rum cemâatinin, mahalledeki fakir insanlara yardım amacıyla, 1794-1795 tarihinde 1950 guruş gibi büyük bir sermâyeye sahip vakıfları bulunmaktadır. Vakıf kurucuları mahalle fakirleri dışında, İslâm'da mukaddes topraklar olarak bilinen Medine-i Münevvere'nin fakirlerine bile vakıflarından para tahsis ettikleri görülmektedir. Bursa'da Hacı Hüseyin Ağa adlı kişinin vakfı *Fukarâ-i Medine-i Münevvere'* ye yöneliktir¹³⁶.

3. Eğitim Kurumlarına ve Amaçlarına Yönelik Olanlar

Sıbyân mektebi, muallimhâne ve medrese gibi eğitim kurumlarının çeşitli ihtiyaçlarını karşılamaya veya bu kurumlarda çalışan vazîfelilerin maaşlarını ödemeye yönelik oluşturulan vakıflar, incelediğimiz yüzyıllar açısından değerlendirildiğinde XVI. yüzyıl kayıtlarında daha fazla görülmektedir. Eğitim amaçlı vakıflar iki başlık altında ele alınabilir.

a. Vazîfelilerin Ücretlerinin Ödenmesi

Sıbyân mekteplerinde ders veren *muallim* ya da medresede ders okutan *müderris*, müderrisin verdiği dersi öğrencilere tekrar ettiren *muîd*, medrese kitaplarından sorumlu *hafız-ı kütüb*, medrese görevlilerinin ve öğrencilerinin derslere zamanında gelip gelmediklerini tespit eden *noktacı* ve hizmet erbâbı olan *bevvâb* ve *ferraşın* maaşları vakıf gelirleri ile karşılanmaktaydı. Örneğin XVIII. yüzyılda Şehabeddin Paşa mahallesinde bulunan sıbyân mektebinin mualliminin maaşının

¹³⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", s. 156.

¹³⁵ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-195, 64b, 75a; B-211, 67b.

¹³⁶ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 5b, 39a.

ödenmesi için, El-hâc Mustafa adlı şahıs tarafından kurulmuş bir vakıf olduğu görülmektedir¹³⁷.

b. Mühimmât Giderlerinin Karşlanması

Sıbyân mektebi, muallimhâne ve medrese gibi eğitim kurumlarının değişik ihtiyaçlarının giderilmesinde vakıfların büyük önemi bulunmaktadır¹³⁸. Küçük yaştaki çocuklara ilk tahsili vermek üzere tesis edilmiş ve hemen her mahallede yer alan eğitim kurumlarına sıbyân mektepleri adı verilmektedir. Genellikle câmilerin yanında büyük bir odadan ibaret olan bu mekteplerde, öğrencilere Kur'an, ilmihal, yazı ve hesap dersleri verilirdi. Sıbyân mekteplerinde çalışan öğretmenler medrese eğitimi görmüş câmi imâmı veya müezzini idiler ve *muallim-i sıbyân* olarak adlandırılırlardı.

Sıbyân mektebi mezunlarının çeşitli alanlarda ders aldıkları eğitim kurumlarına medrese adı verilmektedir¹³⁹. Eğitimin parasız olduğu medreselerde öğrencilerin yiyecek ve barınma masrafları karşılanır, harçlıkları verilirdi. Medreselerin dışında eğitim kadrolarını oluşturmak amacıyla kurulan muallimhâneler de ayrı bir eğitim kurumlarıdır. *Medrese-i Bâyezid Paşa'nın* ve Dâye Hâtun mahallesinde *Pir Ahmed Çelebi Muallimhânesinin* mühimmâtı için XVI. yüzyılda vakıflar bulunmaktadır¹⁴⁰.

4. Dinî Kurumlara ve Amaçlara Yönelik Olanlar

Avâız vakıflarının oluşturulmasında câmi, mescîd, zâviye ve kilise gibi dinî mekânların ihtiyaçlarının temin edilmesi ve dinî hizmetlerin yerine getirilmesi

¹³⁷ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-195, 78b.

¹³⁸ Mefail Hızlı, "Osmanlı Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim Vakıflarına Genel Bir Bakış", *Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 7, Bursa, 1998, s. 185.

¹³⁹ Medrese hakkında bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1984; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1982; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkilât-Tarih*, İstanbul, 1976; Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul, 1998; Şinasi Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 1975, s. 3-54.

¹⁴⁰ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 64b, 78a.

önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan bakıldığında dinî amaçlara yönelik avâriz vakıfları üç başlık altında incelenebilir.

a. Vazîfelilerin Ücretlerinin Ödenmesi

Bir çok vakıf kurucusunun, özellikle kendi oturduğu yerleşim biriminde bulunan dinî mekânlarda çalışan görevlilerin ücretlerinin ödenmesi için vakıf kurdukları görülmektedir. İncelediğimiz belgelerde sadece dinî kurumlarda görevli olan *imâm*, *müezzin*, *ders-i âm*, *vâiz*, *hatîb*, *kayyım*, *kurrâ*, *ferraşân*, *hatimhân* ve *şeyhi'l-kurrâ* için oluşturulmuş vakıflara rastlanmıştır. Örneğin Bursa'da bulunan Kiremitçi mahallesinin Müslüman cemâati tarafından câmi imâmı için ve Maksem mahallesinde ise câminin müezzini için vakıf oluşturulmuştur. Mahalle cemâatleri tarafından oluşturulan bu vakıflar bir şahıs tarafından da kurulmakta idi. Derviş Çavuş; Câmi-i Kebîr'in vâizi için, El-hâc Himmet oğlu Mehmed Çelebi; Yenice mahallesinde hatimhân için ve Süleyman Çelebi bin Mehmed; Hoca Ali mahallesinin hatibi için vakıf kuran bazı şahıslardır. Bunların dışında Ermeni Kilisesi Hıristiyanları tarafından kilisenin temizlik işleri ile ilgilenen ferraşlar için vakıf oluşturulduğu görülmektedir¹⁴¹. Aynı şekilde Kayabaşı mahallesi Rumları, kurdukları vakıfla, mahallelerinde bulunan kilisede görevli olan papazın maaşını ödemekteydiler¹⁴². Vakfın gelirleri ile vazîfelilerin yaptıkları işlerin karşılığı olarak ücretleri ödendiği gibi, bazılarının oturdukları evlerin kirası bile karşılanmakta idi.

b. Mühimmât Giderlerinin Karşlanması

Değişik amaçlara hizmet açısından ele alındığında, avâriz vakıflarının en çok, câmi ve mescîdlerin çeşitli ihtiyaçlarını gidermek için oluşturulduğu dikkat çekmektedir. Câmiler ve mescîdler sadece namaz kılınacak yerler olmayıp, içerisinde mahalle ile ilgili meselelerin görüşüldüğü ve yüzlerce talebenin ilim öğrendiği tedris mekânları idi. Bu mekânlarda verilen vaazlarla, halka dinî, ahlakî ve sıhî bakımından bilgiler veriliyordu. Dolayısıyla ibâdet mekânları için oluşturulan avâriz vakıflarının çok sayıda olması oldukça tabîdir.

¹⁴¹ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-195, 27b, 55a, 61b, 67b, 76b, 80b.

¹⁴² *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 7a.

Mühimmât ifâdesi, dinî kurumların her türlü ihtiyaçları için kullanılmaktadır. İbâdet mekânlarının aydınlatılması için gerekli olan *şem'-i asel* (balmumu), minarelerde ya da değişik birimlerde bulunan kandiller için *revgan-ı zeyt* (zeytin yağı), bu mekânların tabanını kaplayan hasır, daha çok zâviye ve imâret gibi mekânlarda kullanılan mutfak eşyası *evâni (kapkacak)* ve ibâdet mekânlarının gerektiği zamanlarda tamiri mühimmât adı altında kurulan vakıflar tarafından karşılanırdı. Bazı vakıflar sadece mühimmât adı altında bir amaçla kurulurken, bazıları ise yukarıdaki ihtiyaçlardan sadece birisi için kurulmuşlardır. Câmilerin mühimmâtı için kurulan vakıflar, *mihrâb* adı ile de anılmaktadır.

Mühimmât amaçlı vakıfların ibâdet mekânlarının tamirinde önemli rollerinin olduğunu belirtmemizle birlikte, tamir işlerinin yapılması sırasında uygulanan bir yöntem olan *rakabe* hakkında bilgi vermemiz gerekmektedir. Çünkü incelediğimiz belgelerde, özellikle XVI. yüzyılda vakıf eserlerinin tamirinde rakabe uygulamasının sıkça kullanıldığı görülmektedir. Örneğin 1561-1562 tarihinde Debbağlar mahallesinin mescîdinin rakabesi için bir vakfın var olduğu görülmektedir¹⁴³. Aynı şekilde Maksem mahallesi sakinleri tarafından mahalledeki mescîd için oluşturulan vakfın rakabe için 1585-1587 yıllarında 22.259 akçalık sermâyesi bulunmaktadır¹⁴⁴.

Rakabe, herhangi bir vakıf eserinin tamir edilmesi gereken durumlarda, vakfın onarıma gücünün yetmemesi nedeniyle, vakıf çalışanlarının maaşlarının ödenmeyerek ve giderlerin asgarî düzeyde tutularak, biriken paranın öncelikle onarıma harcanması uygulamasına verilen addır. Bu yöntem ile, vakıf eserlerinin en kısa zaman içerisinde onarımının yapılması amaçlanmaktadır. Eğer tamiri gereken vakıf eserler için, vakfın yeterli miktarda geliri varsa rakabe yöntemi uygulanmamaktadır. Bu yöntemin uygulanması için ilk iş olarak, vakfın mütevellisi veya nâzırı kadıya başvuruda bulunurdu. Kadı rakabe uygulaması için gerekli araştırmayı bilirkişi heyeti raporları doğrultusunda yapar ve sonra taht merkezi olan İstanbul'a durumu iletirdi. Burada bu yöntemin uygulanması doğrultusunda karar çıkarsa vakfın bulunduğu kazânın kadısına emr-i şerîf gönderilir ve ilgili vakıf için

¹⁴³ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 73b.

¹⁴⁴ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-136, 24b.

rakabe uygulaması başlardı. Rakabe uygulaması, tamir işleri için gerekli paranın tedarik edilmesine kadar geçen belirli bir süre içerisinde devam eder ve sonra sona ererdi. Rakabenin uygulandığı dönemde mürtezıkaya verilemeyen yevmiyeler, bu sürenin bitiminden sonra gerekli paranın temin edilmesiyle birlikte ödenirdi¹⁴⁵.

Amaçları sadece mühimmât ifâdesiyle belirtilen vakıflara, Ermeni Kilisesi, Nasuhzâde Zâviyesi, Alaca Mescîd örnek olarak verilebilir. Bunların dışında Hoca Alizâde mahallesi câmisinin tamiri için sâbık kutnâciler kethüdası Hacı Mustafa Ağa tarafından, Câmi-i Kebîr'in hasırları için Hoca Laçın tarafından, *şem'-i aseli* için Çörekçi el-hâc Mustafa tarafından ve kubbelerini kaplayan kurşunlarının tamiri için Abdulmu'ti Çelebi tarafından tek bir ihtiyaca yönelik amaçla oluşturulan vakıflar da görülmektedir¹⁴⁶. Dini yapılar içerisinde özellikle Câmi-i Kebîr'in mühimmâtı için çok sayıda vakıf oluşturulmuştur¹⁴⁷.

c. Kırâat Harcamalarının Karşılanması

Vakıf kurucularının büyük bir kısmı, vakfettikleri paraların işletilmesi neticesinde elde edilen gelire, öldükten sonra kendi adına, yakınlarının ruhu için veya Hz. Peygamber'in ruhu için belirlenen gün, hafta, ay ya da yıla bağlı zaman dilimleri içerisinde *kırâat-ı mevlid*, *tilâvet-i eczâ*, *tilâvet-i sûre-i mülk*, *kırâat-ı yâsin-i şerîf* vb. amaçlarla vakıflar kurmuşlardır. Ayrıca Osmanlı ordusu sefere çıktığında, câmilerde sabah namazından sonra haftada iki gün Kur'an-ı Kerîm okunması ve Müslümanların zafer kazanmaları için dua edilmesi âdeti, kırâat vakıflarının bir kısmı tarafından yerine getirilmekte idi¹⁴⁸.

Yukarıdaki faaliyetlerin içerisinde en sık rastlanılan câmi ve zâviye gibi dinî mekânlarda Hz. Peygamber'in doğumunu dualarla anlatan *kırâat-ı mevlid-i nebî-i aleyhi's-selâm*'dir. Özellikle bayanlar tarafından kurulmuş olan vakıfların büyük bir kısmının bu amaca yönelik olması, bu konuda bayanların hayır işlerindeki ilgi

¹⁴⁵ Bkz. Mefail Hızlı, "Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe", U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Yıl 6, (1994), 1998, s. 53-70.

¹⁴⁶ Bkz. *Bursa Şer'iye Sicilleri*, B-195, 2a, 20a, 54b, 57b, 64a; B-245, 35b, 51a.

¹⁴⁷ Bkz. Tablo 6.

¹⁴⁸ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565-1566), s. 249 mad. 1555.

alanlarını ortaya koymaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasında etkili olan bir neden belki de, kırâat vakıflarının az miktarda bir para ile oluşturulabilmesi ve zengin kocası olan kadınların eşlerinden aldıkları paralarla kolayca vakıflar kurabilmeleridir. Kırâat vakıfları şahıslar dışında, mahalle ve köy cemâatleri tarafından da oluşturulmaktadır. Bursa'da Kademeri, Ahmed Dâi, Dâye Hâtun, İsâ Bey Fenâri, Şhreküsdî gibi mahallelerin ahâlîsi tarafından değişik tarihlerde sadece *kırâat-ı mevlid* amacıyla vakıflar kurulmuştur. Ayrıca Başcı mahallesinde Afife Hâtun'un, Hoca Yunus mahallesinde Süpürgeci Mehmed Beşe ve zevcesi Ümmü Gülsüm Hâtun'un, Maksem mahallesinde İhsâne Hâtun'un ve Mantıcı mahallesinde Hacı Süleyman'ın vakıfları sadece *kırâat-ı mevlid* amacıyla oluşturulmuş, şahıslara ait vakıflara örnek olarak gösterilebilir¹⁴⁹.

Son olarak, yukarıda açıklanmaya çalışılan kuruluş amaçları doğrultusunda oluşturulan vakıfların, amaçlarına göre sayıları tablo 1.3'de gösterilmektedir.

¹⁴⁹ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-190, 145a; B-195, 75b; B-170, 11b; B-245, 28b, 47a; B-211, 5a.

Tablo 1.3

XVI. ve XVIII. yüzyıl kayıtları içerisinde tespit edilen, Bursa'nın mahalle ve köylerinde bulunan halkın, şahısların ya da hırfet guruplarının oluşturdukları toplam 1156 adet vakfın kuruluş amaçlarına göre sayısal dağılımları	
AMAÇ	ADET
Mühimmât-ı mescîd / câmi (mihrâb)	139
Avâız vergilerinin ödenmesi	110
Ta'mîr-i mecrâ-yi âb (ta'mîr-i çeşme, musluk)	62
Hırfet vakıflarının değişik mühimmât harcamaları	48
Taâmiye harcamalarının karşılanması	27
Kırâat-ı mevlid-i nebî-i aleyhi's-selâm	27
İmâm maaşının ödenmesi	24
Mühimmât-ı muallimhâne	22
Ders-i âm maaşının ödenmesi	21
Mühimmât-ı zâviye	19
Genel mühimmât harcamalarının karşılanması	18
Mühimmât-ı medrese	12
Mühimmât-ı türbe	4
Mühimmât-ı âsiyâb	4
Mühimmât-ı kilise	4
Mühimmât-ı hamam	3
Mühimmât-ı hân	3
Mühimmât-ı imâret	2
Mühimmât-ı mekteb	1
Mühimmât-ı sûk	1
Diğer Harcamalar: Helva, şerbet-i asel, revgan-ı sâde, revgan, şem'-i asel, hatib, vâiz, müezzîn, şeyhi'l-kurrâ, muallim-i sıbyân, ta'mîr-i kurşun, ta'mîr-i köprü, kaldırım, tathir-i tarîk, vazîfe-i çeşmeci, hasır, tilâvet-i eczâ, kırâat-ı yasîn, fukarâ-yı kilisâ, fukarâ-yı Medine-i Münevvere	75
Birkaç amaca yönelik	142
Amaçları belgelerde belirtilmeyen	388
Genel Toplam:	1156

C. Vakıfların Yönetimi

Vakıfların büyük sermayeye sahip olanlarının yönetici kadrosu mütevellî, kâtib ve câbîden meydana gelmektedir. Küçük vakıflarda ise sadece mütevellî, bütün vakıf yönetimi ile ilgili işleri yalnız gerçekleştirebilmektedir.

1. Mütevellî

*Mütevellî, şurût-ı vakfiye mûcibince umûr ve mesâlih-i vakfi idare ve rü'yet etmek için ta'yîn olunmuş olan kimsedir*¹⁵⁰. Diğer bir ifâdeyle vakıf işlerinin vakfiye şartları ve şer'î hükümler çerçevesinde idare edilmesinde görevli olan kişilere mütevellî adı verilmektedir¹⁵¹.

Vakıf haline dönüştürülen menkullerin veya gayri menkullerin gelirleri mütevellî tarafından vakfiyede yer alan şartlara göre yönlendirilir, yeni hamamlar, dükkânlar veya değirmenler yapılarak yatırımlar arttırılabilirdi¹⁵². Vakıflarda çalıştırılan personelin maaşlarının ödenmesi, vakıf akarlarının kiraya verilmesi ve tamiri, vakıf paralarından borç verme ve borçları tahsîl etme gibi işlemler mütevellî kontrolünde yürütülür, vakıflarla ilgili birçok işin gerçekleştirilmesinde görevlendirilen vazîfeliler mütevellî tarafından tayîn olunurdu. Özellikle vakıf paralarının nemâlandırılması vakfiye şartlarına bağlı kalınarak mütevellîler tarafından gerçekleştirildiğinden, mütevellî vakıf paralarının borç olarak verilmesinde dikkatli davranırdı¹⁵³. Eğer bir şahsa verilen borç para geri tahsîl edilemezse, ilgili hukukî işleri başlatmak ve takip etmek de mütevellînin görevi idi.

Hükmi şahsiyete sahip olan her vakıf idarî açıdan bağımsızdı ve vakfın tevliyet şekli vâkıfın şartlarına göre tayîn edilirdi. Vakfın kurucusu, oluşturduğu vakfın ilk yöneticisi olabiliyor veya başka bir kişiyi bu vakfa yönetici olarak belirleyebiliyordu. Genelde vakfiyelerde, vakfın kurucusu tarafından düşülen şart ile vâkıfın kendi neslinden olan kişilerin ya da belirli bir resmî makamın başında bulunan güvenilir ve bu vazîfeye ehil kimselerin mütevellî olarak seçilmesi isteniyordu¹⁵⁴. Bazı vakfiyelerde ise mütevellînin seçimi ve ücretlerinin tayîninde kadılara ya da nâzır adı verilen başka şahıslara yetki veriliyordu. Ancak vakıf kurucusunun vakfına mütevellî tayîn etmediği ve bu işin kadı ve nâzıra bırakıldığı

¹⁵⁰ Ömer Lütfi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf fi Ahkâm-il Evkaf*, s. 88.

¹⁵¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, İstanbul, 1993, s. 640.

¹⁵² Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi*, s. 67.

¹⁵³ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 139.

hallerde bile, uygulanan hukuk gereği, tevliyete vâkıfın akrabalarından birisi ehil ve müstahak ise, o kişi seçilirdi¹⁵⁵. Mütevellîlikte *âkil ve bâliğ ve emîn ve umûr-u vakfı idareye muktedir olmak şarttır*.

Vakfa mütevellî olan kişi *kayd-ı hayat* şartıyla vazîfesine devam ederdi. Ancak bu kişi vazîfesini kötüye kullandığında görevinden alınabilir ya da kendi isteği ile görevinden çekilebilirdi. Örneğin, Bursa'da bulunan *râh-ı âb* vakfının mütevellîsi olan Salih Halife bin Mehmed Hasan adlı kişi, 1776 senesinde görevinden kendi isteği ile ferâğ etmiş ve yerine İbrahim Halife bin İsmail adlı başka bir şahıs berat ile göreve getirilmiştir¹⁵⁶. Görevini kötüye kullanan mütevellî ise, âmme hizmeti için emvâl tahsis eden vâkıfın iradesine hürmetsizlik edebileceği gibi, aynı zamanda âmme menfaatine de saygısızlık etmiş olmaktadır.

Mütevellîlerin alacakları ücretler, vakıf paralarının işletilmesi sonucunda elde edilen nemâdan belirli oranda ayrılan miktarın tahsisi ile vakfiyelerde belirtilmekte idi. Küçük vakıflarda mütevellî vakfın bütün işlerini tek başına yaparken, orta ve büyük ölçekteki vakıflarda mütevellînin kâtib ve câbî gibi yardımcıları mevcut idi. Ayrıca vakıf paralarının kredi kaynağı olarak işletilmesi için yardım eden sarraflar da mütevellînin yardımcıları arasında belirtilebilmektedir¹⁵⁷.

Mütevellînin görevleri veya bu vazîfeye seçilmede istenilen özellikler hakkında birçok eserde inceleme yapıldığından dolayı, bu konu ile ilgili daha fazla bilgi verilmeden, vakıf muhasebe defterlerinde mütevellîler ile ilgili elde edilen somut bilgileri analiz etmeye çalışalım.

¹⁵⁴ Mütevellînin daima vakfedenin neslinden olmasının şart koşulması, cihet-i tevliyet olarak vakfın gelirinden bu neslin şerefini her zaman koruyabilecek şekilde büyükçe hisselerin tayini ile ilgilidir. Bkz. Ö. Lütfi Barkan-E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XXIV.

¹⁵⁵ Bahaeddin Yediyıldız'ın yaptığı incelemeye göre XVIII. yüzyılda, vakıfların %56'sının idaresi vâkıfların ve ailelerinin, %11'inin idaresi vâkıflar tarafından tercih edilen ve seçilen kişilerin, %33'ünün idaresi ise, vakfiyelerde mütevellînin kadı veya nâzır tarafından tayin edileceği şartı ile seçilen kişilerin elinde bulunmaktadır. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilâtı", s. 174.

¹⁵⁶ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 95a.

¹⁵⁷ Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilâtı" s. 179.

XVIII. yüzyılda tespit edilen vakıfların büyük bir kısmı, kayıtlarda *evkaf-ı müslimîn* ya da *nasârâ-yı Ermeniyân* ifâdeleriyle belirtilen mahalle veya köy halkı tarafından kurulduklarından, bu vakıfların vâkıfı bir tek şahıs değildir. Bu açıdan mütevellîlerin; vâkıfın oğlu, torunu ya da yakınlarından birisi olarak değerlendirilmesi sağlıklı bir düşünce olamaz. Bu tarzda kurulan vakıflarda mütevellî, *be-ma'rifet-i cemâat-ı mahalle* ile göreve getirilirdi. XVI. yüzyılda sayıları az da olsa, mahalle cemâatleri tarafından oluşturulmuş vakıfların da mütevellîleri aynı yöntemle görevlendirilmekte idi. Bursa'da bulunan Çartak (Çardak) mahallesinin mescîd vakfının mütevellîsi olan Cafer b. Abdullah ile, Kara Şeyh mescîdi vakfının mütevellîsi olan Mehmed Çelebi'nin 968 (1560-1561) tarihinde *be-ma'rifet-i cemâat-ı mahalle* ile görevde buldukları görülmektedir¹⁵⁸.

Sadece bir şahıs tarafından kurulan vakıfların mütevellîleri için ise bazı bilgiler verilebilir. Genelde şahıslar tarafından yeni kurulan vakıfların muhasebe kayıtlarında, aradan çok uzun zaman geçmediği için, mütevellîlerin *vâkıfın kerimesi*, *evlâd-ı vâkıf*, ya da *sulbi oğlu* olduklarını öğrenebilmekteyiz. Örneğin 1198 (1783-1784) tarihinde Bursa'nın Dere Kızık köyünde bulunan ve yolların temizlenmesi amacıyla kurulmuş olan para vakfının mütevellîliğini *vâkıfın sulbî oğlu Molla Mehmed* yapmaktadır¹⁵⁹. Aynı tarihte var olan *ve Âb-ı Cedîd* suyu şebekesinin tamiri için oluşturulmuş bir başka vakıfta ise, mütevellîlik görevini *vâkıfın kerimesi Selime Molla*'nın yerine getirdiği tespit edilmektedir¹⁶⁰. Fakat kuruluşundan uzun süre geçmesine rağmen, varlığını devam ettiren vakıfların mütevellîleri hakkında tespitler yapmak oldukça güçtür. Bu nedenle muhasebe kayıtlarının mütevellîlerin unvanlarıyla ilgili bize verebileceği bilgileri değerlendirelim.

Osmanlı toplumu devletin ekonomik ve idarî politikası sonucu, hukukî bakımdan askerîler ve reaya olmak üzere iki guruba ayrılmakta idi. Askerîler padişahıtan aldıkları berat ile bir iş için vazîfelendirilen ve vergi muâfiyetine sahip tüm devlet görevlileridir. Bu gurubun dışındaki vergi vermekle yükümlü olan zanaatkâr, tüccâr, köylü ve göçebelerin tümüne de reaya adı verilmektedir. Bu açıdan

¹⁵⁸ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-83, 64a, 71a.

¹⁵⁹ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-211,41b.

¹⁶⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-211, 65b.

bakıldığında vakıf yönetimini gerçekleştirecek mütevellîler devlet memuru statüsüne dahil olduklarından, askerler gurubuna girmektedirler. Ancak incelediğimiz belgelerde mütevellîlerin çoğunluğunun bu göreve getirilmeden önce de askerler gurubu içinde yer aldıkları görülmektedir.

XVIII. yüzyıla ait B-195 numaralı defterde kayıtları bulunan vakıfların 509'u üzerinde inceleme yapıldığında, 257 mütevellînin ilmiye mensubu, 84 mütevellînin *ehl-i örf* mensubu, geri kalan mütevellînin ise reaya kökenli ya da mesleği ve gurubu belirtilmeyen şahıslar olduğu anlaşılmaktadır. B-211 numaralı defterde bulunan vakıflardan 309 adeti üzerinde inceleme yapıldığında ise, ilmiye mensubu 139, ehl-i örf mensubu 128 kişinin mütevellî olduğu görülmektedir. Bu durumda mütevellîlerin büyük bir kısmının bu görevi layıkıyla yerine getirebilecek nitelikte olan, toplum ve devlet katında önemli itibarları bulunan ilmiye ve ehl-i örf mensubu kişiler oldukları anlaşılmaktadır. Osmanlı toplumunun en geniş tabakasını oluşturan reaya ise, mütevellîlik görevine getirilmede daha az orana sahiptir.

Hız. Peygamber'in sülâlesinden gelen ve ellerinde devlet tarafından verilmiş *sidayet beratı* bulunduran seyyidlerin, bu dönemde vakıf mütevellîliği görevinde oldukça fazla yer aldıkları görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yıllardan itibaren seyyid ve şeriflere toplumda büyük saygı gösterilmiş, devlet bu insanları kamu hizmetlerinden muâf tutarak ellerine berat vermiştir¹⁶¹. Dolayısıyla vakıf mütevellîliğine getirilmede, toplumdaki saygınlıkları ve güvenilirlikleri nedeniyle seyyidlere öncelik tanınmıştır. 509 adet mütevellînin 76'sı seyyid soyundandır ve seyyidlerin bir çoğu ilmiye ve ehl-i örf gurubuna mensupturlar.

XVIII. yüzyıl kayıtlarında, mütevellîlik makamının yanı sıra, vakıflardan kredi alan şahısların unvanlarında bile, dikkat çekici oranda seyyid nüfusunun varlığı gözlenmektedir. Vergi muâfiyeti kazanmak ve imtiyaz sahibi olmak gayesiyle, zaman içerisinde çeşitli yollarla bir soy kütüğü düzenleyip, dört şahit göstererek

¹⁶¹ Hz. Hasan soyundan gelen kola şerif, Hz. Hüseyin soyundan gelen kola ise, seyyid adı verilmektedir. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 161.

seyyidlik iddiası ile berat elde edenlerin çoğalması, bu durumunun nedenini az da olsa izah edebilir¹⁶².

Bu dönemde vakıf yönetiminde sadece erkekler değil, bayanların da görev yaptıkları görülmektedir. Ancak sayı olarak bu rakam çok azdır. Örneğin, 1760-1761 tarihinde Bursa'daki ele aldığımız 509 adet vakıfta, yalnız 2 tane bayan mütevellilik yapmıştır.

Vakıf kurucularının bazıları, aynı zamanda kendi vakıflarının mütevelliliğini de üstlenmişlerdir. Örneğin 1760-1761 tarihinde, Bursa'da bulunan para vakıflarının 3 tanesinin yönetiminin, vakıfların kurucuları olan El-hâc Velî bin Abdülcélil, Süleyman Çelebi bin Mehmed ve Kestellizâde Es-seyyid Hacı Ali tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak bu tarzdaki vakıfların sermâyeleri oldukça azdır¹⁶³.

Mütevellînin geçici bir zaman için görevde bulunamayacağı durumlarda yerine kaim-i makam atanmaktadır. *Kaim-i makam-ı mütevellî, mütevellî makamına kaim olmak üzere ve âna aid vezâîfi ifâ etmek üzere taraf-ı hâkimden nasb olunan kimsedir*¹⁶⁴. Ancak ihtiyaç mes etmedikçe, mütevellîsi olan vakfa hâkim, kaim-i makam nasb edemezdi. B-195 numaralı defterde bulunan 509 vakıf içerisinde 10 tanesinin yönetimi kaim-i makam-ı mütevellîler tarafından yapılmıştır.

Tablo 1.4 ve 1.5'te B-195 ve B-211 numaralı defterlerde rastlanılan mütevellî unvanları hakkında istatistiksel bilgiler sunulmaktadır.

¹⁶² Ömer Lütü Barkan, "Avârız", s. 8.

¹⁶³ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-195, 67a, 78a, 79b.

¹⁶⁴ Ömer Lütü Efendi, *İthaf-ül Ahlâf fi Ahkâm-il Evkaf*, s.14.

Tablo 1.4

B-195 Numaralı Defterdeki 509 Vakfa Göre Mütvevellilerin Unvanları				
İLMİYE				
Müderriş Efendi	16	Şeyh	9	Toplam: 257
Hüttab Efendi	3	Müderriş Seyyid Efendi	8	
Efendi	78	Şeyh Seyyid Efendi	6	
Molla	115	Seyyid Efendi	10	
Derviş	7	Seyyid Molla	5	
EHL-İ ÖRF				
Beşe	39	Bey	2	Toplam: 84
Ağa	33	Seyyid Ağa	10	
DİĞERLERİ				
El-hâc	61	Belirsizler	22	Toplam: 168
Hâtun	2	Vâkıf-ı mezbûr	3	
Seyyid	15	1 vakfın yönetimi <i>nâzır</i> tarafından yapılmaktadır.		
Çelebi	42	Seyyid Çelebi	22	

Tablo 1.5

B-211 Numaralı Defterdeki 309 Vakfa Göre Mütvevellilerin Unvanları				
İLMİYE				
Müderriş Efendi	10	Şeyh	4	Toplam: 139
Müderriş Ders-i âm Efendi	5	Seyyid Molla	9	
Eimme Efendi	11	Müderriş Seyyid Efendi	6	
Küttab Efendi	1	Eimme Seyyid Efendi	3	
Efendi	33	Şeyh Seyyid Efendi	2	
Molla	33	Küttab Seyyid Efendi	6	
Derviş	4	Seyyid Efendi	12	
EHL-İ ÖRF				
Beşe	27	Seyyid Ağa	32	Toplam: 128
Ağa	69	****	**	
DİĞERLERİ				
El-hâc	5	Belirsizler	7	Toplam: 42
Hâtun	1	Vâkıf-ı mezbûrun evlâdı (İkisi Hâtun)	5	
Seyyid	8	Seyyid Çelebi	16	
Çelebi	3	****	**	

XVI. yüzyıl defterlerine bakıldığında yukarıdaki bazı grupların vakıf yönetimine getirilme oranlarında birtakım farklılıklar görülmektedir. A-83 numaralı defterde kayıtları tutulmuş olan vakıflardan 189'u üzerinde bir inceleme yapıldığında 26 mütevellî ilmiye mensubu, 9 mütevellî ehl-i örf mensubu ve 88 mütevellînin ise

reaya kökenli ya da mesleği ve gurubu belirtilmeyen şahıslar oldukları anlaşılmaktadır. Bu rakamlar, XVIII. yüzyıl rakamları ile karşılaştırıldığında göze ilk çarpan, diğer zümrelere göre reaya kökenli şahısların mütevellî olma oranlarının XVI. yüzyılda daha fazla olduğudur. Ayrıca XVI. yüzyıla ait A-83 numaralı defterdeki kayıtlar üzerinde dikkat edilmesi gereken bir nokta da, seyyid soyundan ancak 3 kişinin mütevellîlik yaptığının görülmesidir. Aşağıdaki tabloda A-83 numaralı defterde tespit edilen mütevellî unvanları gösterilmektedir.

Tablo 1.6

A-83 Numaralı Defterdeki 189 Vakfa Göre Mütevellîlerin Unvanları				
İLMİYE				
Hazret-i Hâkimü'ş-şer'i	3	Müezzin	1	Toplam: 26
Mevlânâ	5	Derviş	2	
Halife	15	****	**	
EHL-İ ÖRF				
Bey	9	****	**	Toplam: 9
DİĞERLERİ				
El-hâc	38	Seyyid	3	Toplam: 154
Hâtun	2	Belirsizler	48	
Çelebi	63	****	**	

2. Kâtip

Özellikle sermâyesi büyük olan bir vakıfta, her türlü kayıtlarının tutulması ve yazışmalarının yapılmasında görevli olarak kâtip bulunmaktadır¹⁶⁵. Ancak vakıf az sermâyeye sahip küçük bir işletme tarzında ise, yazışma ve benzeri tarzdaki işler doğrudan mütevellî tarafından yapılmaktadır. Devlet erkânı tarafından oluşturulan ve sermâyesi çok fazla olan gelişmiş vakıflarda kâtip sayısı biri geçmektedir. Bursa'da bulunan *Muallimhâne-i Pir Ahmed Çelebi* vakfının, 1560-1561 tarihinde birden fazla sayıda kâtibi bulunmaktadır¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-83, 4b, 33a, 63a.

¹⁶⁶ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-83, 67a.

3. Câbî

Vakıf mütevellisine karşı sorumlu olan ve vakfın gelirlerini toplayan tahsildara câbî adı verilir. Büyük sermâyesi olan vakıflarda birden fazla sayıda câbî bulunur ve bunlar; kira, vergi ve öşür gibi vakıf gelir kaynaklarını, buldukları değişik bölgelerde toplamakla görevlendirilirdi¹⁶⁷. Vakfın devamlılığı açısından tahsîlatın eksiksiz olarak yapılması zorunluluğu, bu görevin ciddi sorumluluk istediğini göstermektedir.

Câbîlerin her türlü idarî ve hukukî işleri vakfın bağlı bulunduğu kazânın kadısı tarafından yürütülür, değişiklikler durumunda ayrıca merkezden berat verilirdi¹⁶⁸. İncelediğimiz dönemlerde, vakfın büyüklüğüne, iş hacmine ve mâlî imkânlarla göre câbîlerin değişik oranlarda yevmiye aldıkları görülmektedir. Ayrıca bazı câbîler, yapacakları hizmetin karşılığı nakdî ücret ile birlikte *hınta*, *şa'îr* gibi aynı ürünlerle de göreve getirilmektedirler¹⁶⁹.

Toplanan paraların mütevellîye teslim edilmesi dışında, câbîlerin küçük çaplı harcamalar ve borç verme işlemlerinde de yetkili oldukları bilinmektedir. Ayrıca zorunlu hallerde, câbîler kaim-i makam-ı mütevellî sıfatıyla vekâleten tevliyet vazîfesine de getirilirlerdi. Örneğin Hacı İlyas mahallesi mescidi vakfına câbî olan Mehmed Çelebi, aynı zamanda vakfın yönetimini de kaim-i makam-ı mütevellî sıfatıyla yürütmektedir¹⁷⁰.

D. Vakıfların Denetimi

Vakıf yönetiminde mutlak yetkiye sahip olan mütevellînin, vakfiye şartlarına uygun olarak işleri yürütüp yürütmediğini sürekli olarak kontrol eden mekanizmaya denetim adı verilir. Bu kurumun bozulması veya işlerliğini kaybetmesi durumunda, vakıf müesseseleri bir süre sonra mütevellîlerin sû-i istimâlleriyle amaçlarını gerçekleştirmekten uzaklaşırlar ve âmme hizmetine fayda veremez hale gelebilirler.

¹⁶⁷ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 38b, 41a.

¹⁶⁸ Mehmed İpşirli, "Câbî", *DİA.*, Cilt 6, İstanbul, 1992, ss. 529-530.

¹⁶⁹ Halit Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'îye Sicili*, Ankara, 1974, s. 58, mad. 734.

¹⁷⁰ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 55b, 59a, 88b.

Denetim işlerinin eksiksiz olarak yerine getirilmesinde en yetkili kişiler, kadı ve nâzırdır.

1. Kadı

İdarî ve iktisadî açıdan devlete karşı özerkliği olan vakıflar, kadıların gözetimi ve denetimi altında bulunan kurumlardır. Kadı mütevellînin yönetimi üzerinde sürekli olarak denetim yapar, vakıf hesaplarının incelenmesini isteyebilir, gelirlerin vakfiye şartlarına uygun olarak harcanıp harcanmadığını araştırabilirdi. Bu açıdan bir vakfa nâzır tayîn edilsin veya edilmesin, kadı bu vakıf üzerinde genel denetim yetkisine sahiptir. Zaten bu çalışmanın ana kaynaklarını meydana getiren sicillerdeki vakıf muhasebe kayıtları, kadılar tarafından denetim maksadıyla hazırlanmış defterlerden oluşmaktadır. İncelediğimiz dönemlerle ilgili birçok muhasebe kaydında, bu vazîfeleri nedeniyle kadılara ücret verildiği görülmektedir.

Vakıf kurumlarında çalışan şahıslar ile ilgili bir problem ortaya çıkar ve bu durum merkeze ulaştırılırsa, ilgili kazanın kadısından konu ile ilgili araştırma ve denetleme yapmasının istenmesi sık sık görülen bir hadisedir. Örneğin Kapı Ağası Cafer Ağa'nın Bursa'da yaptırdığı câmi' ve muallimhânenin önceki mütevellîsi görevlilerin ücretlerini ödemediğinden, bu ücretlerin vakfın yeni mütevellîsi tarafından ödenmesi ile ilgili Bursa kadısından nezâret etmesi istenmekte idi¹⁷¹. Bir başka örnekte, Sultan Murad'ın Bursa'daki vakıf imâretinde bulunan talebelerin, vakfiye gereği verilen yemeğe itiraz ederek, vakfiye dışındaki isteklerde buldukları merkeze bildirildiğinden, bu duruma engel olunması ve vâkıfın şartına aykırı iş yapılmamasının Bursa kadısından istendiği görülmektedir¹⁷².

Kadıların vakıfların denetimi yanında, yönetimde de görevli oldukları görülmektedir. Bursa'da bulunan Karışdıran Süleyman Bey vakfının mütevellîsi, 1559-1561 yıllarında *Hazret-i Hâkimü's-şer'i*, yani kadıdır¹⁷³.

¹⁷¹ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565-1566), 1994, s. 163, mad. 971.

¹⁷² 5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565-1566), 1994, s. 228, mad. 1415.

¹⁷³ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-83, 2b.

2. Nâzır

Nâzır-ı vakf, mütevellînin vakıf hakkında tasarrufâtına nezâret eylemek ve umûr-ı vakıfta re'yen mütevellîye merci' olmak üzere nasb olunmuş olan zâttır. Birçok vakıf kurucusu vakfın denetim görevini, *kadının* murakabesinden kaçırmak için, kendi meslek grubuna mensup şahıslara nâzır unvanı ile veriyordu. Nâzır, kontrolü altında bulunan vakıf üzerinde *kadının* bütün yetkilerine sahipti. Bu durumdaki vakıfların kadı tarafından denetlenebilmesi, ancak nâzırdan izin alınarak mümkün olabilirdi.

Nâzırın kontrolü altında bulunan vakıflarda, mütevellîler bu kişinin *ma'rifetiyle* göreve getirilirdi. XVI. yüzyılda Bursa'da bulunan birçok vakfın mütevellîsi *be-ma'rifet-i nâzır* ile görevde bulunmaktadırlar¹⁷⁴.

Vakfın nezaretine, vâkıfın akrabalarından birisi ya da güvenilir nitelikteki başka bir kişi görevlendirilebilirdi. Örneğin bazı vakıflarda nâzırlık görevini Bursa kadısının yaptığı görülmektedir. Karışdıran Süleyman Paşa vakfının 1749-1750 senesi muhasebe kayıtlarında geçen, *Vazîfe-i Nâzır-ı Faziletli Burusa Kadısı Efendi Hazretleri* ifâdesiyle, kadıya bu görevinden dolayı senelik 1080 akça maaş verildiği görülmektedir¹⁷⁵. Bazı vakıflarda ise nezaret görevi, şahıs yerine bir köy veya mahalle halkına şart edilebilirdi. Mütevellînin geçici bir zaman için görevde bulunamayacağı durumlarda nâzırların, kaim-i makam-ı mütevellî sıfatıyla vakıf yönetimini gerçekleştirdikleri de görülmektedir. Bursa'da bulunan *İlaldı Hâtun* vakfının 1559-1561 tarihlerinde yönetimi, kaim-i makam-ı mütevellî sıfatıyla Abdurrahman adlı vakıf nâzır tarafından yapılmıştır¹⁷⁶. Son olarak selâtin vakıfların yönetimi ve denetiminde nâzır olarak *Bâbü's-saâde Ağasının* görevli olduğunu görmekteyiz. 1760-1761 tarihinde Bursa'da Tutaklu karyesinde vakfi bulunan Gülruh Sultan'ın vakıf yönetimi Bâbü's-saâde Ağası nezaretindedir¹⁷⁷.

¹⁷⁴ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 31b, 38a, 45a, 79b.

¹⁷⁵ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-170, 13b.

¹⁷⁶ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 3a.

¹⁷⁷ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-195, 54b.

E. Vakıfların Te'bid Meselesi

Bu bölümde kayıtlarda tespit ettiğimiz vakıfların, ne kadar süreyle varlıklarının devam ettirildiği üzerinde durularak değerlendirmeler yapılacaktır. Araştırmanın yapıldığı dönem üç asırlık bir zaman dilimi içerisinde yaklaşık 258 yıllık bir süreyi içine aldığından, Bursa vakıflarının sürekliliği üzerine oldukça geniş bir inceleme söz konusudur.

Vakıfların sermayesinin büyük bir kısmı, vakıf kurucularının vakfettikleri paralarla oluşturulduğundan, Osmanlı ulemâsı arasındaki menkul vakfının uygun görülüp görülmemesi ve vakfin devamlılığı konusundaki tartışmalar konumuzla doğrudan bağlantılıdır. Vakıfların hukukî temelleri başlıklı bölümde, nakit ile oluşturulan vakıfların te'bid meselesinin, XVI. yüzyılda Osmanlı ulemâsı arasında üzerinde en çok durulan bir konu olduğu ve çeşitli düşüncelerin ortaya atıldığı belirtilmiştir. Şeyhülislâm Ebûssuûd Efendi, menkul vakıfların, diğer gayri menkul vakıflar gibi ebedî olabileceğini ileri sürerken, bir kısım ulemâ aksini iddia etmekteydi. Bu dönemde ortaya çıkan tartışmalar gelecek zamanın, menkul vakıfları üzerinde ne getireceği üzerindeki şüphelerle oluşmuştu. Oysa şimdi, incelediğimiz kayıtlar neticesinde ortaya çıkan uzun ömürlü para vakıflarının tespiti sayesinde, nakit vakıfların sürekliliği üzerine düşünülen olumsuz fikirlerin gereksiz olduğu ve Ebûssuûd Efendi'nin savunduğu düşüncelerinde ise önemli ölçüde haklı olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Tespit edebildiğimiz vakıfların varlıklarının ne kadar sürdürülebildiği hususunda meydana getirilen tablolar, incelediğimiz yüzyıllar içerisinde ele alınan en erken tarih ile en geç tarihli 11 defterin gözden geçirilmesi ile oluşturulmuştur¹⁷⁸. Çalışmanın bölümlerinde gerçekleştirilen istatistiksel incelemelerin büyük bir kısmı, mukayese amacıyla, bu çalışmanın zaman olarak sınırlarının belirlendiği sadece XVI. ve XVIII. yüzyıllara ait 10 defter üzerinde yapılmıştır. Ancak bu bölümde vakıfların sürekliliğinin ortaya çıkarılması söz konusu olduğundan, içerisinde 659 adet vakıf kaydına rastlanan XVII. yüzyıla ait A-188 numaralı bir defter daha ele alınmış, bu sayede süreklilik daha iyi tespit edilmiştir. A-188 numaralı defterin kullanımında

¹⁷⁸ Bkz. Tablo 4, 5, 6, 7.

izlenen yol; defter içerisinde, diğer defterlerden herhangi birinde rastlanan bir vakıf bulunduğunda değerlendirme içerisine alınması, geri kalan kısmın ise konu içerisinde kullanılmaması şeklindedir. Ancak bu bölümde kullanılmayan ve diğer defterlerin hiçbirisinde rastlayamadığımız 50 adet üzerinde farklı vakfın A-188 numaralı defterde bulunması bile, Bursa'da daha birçok sayıda farklı vakfın varlığının olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

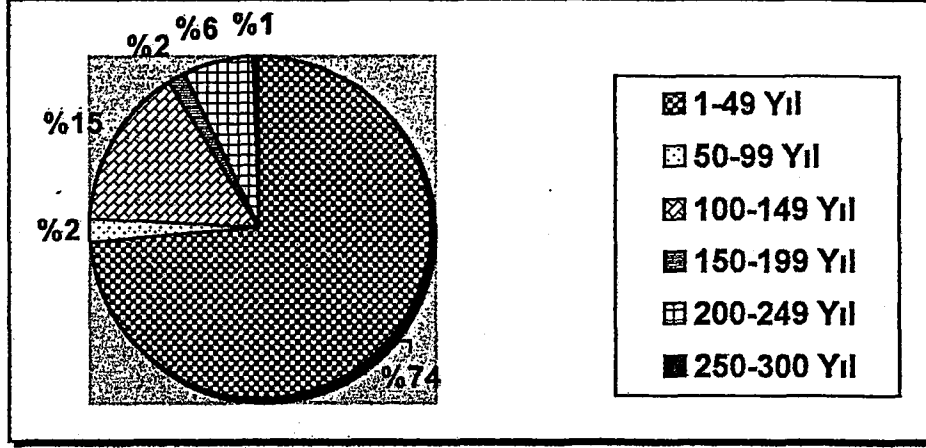
Tablolar incelenirken en erken tarihli defterin, vakıfların kuruluş yıllarını göstermediğinin farkında olmak gerekmektedir. Bu durum dikkate alındığında, vakıfların daha uzun bir devamlılık arz ettiği açıkça görülebilir. Ayrıca 11 defter içerisindeki birçok vakfın, bazı defterlerde kaydı bulunurken bazı defterlerde kaydı görülmemesinden dolayı, vakıfların ömrü hakkında belirlemeler her vakıf için kesinlik arz etmeyebilmektedir. Bu nedenle tablolarda işaretlenen vakıfların yaşatıldığı seneler, tespit edebildiğimiz asgarî zaman dilimini göstermektedir. Ele alınan her bir zaman aralığı öncesinde veya sonrasında, tespit edilen vakıfların varlıklarının olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Özellikle XVIII. yüzyıla ait vakıfların büyük bir bölümünün XIX. yüzyılda da varlığını sürdürdüğü, bu yüzyıla ilgili yapılan ön bir inceleme ile tespit edilmiş, ancak çalışmanın kapsamı bu devri içine almadığından değerlendirmeye gidilmemiştir. Şayet bu devir kayıtlarını da te'bid meselesi içine alırsak, vakıfların sürekliliği daha da fazla olacaktır.

Çalışmanın son kısmında yer alan 4, 5, 6 ve 7 numaralı tablolardaki her bir zaman aralığı göz önüne alınarak, vakıfların asgarî ömürleri ellişer senelik zaman dilimleri içerisinde şu şekilde bir dağılım göstermektedir:

Tablo 1.7

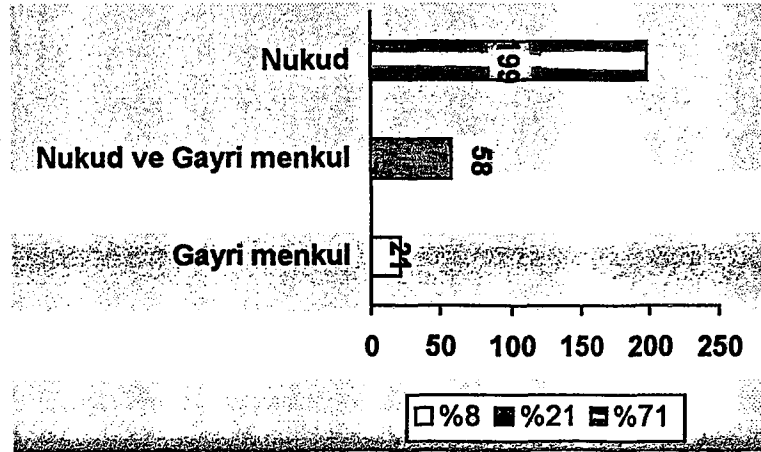
YIL ARALIKLARI	VAKIF ADEDİ
1-49 Yıl Arası	851
50-99 Yıl Arası	27
100-149 Yıl Arası	176
150-199 Yıl Arası	20
200-249 Yıl Arası	75
250-299 Yıl Arası	7
Muhasebe kayıtlarında tespit edilen birbirinden farklı toplam vakıf adedi:	1156

Bu sayılar değerlendirildiğinde yüz yılın üstünde yaşayan vakıf sayısı 278 adet çıkmaktadır. Bu rakama göre ise, Bursa'daki vakıfların % 24'ü bir yüzyılın üzerinde yaşayabilmektedir. Grafik 1.1 'de yaşadıkları zaman dilimlerine göre vakıf sayılarının yüzdelik oranları gösterilmektedir.



Grafik 1.1

Yüzyılın üzerinde varlığı görülen vakıfları devamlılık arz eden vakıflar olarak ele aldığımızda, tespit edilen 1156 adet birbirinden farklı vakıf içerisinde 278 adedinin bu guruba girdiği görülmektedir. Bu noktada devamlılık gösteren 278 adet vakfın kaçının sermayesinin nukud veya gayri menkulden oluştuğunu belirtmemiz gerekmektedir. Bu sayede yüzyıllar önce nukudun vakfi konusunda ortaya atılan olumlu ya da olumsuz düşüncelerin değerlendirilmesi yapılabilir. 278 adet vakıf, sermayeleri açısından değerlendirildiğinde, 21 vakfın sermayesi gayri menkulden, 58 vakfın sermayesi nukud ve gayri menkulden ve 199 vakfın sermayesi ise sadece nukuddan oluşmaktadır.



Grafik 1.2

Yüzdelik ifâdelerle ortaya konulduğunda, sermâyesi gayri menkullerden oluşan vakıfların % 2'si, sermâyesi menkul ve gayri menkulden oluşan vakıfların %5'i ve sermâyesi nukuddan oluşan vakıfların %17'si yüzyılın üzerinde yaşamışlardır¹⁷⁹. Bu rakamlara bakıldığında, Bursa'da devamlılık gösteren vakıfların büyük bir kısmının sermâyesinin nukuda dayanmakta ve para vakfî niteliği taşımakta olduğu görülmektedir. O halde vakıf kurucularının avâız vakfî oluşturmada tercihleri de para vakfından yanadır.

Bu durumda vakfedilen paralarla oluşturulan çok sayıda vakfın uzun yıllar varlığını devam ettirdikleri görülmekte ve başta Ebûsuûd Efendi olmak üzere paranın vakfî hakkında olumlu düşüncelere sahip birçok ulemânın, iddia ettikleri fikirlerinde haklı oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu konu ile ilgili belirtilmesi gereken birkaç hususu da ortaya koymak gerekir. Öncelikle, ele aldığımız vakıfları sermâyeleri açısından yukarıdaki gibi üç gurupta değerlendiresek de, incelediğimiz belgelerde bu vakıfların bazılarının sermâyelerinin belirli dönemlerde değiştiklerini görmekteyiz. Örneğin Acem Reis Mescidinin mühimmâtı için oluşturulan vakfın 1585-1587 tarihli muhasebe kayıtlarında, vakfın sermâyesinin nukudun yanında hâne ve oda gibi akarın kiraya verilmesi ile oluşturulduğu gözlenirken, 1668-1672 ve 1749-1750 tarihli muhasebe kayıtlarında vakfın sermâyesinin sadece vakıf paralarından oluştuğu görülmektedir¹⁸⁰. Bir başka örnek, Abdal Mehmed mahallesinde Pir Ahmed Çelebi tarafından oluşturulan vakıftır. Bu vakfın 993-996 tarihli muhasebe kayıtlarında, sermâyesinin vakfedilen paralar ve vakfa ait oda kiralardan elde edilen gelirden oluştuğu görülürken, 1668-1672 tarihli muhasebe kaydında vakfın sermâyesi sadece gayri menkulden oluşmakta, 1749-1750 tarihli muhasebe kaydında ise vakfın sermâyesi vakfedilen paralar ve vakfa ait menzül kiralardan elde edilen gelirden oluşmaktadır¹⁸¹. Bu örneklerden anlaşıldığına göre, vakıfların sermâyeleri belirli dönemlerde değişikliğe uğramıştır. O halde, vakıfların sermâyelerine göre yukarıdaki yapmış olduğumuz sınıflandırma bu durum göz önüne

¹⁷⁹ M. Çizakça, Bursa'daki para vakıflarının % 20'sinin bir yüzyılın üzerinde yaşayabildiğini belirtmekte ancak diğer vakıfların varlıklarının ne kadar sürdürebildikleri konusunda ayrıntılı veriler olmadığı için bu oranın yüksek mi düşük mü olduğuna karar vermek zordur demektedir. Oysa diğer vakıflar ile ilgili ayrıntılı veriler, Çizakça'nın incelediği XVI. yüzyıl muhasebe kayıtlarında bulunabilmektedir. Bkz. Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1553-1823", s. 319.

¹⁸⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-140, 8b; B-170, 19a.

¹⁸¹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-140, 23b-24a; B-170, 22a.

alınarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle, birçok vakfın sermâyelerinin çeşitli dönemlerde değişikliğe uğradığı ile ilgili kayıtlar tespit edilmesine rağmen, uzun bir dönem içerisinde ana sermâyesi aynı olan vakıflar dikkate alınarak yukarıdaki sınıflandırma yapılmıştır.

Süreklilikleri açısından devamlılık arz eden 278 adet vakfın sermâyeleri açısından değerlendirildiğinde, 199 adedinin para vakfından oluştuğunu ortaya çıkarmamıza rağmen, burada belirtebileceğimiz bir mevzu da, sermâyeleri açısından tasnif edilen her bir vakıf gurubunun yaşadığı ortalama yılın bulunmasıdır. Bu hesabın yapılması için, sermâyelerine göre sınıflandırılan her bir vakfın yaşadığı yıllar toplanarak vakıf adedine bölünecektir. Örneğin 278 adet vakıf içerisinde sermâyesi sadece gayri menkulden oluşan 21 adet vakfın yaşadığı yılları topladığımızda 3804 sayısına ulaşılmıştır. Bu sayı 21 adet vakfa bölündüğünde sermâyesi gayri menkulden oluşan vakıfların, ortalama 181 yıl yaşadığı tespit edilmiştir. Belirtilen hesaplama ile aşağıdaki tabloda şu değerler ortaya çıkmıştır.

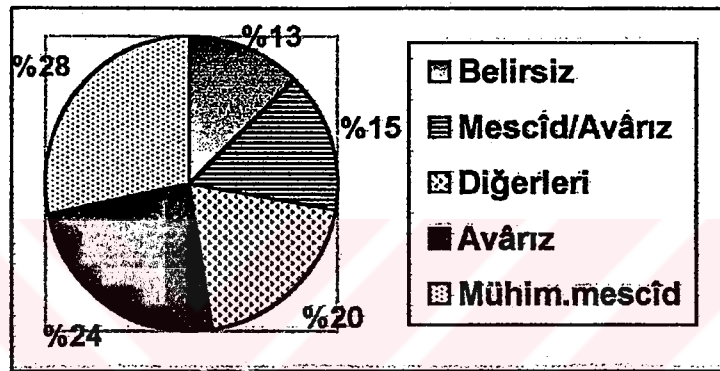
Tablo 1.8

Sermâyeleri Açısından	Toplam Yıl	Ortalama Yıl
Gayri menkul: 21	3804	$3804 / 21 = 181$
Gayri menkul ve nukud: 58	11675	$11675 / 58 = 201$
Nukud: 199	27823	$28267 / 199 = 142$

Bu değerlere baktığımızda en uzun ömürlü yaşayan vakıflar, sermâyesinde para ve gayri menkul gelir bulunduranlardır. Bu vakıfların yaşatıldıkları süreler ortalama 201 yıldır. Ardından menkul vakıfları ve sonra da para vakıflarının sıralandığı görülmektedir. Sermâyesi sadece vakfedilen paralardan oluşan vakıfların ortalama varlık süreleri 142 yılı bulmaktadır. Bu rakamın düşük çıkması, para vakıflarının daha az yaşadığını ortaya koyuyor gibi düşünülmemelidir. Çünkü diğer guruplardaki örnek vakıf sayısı oldukça az iken, nukud vakıfları ile ilgili hesaplama 199 vakıf üzerinden yapılmıştır. Daha da önemlisi bir çoğunun varlığı XVII. yüzyıldan itibaren görülen bu 199 adet vakfın büyük bir kısmının devamlılığı, XIX. yüzyılda da sürdürülmektedir. Ancak konumuzun içine aldığı zaman dilimi gereği

XIX. Yüzyıl değerlendirmeye tâbi tutulmadığından, ortalama yıl hesaplaması bu nedenle düşük çıkmıştır.

Devamlılık arz eden 278 adet vakfî kuruluş amaçları açısından incelediğimizde, câmi ve mescîdlerin mühimmâtı için 79 adet, avâriz adı altında 67 adet, avâriz ve câmi/mescîd mühimmâtı için 42 adet, amacı belgede belirtilmeyen 35 adet ve diğer amaçlara yönelik 55 adet vakfın oluşturulduğu görülmektedir. Bu rakamlar şu şekilde bir grafiği ortaya çıkarmaktadır.



Grafik 1.3

Vakıf kurucuları, meydana getirdikleri vakıf kurumlarının ebedî olarak varlıklarının sürdürülerek kendilerine hayır kazandırmalarını amaçlarlar ve öldükten sonra arkalarından insanların kendilerini iyilikle yâd eylemelerini, hayırla anmalarını arzu ederler. Bu nedenle, oluşturdukları vakıfların herhangi bir şekilde yok olmaması ya da amaçlarının değiştirilmemesi için, vakfiyelerine hükümler koymuşlar, önleyici tedbirler olarak tehditkâr ifâdelerle vakfa dışarıdan yapılacak müdahalelere lanet okumuşlardır. Vakfın sürekliliğini sağlamak için, mütevellilik makamına nesilden nesile kimlerin geçirileceğini bile tespit etmişlerdir. Bu tedbirlere rağmen birçok vakfın bir süre sonra kayıtlarda yer almadığı görülebilmekte ve bu durum araştırmacıları düşündürmektedir.

Vakıfların büyük bir bölümünün belirli bir zaman içerisinde faaliyette bulunmalarından sonra, kayıtlarda ortadan kaybolmaları ve akıbetlerinin ne olduğu,

açıklanması gereken önemli bir meseledir. Bu noktada tespit ettiğimiz ve yüzyılın üzerinde varlığı devam ettirilen 278 adet vakfın dışında kalan vakıfların akıbetinin ne olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Vakıfların bir dönem sonra kayıtlarda bulunamaması, bu kurumların yok olduğu anlamına gelmemektedir. Birçok vakıf mahiyet değiştirerek varlığını sürdürebilmektedir. Yüzyıldan fazla yaşadığı tespit edilen 278 adet vakıf dışında kalan vakıfların bir kısmının paralarının bir başka vakfa aktarıldığı söylenebilir. Özellikle mühimmât amaçlarına yönelik, ya da aynı mahallelerde bulunan küçük sermâyeli vakıfların paralarının, büyük sermâyeli vakıflara aktarıldığı sıkça görülmektedir. Bu konuyla ilgili geniş bilgiler, vakıfların sermâye artırımlarının ele alındığı bölümde verilmektedir. Ancak bir örnek göstermek amacıyla, Hacı Şüca'nın yüzyıldan fazladır ayakta duran avâriz vakfını burada belirtebiliriz. Bu vakfın 1749-1750 tarihinde sermâyesi, Şeyh Konevî mahallesi Müslüman halkının *mühimmât-ı câmi* amacıyla oluşturduğu vakfa eklenmiştir¹⁸². Eğer 1749-1750 tarihinde vakfın asl-ı mâlının başka bir vakfa eklendiği tespit edilemese, bu tarihten sonraki belgelerde Hacı Şüca'nın vakfı ayrı olarak zikredilmediğinden, vakfın ortadan kalktığı fikri düşünülebilirdi. Bu durum birçok vakıf için geçerli olduğundan, vakıfların kayıtlarda ortadan kaybolmaları, o vakıfların ömrünü devam ettiremediği anlamına gelmemekte, aksine genellikle mahiyet değiştirerek bir başka vakıf ile birleştiğini göstermektedir. Bu birleşimler dışında geri kalan vakıfların varlıklarının ne olduğu hakkında ise, incelediğimiz muhasebe kayıtlarından bilgi edinmek imkânsızdır. Ancak vakıf kayıtlarının tamamının üzerinde yapılacak bir tarama ile, bu konunun büyük bir kısmı aydınlatılabilir.

Vakıfların mahiyetinin zamanla değişebileceğinin belirtildiği bu noktada, vakıf malının faydalanma şeklinin değiştirilmesi anlamında *tebdîl* konusu üzerinde durmak gerekmektedir. Vakıfların belirledikleri; vakfın idaresine, vâridatının suret ve mahall-i sarfına ait kayıt ve şartlara mütevellîler tarafından riâyet edilirdi. Ancak bu şartların vakfın mahiyetine etki yapmaması ve hükmünü ihlâl etmemesi gerekmekte idi. Bu nedenle bir kimse bir akarını yada parasını vakfederken asla

¹⁸² Bursa Şer'îye Sicilleri, B-170, 1a.

istibdâl olmamasını şart eylese, bu şart vakfin menfaatlerini zedeleyecek bir duruma dönüştüğünde geçersiz olur ve riayet edilmezdi¹⁸³. Tebdil hadisesi, Bursa vakıf kayıtlarının bazılarında rastlanılabilen bir durumdur. Bazı vakıflarda nukudun gayri menkule tebdil edildiği görülürken, bazılarında ise gayri menkulün nukuda tebdili söz konusudur.

İncelediğimiz belgelerde özellikle gayri menkulün nukuda tebdili, bir şahsın ölümü sonrasında mirasçısı bulunmayan *mahlûl menzil* veya *mahlûl dükkân* gibi yapıların satılarak nakde dönüştürülüp, vakıf sermâyelerine aktarılması ile yapılmaktadır. Örneğin 1749-1750 tarihli bir muhasebe kaydında, Bursa'da Manticı mahallesinde bulunan mescîdin mühimmâtı için kurulmuş olan vakfin, *mahlûl menzil bedeli* olarak 110 guruşu sermâyesine nakit olarak dönüştürdüğü görülmektedir. Bir başka kayıttan aynı şekilde, İbrahim Paşa mahallesinde Hoca Musluhiddin tarafından oluşturulan ve mahalle mescîdinin mühimmâtı için kurulan vakfin, *mahlûl dekâkîn bedeli* olarak 130 guruşu sermâyesine nakit olarak dönüştürdüğü öğrenilmektedir. Bâyezid Paşa mahallesinin Müslüman cemâati tarafından oluşturulan mihrâb ve avâriz vakfinin 1794-1795 tarihli muhasebe kaydında ise, *virâne hadika bedeli* olarak 60 guruşun vakıf sermâyesine nakit olarak çevrilmesi söz konusudur¹⁸⁴.

Belirtilen örneklerin dışında vakfa bağlı bir yapının eski malzemelerinin satılarak paraya çevrilmesi de bir çeşit tebdil sayılabilir. Örneğin vakıf tarafından her türlü giderleri finanse edilen bir yapının, tamiri sonrasında kendisinden çıkarılan tahta veya madenî tarzda eski malzemeleri, vakıf yönetimi tarafından satılarak *baha-i köhne* adı altında vakıf sermâyesine nakit olarak aktarılabilir¹⁸⁵.

Bazı vakıfların ise, nukudu gayri menkule tebdil ettiklerine rastlanmaktadır. Örneğin Bursa'da Darphane mahallesinde, Müslüman ahâlinin oluşturduğu avâriz vakfinin yönetimi tarafından, 1749-1750 tarihinde vakıf için menzil alındığı ve paranın bir kısmının gayri menkule çevrildiği görülmektedir¹⁸⁶.

¹⁸³ Ali Himmet Berki, "Hukukî ve İçtimaî Bakımdan Vakıf", *VD.*, Cilt 5, Ankara, 1962, s.13.

¹⁸⁴ Bu örnekler için bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-170, 8a, 17a; B-245, 14b.

¹⁸⁵ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 53b.

¹⁸⁶ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-170, 10b.

İKİNCİ BÖLÜM
BURSA'DA VAKIFLARIN FONKSİYONEL DAĞILIMLARI,
GELİR KAYNAKLARI ve GİDER KALEMLERİ

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA'DA VAKIFLARIN FONKSİYONEL DAĞILIMLARI, GELİR KAYNAKLARI ve GİDER KALEMLERİ

I. VAKIFLARIN MEKÂNSAL ve FONKSİYONEL DAĞILIMLARI

XVI. ve XVIII. yüzyıla ait incelediğimiz vakıf muhasebe kayıtlarında tespit edilen vakıfların mekânsal ve fonksiyonel açıdan dağılımları, mahalle avâız vakıfları, karye avâız vakıfları, hırfet vakıfları ve selâtin vakıfları şeklinde başlıklar halinde sıralanacaktır. Ele aldığımız kaynaklara bakıldığında XVI. yüzyıl belgelerinde; bir hayrâtın bakımı ve harcamalarını karşılamak ya da kamusal bir hizmetin yerine getirilebilmesi için gerekli finansmanı sağlamak amacıyla şahıslar tarafından oluşturulan vakıflar, avâız vakıfları ve selâtin vakıflarına ait muhasebe kayıtlarına rastlanmaktadır. Bunların dışında XVI. yüzyıl kayıtlarında, yetimlere ait malların vasîleri tarafından, bir vakıf sistemi gibi işletildiği örgütlenmelere dâir muhasebeler de görülmektedir. Dolayısıyla yetimlere ait bu kurumlar hakkında da kısaca bilgi verilecektir.

Şahıslar tarafından oluşturulan, fakat kurulukları mahalle veya köy adları, ya da fonksiyonel amaçları kayıtlarda belirtilmeyen vakıflar, bu bölüm içerisinde değerlendirme dışında tutulacaktır. Örneğin çalışmanın en son kısmında gösterilen 6 numaralı tabloda, kayıtlarda sadece vakıf kurucularının adı belirtilen vakıflar sıralanırken, Ali Paşa, Molla Yegân, Molla Fenâri, Hacı İvâz Paşa, Bâyezid Paşa, Fazlullah Paşa ve Hamza Bey gibi şahıslara ait vakıfların olduğu görülmektedir. Bu şahıslara ait vakıfların hangi mahalde hangi amaç için kuruldukları tam belirtilmediğinden, inceleme kapsamı dışında tutulmak zorunda kalmıştır. Oysa bu şahısların her biri adına câmi veya medrese gibi hayrâtı olduğunu bilmekteyiz. Molla Yegân vakfının muhasebe kaydını örnek olarak aldığımızda, vakfın 1583 senesinde sermâyesinin 9525 akça olduğunu görmekteyiz. Vakfın gelirleri içerisinde *âsiyâb ve mukataa-i zemîn* gelirleri bulunmaktadır. Vakfın giderlerine bakıldığında; *mevâcib-i imâm* 720 akça, *mevâcib-i müezzîn* 360 akça, *mevâcib-i kayyım* 180 akça, *eczahânân*

nefer 6 yevm 6 akça (fi sene 2160 akça), mütevellî 720 akça, nâzır 360 akça, câbî 720 akça, hafız-ı ketb 60 akça ve zevâidhoran Fatma Hatun 720 akça ifadeleri geçmektedir¹⁸⁷. Bu cümlelerde vakıf kurucusunun câmi için harcamalarda bulunduğunu görerek, vakfin medrese harcamaları için oluşturulmadığını tespit edebiliriz. Ancak birçok vakıf muhasebe kaydında harcama kalemleri hiç gösterilmeyebilmekte, ya da birden fazla kurum veya amaç için yapılan harcamalar yazılmakta olduğundan, bu tespitleri her vakıf için yapmak mümkün olmamaktadır.

XVIII. yüzyıl belgelerinin tamamında ise, hayrâtı veya kamusal bir harcamayı finanse etmek için oluşturulan vakıf muhasebelerine, Bursa'nın mahalle ve köylerine ait Müslüman ya da Hıristiyan ahâlî tarafından oluşturulan avâriz vakıfları muhasebelerine ve hırfet vakıfları muhasebe kayıtlarına rastlanmaktadır. XVIII. yüzyıl muhasebe kayıtlarında selâtin vakfı ve eytâm sandıkları ile ilgili hiçbir belge mevcut değildir. Bir hayrâtın bakımı ve harcamalarını karşılamak ya da kamusal bir hizmetin yerine getirilebilmesi için gerekli finansmanı sağlamak amacıyla şahıslar tarafından oluşturulan vakıfların, kuruldukları mahalle ve köyler belirli ise, aşağıda yapılan istatistiksel incelemelere dahil edilmiştir.

A. Mahalle Avâriz Vakıfları

Osmanlı şehirlerinde mahalleler, gelenekleri ve yaşama tarzları farklı olan cemâatleri içine alan ve genellikle bir dinî yapının ya da bir pazarın etrafında gelişmiş bulunan temel yerleşme birimleridir¹⁸⁸. Mahallede yaşayan halk, birbirlerini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluk özelliği göstermektedir.

Osmanlı kanununa göre mahalle yerleşikleri, birbirlerine müteselsil kefildir ve yapanı belirlenememiş bir olayın aydınlatılması için toptan sorumlu tutulmuşlardır¹⁸⁹. Mahalle içinde işlenen suçların tespiti, mahkemeye yansıyan

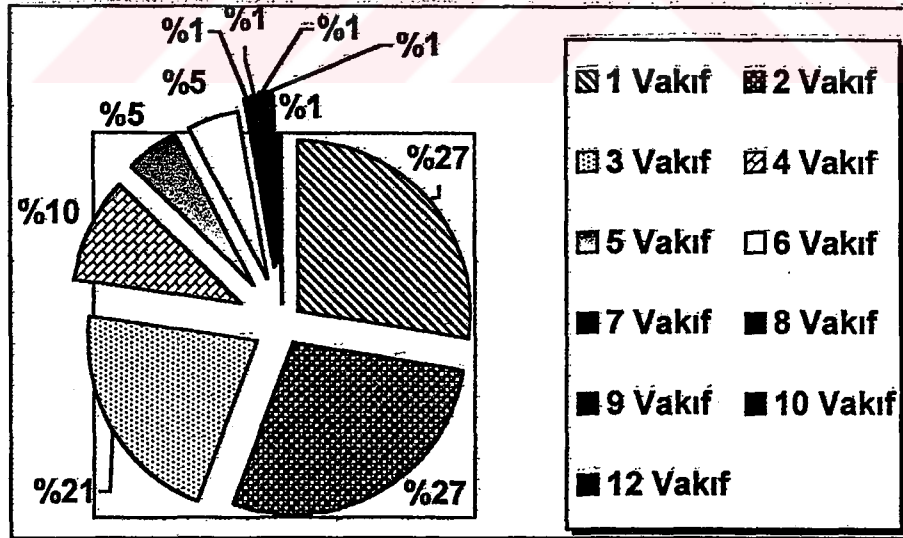
¹⁸⁷ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-124, 44a.

¹⁸⁸ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, eds. Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara: Hacettepe, 1980, s.103.

¹⁸⁹ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahallenin' İşlev ve Nitelikleri Üzerine" *Osmanlı Araştırmaları*, IV, İstanbul, 1984, s. 73.

meseleler hakkında alınan kararlar ve mahalle sınırları içerisindeki fizikî dokuyla ilgili düzenlemeler konusunda, mahalle halkının görüşleri oldukça önemlidir¹⁹⁰. Sosyal dayanışma içerisinde yaşayan bu halkın yerine getirdiği önemli bir fonksiyon da, buldukları mahallelerde karşılanması gereken ortak harcamalar için, bir fon niteliğinde olan avâız vakıfları kurmalarıdır. Câmî, mescîd, mektep, su yolu vb. yapıların yapım ve tamiri, ısıtma ve aydınlanmasının sağlanması, giderek sürekli alınır hale gelen avâız vergilerinin karşılanması ve imâm, müezzin, muallim, çeşmeci, kayyım, ferraş ve benzeri görevlilerin ücretlerinin ödenmesi, avâız vakıfları sayesinde gerçekleştirilirdi. Çalışmanın sonunda yer alan 8 numaralı tabloda, XVI. ve XVIII. yüzyıla ait incelediğimiz belgelerde geçen Bursa mahallelerine ait vakıf sayıları görülmektedir.

Tablo 8’de adları geçen mahallelerde oluşturulan avâız vakıflarının sayısına bakıldığında, aşağıdaki grafikte görülen oranlar ortaya çıkmaktadır. Örneğin sadece 1 vakfa sahip mahallelerin, tüm mahalle sayısının toplamına göre oranı % 27’dir. Diğer bir ifadeyle 179 mahalle içerisinde, sadece 1 vakfı olan 49 mahalle tespit edilmiştir ve bu mahallelerin 179 mahalleye göre oranı % 27’lik bir yer işgal etmektedir. Mahallelere göre vakıf sayılarının hesaplanması neticesinde, 11 adet vakfı bulunan bir mahalle tespit edilemediğinden bu rakam grafikte yer almamaktadır.



Grafik 2.1

¹⁹⁰ Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul, 2000, s.137-138.

Neşet Köseoğlu'nun, *Tarihte Bursa Mahalleleri* adlı eserinin incelenmesi sırasında, içerisinde geçen 30 mahallenin değişik adlarla alfabetik sıralamada tekrar edilmesinin farkında olunarak, bu rakamın çıkarılması sonucu yaklaşık 252 mahalle adı tespit edilmiştir. Köseoğlu, 252 mahallenin bazısı hakkında ise hiç bilgi verememiştir. İncelediğimiz XVI. ve XVIII. yüzyıl muhasebe kayıtlarında tespit edebildiğimiz vakfi bulunan mahalle sayısı 179 adettir. Câmi, medrese, zâviye ve benzeri yapılar için şahıslar tarafından oluşturulan ve kuruldukları mahalle ve köy adları kayıtlarda belirli olmayan toplam 542 adet vakıf daha bulunmaktadır. Bu vakıfların kuruldukları mahallelerin de hesaplama katılması halinde, vakfi bulunan mahalle sayısında daha da artış olabilecektir. 179 sayısı sadece, *der mahalle-i* ifâdesi ile başlayan ve ardından mahalle adının belirtildiği iki ayrı yüzyılın kayıtlarına göre bulunmuştur. Birçok mahallenin aradaki iki yüzyıllık bir süre içerisinde adının değişebileceği ya da büyük mahallelerin parçalanarak içerisinde yeni mahallelerin ortaya çıkabileceği nedenleriyle, bu rakamın Bursa'da bulunan mahallelerin toplam sayısını gösterdiği düşünülmemelidir. Bunun yanında vakfi bulunmayan küçük mahalleler de olabilir.

Tespit edilen 179 mahallede 482 adet vakfa rastlanmıştır. Bu sayılar üzerinde bir hesaplama yapıldığında (482/179), mahalle başına ortalama 2,7 oranında vakıf sayısı düşmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi mahalleleri tespit edilemeyen vakıflarında hesaplama katılması halinde bu oran daha da artacaktır. Örneğin incelediğimiz muhasebe kayıtları sonucu bilgi elde edebildiğimiz 1156 adet vakıf içerisinde, 482'sinin kurulduğu mahalle, 84'ünün kurulduğu karye ve 48 adet hırfet vakfı belirlenirken, geri kalan 542'sinin hangi mekâna bağlı olduklarına belgelerde rastlanamamıştır. Eğer 542 adet vakfın, köyler hesaba katılmadığında, tamamının Bursa mahallelerinde kurulduğunu düşünürsek, yukarıdaki 2,7'lik oran bir anda 5,7'ye çıkmaktadır ve bu oran oldukça büyüktür. O halde 2,7'lik oranın, vakıfların mahallelere göre asgari ortalamasını gösterdiğini gözden kaçırmamak gerekir.

Avârız vakıflarının sayısına bakıldığında, Bursa mahallelerinde şahıslar ya da mahalle halkı tarafından bu kurumları oluşturmaya oldukça rağbet edildiği açıkça

görülmektedir. 482 avâriz vakfi kaydına bakıldığında, Bursa'da en fazla vakfi bulunan ilk beş mahalle ve bu mahallelerin vakıf sayıları şu şekildedir:

1) Mahalle-i Dâye Hatun	12 adet
2) Mahalle-i Hacılar	10 adet
3) Mahalle-i Timurtaş	9 adet
4) Mahalle-i Maksem	8 adet
5) Mahalle-i Kara Şeyh Hamid	7 adet

Yukarıdaki rakamlardan bu mahallelerin nüfusunun kalabalık olabileceği ya da mahalle halkının gelir düzeyinin diğer mahallelere oranla biraz daha yüksek seviyede olabileceği çıkarılabilir. Ancak bu düşünceyi yalnız yukarıdaki rakamlarla ortaya koymak biraz sakıncalıdır. Bu nedenle Bursa kazâsına bağlı mahallelerin *bedel-i nüzul hânelerini* gösteren ve mübâşire verilen 1685-1686 tarihli mevkufât defteri sûretindeki kayıtlarla, belirtilen düşünceyi değerlendirebiliriz. Örneğin 12 adet avâriz vakfının tespit edildiği Dâye Hatun mahallesinin, 1685-1686 tarihinde nüzul hânesi sayısı 30 iken, 9 adet avâriz vakfının tespit edildiği Timurtaş mahallesinin nüzul hânesi sayısı 36 ve 8 adet avâriz vakfının tespit edildiği Maksem mahallesinin nüzul hânesi sayısı 23 olarak belirlenmiştir¹⁹¹. Bu yüzyıl içerisinde Bursa'nın diğer mahallelerine göre, nüzul hânesi sayısı en fazla olan mahalleler içerisinde ele aldığımız mahallelerin bulunması yukarıdaki düşünceyi doğrulamaktadır. Çünkü nüzul hânelerinin tespiti, genellikle mahallelerde bulunan halka ait gerçek hâne sayısı ve refah düzeyi ile doğru orantılıdır. Belgelerde avâriz vergilerinin *avâriz hânesi* olarak adlandırılan birimler üzerinden mahalle ve köylerin *tahammüllerine göre tevzî'* olunduğu, avâriz vergisinin halka tevzî'i ve taksimi için, kazâ merkezlerine bağlı olan nâhiye ve köylerde herhangi bir gayri menkulü tasarruf eden reâyânın tahrir edilerek *avâriz hânesinin* tesbit olunduğu ve *zî-kudret kimesnelerden* vergi alındığı sık sık geçmektedir¹⁹².

¹⁹¹ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-148, 7a, 7b.

¹⁹² Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-148, 7b, 9b.

İncelediğimiz XVIII. yüzyıl kayıtlarında, kuruldukları mahalleler açıkça belirtilen ve Bursa'da yaşayan Hıristiyan halk tarafından oluşturulan bazı avâız vakıflarının da bulunduğu görülmektedir. 179 mahalle içerisinde 4'ünde Hıristiyan cemaate ait avâız vakıfları bulunmaktadır. Bu mahalleler *Kayabaşı, Hoca Mehmed Karamanî, Hoca Tayyib* ve *Kilisâdır*. Kayabaşı mahallesinde Rumlara ait diğerlerinde ise Ermenilere ait birer vakıf bulunmaktadır. Bu vakıfların dışında kayıtlarda kuruldukları mahalleler belirtilmeyen 7 tane daha Hıristiyanlara ait avâız vakıfları vardır ve bunlar da Ermeni cemaati tarafından oluşturulmuştur. Hıristiyan cemaati tarafından kurulan avâız vakıfları, Müslüman halkın oluşturdukları vakıflarla aynı fonksiyonel özelliğe sahiptir. Hıristiyanlar da kurdukları vakıflarla, kendi ibâdet mekânları olan kiliselerin bakımını, mühimmât harcamalarını ve çalışan personelin maaşlarını karşılamaktaydılar. Ayrıca kurdukları para vakıflarına gelir sağlamak için, sermayelerini Müslümanlara da kullandırıyorlardı. Bu vakıflar *şem-i asel, revgan-ı zeyt, papaz, ferraş-ı kilise, tekâlif, avâız, nüzul, salyâne* ve *fukarâ-i kilise* gibi amaçlar için kurulabiliyordu.

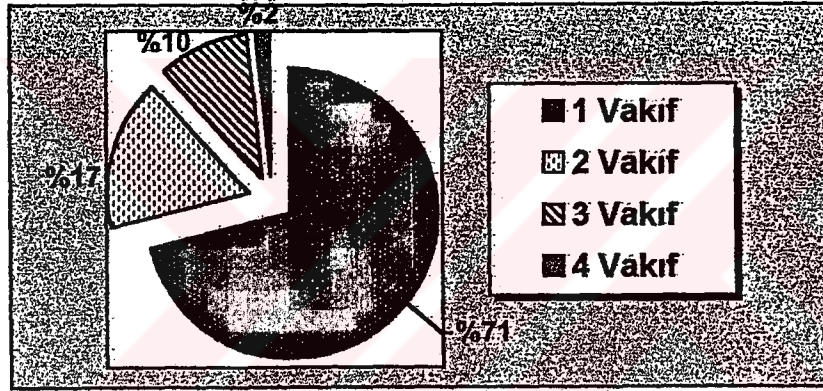
B. Köy Avâız Vakıfları

Osmanlı köyleri, gelenekleri ve yaşama tarzları birbirine benzeyen insanların bir arada buldukları ve genellikle bir câmi etrafında gelişmiş bulunan temel yerleşme birimleridir. Tarım ile uğraşan ve yaşayışları birbirine benzer olan çiftçi ailelerinden meydana gelen köylüler, kendilerine verilen toprağı işleyip bunun karşılığında devlete belirli bir miktarda vergi ödemesi gereken topluluklardır. Ancak bu vergiyi devlet hazinesine ödemek yerine, devlet tarafından bir hizmet mukabili kendisine terk edilen bir sipahiye, emire veya bir vakfın mütevellisine verirlerdi. Yani reaya vereceği öşür ve resimleri, devlet tarafından tahsis edilmiş kimse veya kurumlara vermek durumundaydı.

Sosyal bir dayanışma içerisinde yaşayan köylü halk, Bursa'nın mahallelerinde kurulu bulunan avâız vakıfları gibi vakıflar kurarak, köyün karşılanması gereken ortak harcamalarını tedârik ediyorlardı. Köy câmisinin mühimmât giderlerinin karşılanması ve bu kurumda görevli personelin maaşlarının ödenmesi, köyde bulunan su yollarının tamiri ve giderek sürekli alınır hale gelen avâız vergilerinin ödenmesi

köy avâız vakıfları sayesinde gerçekleştirildi. Çalışmanın sonunda yer alan 9 numaralı tabloda, XVI. ve XVIII. yüzyıla ait incelediğimiz belgelerde geçen Bursa köylerine ait vakıf sayıları bulunmaktadır.

Yapılan incelemeye göre tespit edilen 59 köyde, 84 adet avâız vakfına rastlanmıştır. Bu köylerden 4 vakfa sahip Kazıklı köyü, Bursa'da en çok vakfi bulunan köy durumundadır. 59 adet köy içerisinde, sadece 1 vakfi olan köy sayısı ise, 42 adet olarak tespit edilmiştir ve bu köylerin toplam köy sayısına göre oranı % 71'dir. Köy sayısı ile kurulan vakıf sayısı oranlandığında, köy başına ortalama 1,4 oranında vakıf sayısı düşmektedir. Bu arada köylerde Hıristiyan cemaatine ait herhangi bir avâız vakfına rastlanmamıştır. Aşağıdaki grafikte Bursa köylerinin kaçta kaçının ne kadar vakfa sahip oldukları gösterilmektedir.



Grafik 2.2

C. Hirfet Vakıfları

Hirfet gurupları, değişik ihtiyaçları karşılamak veya hayır işlerini içeren sosyal yardımlarda bulunmak amacıyla esnaf vakıfları kurmuşlardır. Bu vakıflara esnaf sandıkları da denilmektedir. Bursa'da belirli bir hirfet gurubuna bağlı esnafın, bir araya gelerek paralarını vakfetmeleri yoluyla kurdukları esnaf sandıkları para vakfi sistemine bağlı olarak çalışmaktadırlar. Mahallelere ve köylere ait avâız vakıflarında olduğu gibi hirfet vakıfları da, oluşturdukları para vakıfları sayesinde ihtiyaç sahibi fertlere kredi veriyorlar ve yıl sonunda bu işten bir gelir elde ediyorlardı. Esnafa ait bu vakıflardan kredi alan şahısların, aynı esnaf kolundan

olması ya da zanaatla meşgul olması gerekmiyordu. Örneğin Hristiyan kuyumcuların mühimmât amaçlı oluşturdukları hırfet vakfının 1794-1795 senesinde 1630 guruşluk sermâyesi bulunmakta ve bu para %12,5 murâbaha oranı ile işletilerek 203,75 guruşluk gelir elde edilmektedir. Muhasebe kaydının zimem kısmına bakıldığında, farklı mesleklere sahip veya farklı dine mensup insanların da, bu vakıftan para çektikleri görülmektedir¹⁹³. Aşağıdaki tabloda, Hristiyan kuyumculara ait vakıftan para çeken şahısların listesi verilerek bu durum gösterilmektedir.

Tablo 2.1

Vakf-ı mezbûrun zimemleri		
Der zimmet	Mahalle	Guruş
Kuyumcu Karebet	Hacı Baba	50
Çakıcı Karebet	Hacı Baba	60
Kuyumcu Kirkor	Hacı Baba	50
Molla Abdurrahman	Semerci	50
Servi zimmî	Veled-i Kurt	100
Basmacı oğlu Diyon	Kara Ağaç	100
Sağmune ve zevcesi	Kara Ağaç	250
Ağaçcı Erakil	Kara Ağaç	50
Dülger Yorgi	Kayabaşı	100
Mustafa bin Alî	Karye-i Panayır	80
Karebet zimmî	Mes'ud Makramavî	180
Derzi Ebû Orhan	Umur Bey	50
Derzi Bagos	Kara Ağaç	60
Kutnici Futi	Kayabaşı	200
Kuyumcu Ohannes	İshak Paşa	40
Kutnici Yenaki ve validesi	Kayabaşı	130
Berber Kirkor zimmî	Hoca Mehmed Karamanî	40

Esnaf vakıflarının sermâyelerini işletmeleri sonucu elde ettikleri gelirler; loncada yemek yenilmesine, muhtaç esnafa yardım edilmesine, muslukların onarılmasına, buldukları mekâna yakın câmilerin vazifelilerine ve esnafın okuttuğu mevlidler gibi pek çok alana aktarılmakta idi. Ayrıca değişik dönemlerde, özellikle savaş zamanlarında merkezden sıklıkla ve gelişigüzel gönderilen avâriz türü vergi emirlerini karşılamak ve bu vergilere karşı hazırlıksız yakalanmaktan kurtulmak için yine bu gelirler kullanılmaktaydı.

¹⁹³ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 7b.

Esnafın önemli yükümlülüğü savaş sırasında üyelerinden bir kısmını orducu adıyla sefere gönderme zorunluluğudur. Bu yükümlülüğün temeli avârız vergisine dayanır. Seferdeki askerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için esnaftan yararlanılır ve sefere katılan her çeşit esnaftan belli sayıda kimseler ordu ile birlikte hareket ederdi. Başlangıçta sistem bu şekilde işlerken, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren fiilen orduya katılmanın yanında, bu yükümlülük karşılığında belli bir para ödemek suretiyle orduculuk görevinin yerine getirildiği görülmektedir. Başlangıçta her hırfet orducu vermezken, daha sonraları savaşlar nedeniyle artan orducu talebi nedeniyle, birbirine yakın iş ve hizmet kollarında çalışanların müştereken sefere katılmaları istenmiştir¹⁹⁴. Esnafın orducu çıkarma yükümlülüğüne yaptıkları itirazlar, devlet yönetimini meşgul eden önemli sorunlardan biriydi. Örnek olarak 1581 tarihli bir belgede, *Bursa'ya orducu çıkarılmak üzere dergâh-ı mu'allâ kapucularından Veli'nin gönderildiği, cümle ehl-i hiref yazılırken yayıcı, kilitci ve kılıççıların mümâna'at ettikleri ve elimizde hükm-i şerîf var dedikleri* yazılıdır. Belgenin devamında, *şimdiye değin bu tâifelerden orducu ihrâc edile gelmiş ise tekrar orducu ihrac edin* şeklinde bir hüküm bulunmaktadır¹⁹⁵.

Oluşturulan 2.2 numaralı tablo'da, XVIII. yüzyıla ait incelediğimiz belgelerde Bursa'da rastlanılan hırfet guruplarına ait vakıflar, kuruluş amaçları ile birlikte gösterilmektedir.

¹⁹⁴ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 213.

¹⁹⁵ *Mühimme Defteri 44*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Ali Ünal, İzmir, 1995, s. 14.

Tablo 2.2

Hirfet Adı	Vakıf Amacı
Hirfet-i Alacacıyân ve Bürüncükcüyân	Taâmiye
Hirfet-i Arpacıyân	Taâmiye
Hirfet-i Bakırcıyân	Mühimmât
Hirfet-i Belediciyân	Taâmiye
Hirfet-i Belediciyân / Ahi Ali bin Şerefeddin	Taâmiye
Hirfet-i Boyacıyân-ı Şüşteri	Taâmiye ve selc
Hirfet-i Çilingirân (Nasârâ-yı Ermeniyân)	Taâmiye
Hirfet-i Derziyân	Mühimmât
Hirfet-i Dikiciyân	Taâmiye
Hirfet-i Eskiciyân	Tekâlif-i hirfet
Hirfet-i Fûtacıyân	Taâmiye
Hirfet-i Haffafân	Taâmiye
Hirfet-i Haffafân-ı Kaygan	Taâmiye
Hirfet-i Haffafân-ı Kebîr	Tekâlif-i hirfet
Hirfet-i Haffafân-ı Kebîr	Taâmiye
Hirfet-i Haffafân-ı Sagîr	Taâmiye, tekâlif
Hirfet-i Havlucıyân ve Alacacıyân	Taâmiye
Hirfet-i Helvacıyân ve Kebabcıyân	Taâmiye
Hirfet-i Hurdacıyân	Taâmiye
Hirfet-i Kalacıyân	Mühimmât
Hirfet-i Kavukcıyân	Tekâlif-i hirfet
Hirfet-i Kazzâzân	Tabh-ı taâm
Hirfet-i Keçeciyan	Taâmiye
Hirfet-i Keresteciyan	Taâmiye
Hirfet-i Kökboyacıyan	Taâmiye
Hirfet-i Kökciyan-ı Ermeniyân	Mühimmât
Hirfet-i Kundakcıyan	Mühimmât
Hirfet-i Kuyumcıyan	Tekâlif
Hirfet-i Kuyumcıyan (Nasâra)	Mühimmât
Hirfet-i Kürkciyan-ı Ermeniyân	Mühimmât
Hirfet-i Muvtâbân	Mühimmât
Hirfet-i Na'l-bandân	Taâmiye
Hirfet-i Na'l-çacıyan	Mühimmât
Hirfet-i Otrakcıyan-ı Bit Bâzârı	Taâmiye
Hirfet-i Peştemâlcıyan	Taâmiye
Hirfet-i Postalcıyan-ı Kebir	Taâmiye
Hirfet-i Postalcıyan-ı Sagîr	Taâmiye
Hirfet-i Sahhafân	Taâmiye
Hirfet-i Sarracân	Taâmiye
Hirfet-i Semercıyan	Tekâlif-i hirfet
Hirfet-i Semercıyan	Taâmiye
Hirfet-i Sûk-ı Sipahiyan	Taâmiye
Hirfet-i Sarracân	Taâmiye
Hirfet-i Tabancacıyan	Mühimmât
Hirfet-i Tâcirân	Taâmiye, tekâlif
Hirfet-i Takyeciyan	Tekâlif, taâmiye
Hirfet-i Temurciyan (Demircıyan)	Taâmiye
Hirfet-i Yorgancıyan	Taâmiye

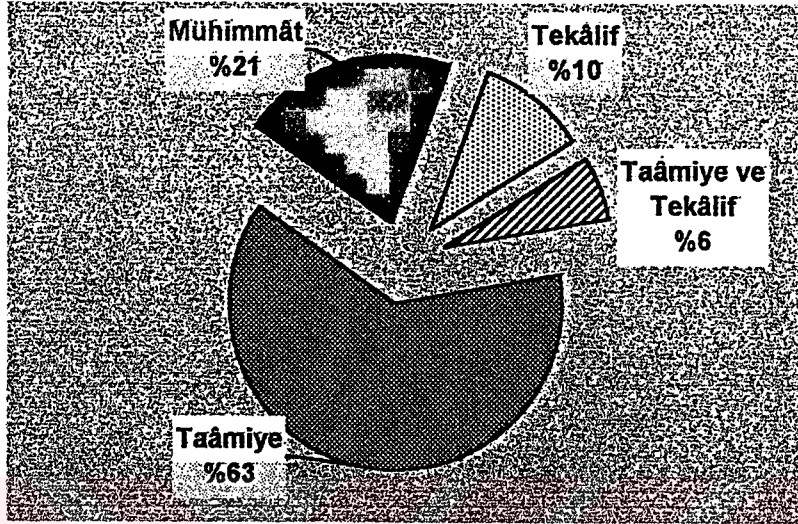
Ele aldığımız XVI. yüzyıl muhasebe kayıtlarında hırfet vakıfları ile ilgili sadece bir vakfa rastlanılmıştır. Bu vakıf *Belediciyân* esnafının taâm ihtiyacı için Ahî Ali bin Şerefeddin tarafından oluşturulmuştur. XVIII. yüzyıl belgelerinde vakfın varlığını hala devam ettirdiği görülmektedir. XVIII. yüzyıla ait vakıf muhasebe kayıtlarında ise, vakfı bulunan toplam 46 adet birbirinden farklı hırfet gurubuna rastlanmıştır. Suraiya Faroqhi, XVIII. yüzyıl vakıf kayıtları üzerinde yaptığı konu ile ilgili bir incelemede, Bursa'da farklı hırfetler tarafından oluşturulan 44 vakfın kurulu bulunduğunu tespit etmiştir. Faroqhi, vakıf kuracak kadar büyük olmayan birçok meslek gurubundan insanın da, diğer meslekler ait vakıf sermâyelerinden para kullandıklarını ve gayrimüslim loncalarında en çok uğraşılan iş kollarının boyacılık, terzilik, çilingirlik ve kuyumculuk olduğunu ifade etmiştir¹⁹⁶. Yaptığımız incelemede de, benzer sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Faroqhi'nin ifadelerine, vakfı bulunmayan meslek guruplarına mensup şahıslar dışında, esnaf olmayan fertlerin de hırfet vakıflarından para çektiklerini ekleyebiliriz. Ayrıca gayrimüslim loncalarında en çok uğraşılan yukarıdaki iş kollarına, *kutnîcilik*, *dülgerlik*, *bakırcılık*, *kürkçülük*, *çizmecilik*, *basmacılık* ve *büzmecilik* mesleklerini de ekleyebiliriz.

İncelediğimiz XVIII. yüzyıl hırfet guruplarından, *haffafân-ı kebîr* ve *semerciyân* hırfetlerinin taâm ve tekâlif amaçlı iki ayrı vakfa sahip oldukları görülürken, diğer hırfet teşkilâtlarının birer vakfı buldukları tespit edilmiştir. Hırfet guruplarına ait vakıflar kuruluş amaçları açısından incelendiğinde, toplam 48 adet vakıf içerisinden; 30 adedinin taâm amaçlı, 10 adedinin mühimmât amaçlı, 5 adedinin tekâlif amaçlı, 3 adedinin taâm ve tekâlif amaçlı olduğu görülmektedir. Bu rakamlara bakıldığında hırfet vakıflarının önemli bir bölümünün taâm dağıtım amaçlı olduğu görülmektedir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgiler, çalışmanın birinci bölümünde bulunan ve vakıfların amaçları adlı konu içerisinde geçen hırfet guruplarının ihtiyaçlarına yönelik oluşturulan vakıflar kısmında verilmiştir. Son olarak hırfet vakıflarına ait sermâyelerin de, Bursa'daki diğer para vakfı sermâyeleri gibi çok büyük olmadıklarını belirtebiliriz. Hırfet vakıflarının nakit sermâyeleri genel olarak 200 ile 2000 guruş arasında değişmektedir. Bu rakamlar, hırfet vakıflarının

¹⁹⁶ Bkz. Suraiya Faroqhi, "Ottoman Guilds in the Late Eighteenth Century: The Bursa Case", *Making A Living In The Ottoman Lands 1480 to 1820*, İstanbul, 1995, s. 98, 102.

esnaf guruplarına büyük miktarlarda kredi sağlayan bankalar şeklinde olmadıklarını açıkça göstermektedir.

Aşağıdaki grafikte, XVIII. yüzyılda Bursa'da bulunan hırfet vakıflarının kuruluş amaçlarının yüzdelik dilimleri gösterilmektedir.



Grafik 2.3

Yemek dağıtım amacıyla *Dikiciler hırfeti* tarafından oluşturulan vakfın 1751-1752 yılı muhasebe kayıtlarında, vakfa ait demirbaş içerisinde olan *evânî* (kapkacak) için bile bir muhasebe kaydı tutulmuştur. Bu kayda bakıldığında yemek yapımı ve dağıtımını için vakfın, *sahan tas, kepçe, kevgir, tencere, tabak ve bakraç* gibi kapkacaktan oluşan toplam 62 parça mutfak eşyasına sahip olduğu görülmektedir¹⁹⁷.

D. Selâtin Vakıfları

Selâtin vakıfları sultanlar veya sultanların özel bağış ve müsaadeleriyle bazı büyük devlet adamları tarafından kurulurdu. İnşâ ve tesis masraflarının, vakfa ismini veren sultan veya vezirlerin özel hazinesinden ve kendi mallarından temin edilmiş olması görünümüne karşı, aslında bu vakıflar devlet eliyle kurulmuş ve büyük bir kısmı devlet gelirleriyle işleyen, fakat idarî ve malî bakımdan özerk ve özel bir statüye tâbi bulunan âmme hizmeti kuruluşlarıdır¹⁹⁸.

¹⁹⁷ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-170, 23a.

¹⁹⁸ Ö. Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defterleri*, s. 122.

XVI. yüzyılda Bursa'da bulunan ve şahıslar tarafından oluşturulan 322 adet vakfın üzerinde yaptığımız incelemede, saray mensuplarına ait 22 adet vakfın bulunduğu, daha önce vakıf kurucuları adlı başlık altında belirtilmişti. Bunların dışında kayıtlarda *Ali Paşa, Hacı İvâz Paşa, Bâyezid Paşa, Kasım Paşa, Saruca Paşa* ve *Fazlullah Paşa* gibi birçok kişi tarafından oluşturulan vakıfların bir kısmının, devamlı olarak bir tesise tahsis veya böyle bir tahsiste kullanmak vaad ve şartıyla, padişahlar tarafından bu şahıslara bağış olarak verilen toprak vergi gelirlerinin temlik suretiyle oluşturulduğu bilinmektedir.

Selâtin vakıfları, devlete ait toprakların ve bu topraklar üzerinde çalışmakta olan halktan devletin alması lazım gelen vergi gelirlerinin, devamlı olarak bir tesise tahsis veya böyle bir tahsiste kullanmak şartıyla, sultanlar tarafından bir şahsa bağış olarak temlik suretiyle temin edilmiştir. Devlet bütçesinden ayrılmış fonlarla tesis edilen ve özel bir bütçe ile idarî-malî özerklik içinde çalışan bu vakıflar, bir hayrâta ait harcamaların karşılanması dışında, din ve kültür işleri, beledî hizmetler ve sosyal yardımlar için de faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Bu vakıflara ait gelirlerin önemli bir kısmı kendilerine tahsis edilmiş köy vergilerinden sağlanırdı. Bu konuya ilişkin bilgiler vakıflara ait gelir kaynakları ile ilgili başlık altında verilmektedir.

E. Eytâm Sandıkları

İncelediğimiz XVI. yüzyıl vakıf muhasebe kayıtları içerisinde sayıları az da olsa, bir vakıf sistemi gibi çalışan ve yetimlere ait oluşturulan sandıklar ile ilgili muhasebelere de rastlanılmaktadır. Vakıf sistemi gibi çalışan bu sandıklara, bazı incelemelerde eytâm vakıfları ibâresi de kullanılmaktadır. Araştırdığımız XVI. yüzyıl belgelerinde eytâm sandıklarına ait kayıtlar geçmesi nedeniyle, bu konu hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

Osmanlı toplumunda, yetimlere miras yoluyla kalan menkul ve gayri menkul malların, vasîleri tarafından vakıf sistemi ile işletildiği ve sermayenin kontrol altına alınarak elde edilen gelirin, bu şahısların ihtiyaçlarının karşılanması için harcandığı, reşit olduklarında ise mallarının kendilerine teslim edildiği görülmektedir. Vasî olan kişiler vakıf mütevellileri gibi, miras yoluyla kalan paraların işletilmesi veya emlak

gelirlerinin toplanması hususunda görevliyidiler. Miras kalan metâ para ise, vasîler tarafından bu paralar muâmele ile işletilerek nemâ geliri elde edilebilir, ya da miras kalan metâ gayri menkul ise, bunların kira gelirleri toplanarak söz konusu hissedâr yetimlere verilirdi.

Eytâm sandığına örnek olabilecek 1542 tarihli bir belgede, *emlâk-i evlâdî'l-merhûm Mehmed Çelebi bin Seyyid Ahmed el-Malatyevî der mahalle-i Hacı İlyas der uhde-i Ali Çelebi el-vasî es-sıgâr* ifâdeleri geçmektedir. Merhûm Mehmed Çelebi'nin ölümü sonrası bıraktığı mülkler, yaşı küçük olan mirasçıları nedeniyle Ali Çelebi adlı vâsinin sorumluluğundadır. Oluşturulan bu yetim sandığının sermâyesi ve gelirleri içerisinde merhûm Mehmed Çelebi'ye ait, *icâre-i hânehâ, icâre-i dekâkîn, icâre-i odahâ, mahsûl-ı çift, bahâ-i kovan (27 adet), bahâ-i gendüm (buğday) ve bahâ-i esb (at)* bulunmaktadır. Bu mirasın hissedârları ise, *Abdülcelil es-sagîr, Ali Çelebi el-kebîr, Abdurrahman es-sagîr, Abdülkadir es-sagîr, Abdürrezzak es-sagîr, Aişe el-kebîr, Sakine el-kebîr, Rabia el-kebîr, Emine es-sagîr* olmak üzere toplam 9 kişidir. 1547 senesinde, zikr olunan bu hissedârlardan kebîrlerin hisseleri kendilerine teslim olup, sagîrlerin hisseleri vasîleri olan Ali Çelebi'nin sorumluluğuna devredilmiştir. Ancak vakıf tarzındaki bu sandıklar, vasîlerine denetimsiz bir şekilde bırakılmamaktadır. Kurulan eytâm sandıklarının denetiminin nâzırlar ve mahalle halkı tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Merhûm Mehmed Çelebi'ye ait mirasın hissedârlara taksimi sonrasında, küçük yaşta olanların payları vasîleri olan Ali Çelebi'ye bırakılarak eytâm sandığı kurulmuş, bu iş ise nâzır olan Hacı Sinan ve mezbûr mahalle cemaâtı ma'rifetiyle gerçekleştirilmiştir¹⁹⁹.

II. VAKIFLARA AİT GELİR KAYNAKLARI

Vakıf gelirleri ve giderleri konusunda en değerli bilgiler, vakıf muhasebe defterlerinde bulunmaktadır. İncelediğimiz muhasebe defterlerinin kendilerine özgü düzenlemeleri olduğu görülmektedir. XVI. yüzyıla ait muhasebe kayıtlarında önce vakfın adı veya vâkıfın adı, kuruluş amacı, bulunduğu yer adı, yönetimde bulunan mütevellînin adı, varsa nâzırının adı ve muhasebenin tutulduğu tarih hakkında bilgiler verilmektedir. Daha sonra bu bilgilerin altına vakfın *asl-ı mâlî* yazılmaktadır.

¹⁹⁹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 157a, 157b, 158a.

Vakfin sermâyesini gayri menkul kira gelirleri oluşturuyorsa bu gelirler *an mahsûl-ı evkâf* başlığı altında listelenmektedir. Eğer vakfin sermâyesi paralardan oluşuyorsa elde edilen yıllık murâbaha miktarı yazılmaktadır. Gelirler ile ilgili kayıtlardan sonra *vuzia min zâlik* başlığı altında vakıf giderleri listelenmektedir. Giderler de kendi aralarında; *el-vezâif*, *el-ihracât* ve *el-meremmât* başlıkları altında guruplara ayrılabilir. XVI. yüzyıla ait olan ve sermâyelerinde para bulunduran vakıfların muhasebelerinin birçoğunda kredi verdikleri şahıslarla ilgili *zimem* listeleri bulunmamaktadır. Gelir ve gider hesaplamalarından sonra kalan miktar *el-bâki* ifâdesiyle kaydedilmektedir. İncelediğimiz XVIII. yüzyıl muhasebe kayıtlarında, vakıf giderleri *minhâ el-mesârif* başlığı altında listelenmektedir. Bu listelerde masraflar vazîfelilere verilenler, harcamalar ve tamir giderleri şeklinde başlıklar halinde belirtilmeden karışık olarak kaydedilmiştir. Masraf kayıtlarından sonra da, *vakf-ı mezbûrun zimemleri* başlığı altında vakıflardan kredi çeken şahısların adları, aldıkları kredi miktarları ve oturdukları mahalle veya köy adları listelenmektedir.

Vakıfların kuruluş amaçlarını yerine getirebilmeleri için, yeterli gelir kaynaklarına sahip olmaları gerekmektedir. Genel olarak düşünüldüğünde, vakıfların menkuller ve gayri menkuller olmak üzere iki türlü gelir kaynakları bulunmaktadır. Vakıflar sermâyelerinde bulundurdukları paraları muâmele-i şer'îye yöntemi ile işleterek vade sonunda belirlenen oranlarda nemâ elde edebilirler ya da sahip oldukları gayri menkulleri kiraya vererek gelir sağlayabilirlerdi.

A. Menkul Gelirleri

İncelediğimiz muhasebe kayıtlarında vakıflara gelir getiren menkuller, vakıf paralarından ibarettir. Bu paralar, Bursa'da bulunan vakıfların büyük bir kısmının başlıca gelir kaynağı olarak görülmektedir. Zaten vakıf kurucularının, vakıf oluşturma hususunda özellikle para vakfına yöneldikleri daha önceki bölümlerde ifâde edilmişti. Aşağıdaki tabloya bakıldığında sermâyeleri paralardan oluşan vakıfların yıllar içerisindeki toplam sayıları, toplam sermâye miktarları, bu sermâyelerin *muâmele-i şer'îye* ile işletilme oranları ve elde ettikleri *murâbaha* gelirleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Vakıflara ait paraların işletilme şekilleri ve

sonrasında elde edilen gelirler hakkında gerekli bilgiler, üçüncü bölüm içerisinde ayrıntılı olarak ele alınacağından, burada daha fazla izaha girilmeyecektir.

Tablo 2.3

YIL	PARA VAKFI ADEDİ	ASL-I MÂL (Akça)	MURÂBAHA ORANI	MURÂBAHA GELİRİ (Akça)
1749-1750	291	18.045.796	% 11,32	2.042.784,1
1775-1776	516	54.132.705	% 11,33	6.133.235, 4
1783-1784	298	40.019.520	% 11,27	4.510. 199, 9
1794-1795	230	34.484.460	% 11,20	3.862.259, 5

B. Gayri Menkul Gelirleri

Vakıflara gelir sağlayan gayri menkullerin başında tarım alanları, köyler, çiftlikler, bağ ve bahçeler gelmektedir. Bunlardan başka gelir kaynakları, ticarî amaçlarla kullanılan arsalar, dükkânlar, çarşılar, evler ve hânlar olarak belirtilebilir²⁰⁰. Gelir getiren bu gayri menkullerin içerisinde üzerinde tarımsal faaliyet yapılan bağ, bahçe ve tarlalara *müstegallât*, binâlara ve üzerine binâ yapılmaya uygun arsalar da *musakkafât* adı verilirdi²⁰¹.

Gayri menkul vakıf gelirlerinin işletilme şekli, bir yıldan en fazla üç yıla kadar süren zaman dilimi içerisindeki kiralama esasına dayanmaktaydı²⁰². Başlangıçta, Osmanlı Devletinde vakıflara ait gayri menkuller *icâre-i vâhîde* usulü ile işletiliyordu. Mülk sahipleri sahip oldukları arsalar üzerine ev ve dükkân gibi gelir getirici binâlar yapıyorlar ve bu binâları kiraya vererek elde edilen kira gelirini tesis ettikleri bir hayra tahsis ediyorlardı. Bu binâların çeşitli nedenlerle tahrip olması durumunda, tamiri mülk sahibi olan vakfa aittir. Ancak bir dönem sonra vakıfların sahibi bulunduğu yerleri tamire gücü kalmamış ve birçok vakıf müessesesi vâridâtsiz

²⁰⁰ Vakıflar ve gelir getiren ticarî yatırımlar için bkz. Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", s. 133 vd.

²⁰¹ Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu", *VD.*, Sayı XVIII, 1984, s. 5-41.

²⁰² İcâr-ı vakfa dair bilgi için bkz. Ömer Lütfi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf fi Ahkâm-il Evkaf*, s. 107-109.

kalmıştır. Bu durum karşısında İslâm hukukçuları tarafından, vakıf gayri menkul işletmeciliği ile ilgili olarak *icâre-i tavîle* usulü kabul edilmiştir.

Kiracıya uzun süre icâre-i tavîle kullanım hakkı sağlayan yöntem, Osmanlı Devletinde Kanunî döneminde uygulanmaya başlayan *icâreteyn* usulü ile olmuştur²⁰³. Vakıf emlakının zaman içerisinde tamir ihtiyacının ortaya çıkması ve ekonomik şartlardaki bozulmalar bu usulün uygulanmasında etkili olmuştur. İcâreteyn usulüne bağlanan vakıf taşınmazı, *icâre-i muaccele* adıyla kıymetine yakın peşinen alınan bir para ve her yıl sonunda icâre-i müeccele adıyla belirlenen düşük bir ücret karşılığında isteyen kiracıya teslim edilmektedir. İki icarlı oluşundan dolayı bu tasarruf şekline icâreteyn adı verilmiştir. İcâre-i vâhide usulünde uygulanan belirli bir süre, bu usulde kiracı için söz konusu değildi ve bu usule bağlı olarak kiralanan vakıf malların, bundan sonraki tamir masrafları, tasarruf ve intikal gibi hakları kiracıya ait oluyordu.

Vakıf gayri menkullerinin kiralınmasında icâre-i tavîle şeklinde kullanım hakkı sağlayan diğer bir yöntem ise *mukataa* usulüdür. Bu yöntemle vakıf idaresinin, vakfa ait olup da kullanılmayan boş arazileri, başkalarının bu araziler üzerine binâlar yaparak kullanmasına izin vermesi ve karşılığında yıllık bir ücret alması söz konusudur²⁰⁴. Arsası vakıf ve üzerindeki binâ ve ağaçlar mülk olan akarda, mutasarrıfı tarafından her yıl vakfı tarafına verilmek üzere, arsa için belirlenmiş olan senelik kira bedeline *mukataa*, *icâre-i zemin* veya *icâre-i seneviye* adı verilir. Ancak icâre-i vâhide ile işletilmekte olan bir vakıf taşınmazın, mütevellî tarafından mukataaya verilebilmesi için, vakfın taşınmazının kullanılamaz hale gelmiş olması gerekirdi. Kiracı vakfa ait arazide inşâ ettiği binâlar üzerinde, sonsuz mülkiyet hakkına sahiptir. Mukataalı vakıf mutasarrıfı, mülkü olan ağaç ve binâları satabildiği gibi, mütevellîden izin almak şartıyla vakıf arsayı başkasına devredebilirdi²⁰⁵.

²⁰³ İcâreteyn usulünü Hânefi hukukçuların görüşlerine dayanarak savunan ve bu konuda risâle yazan Şam kadısı Kınalızâde Ali Çelebi'dir. Risalesinde "Bu konu hakimim ve müftünün taktir hakkına bırakılmalıdır. Vakfa yararlı görürler ise müsaade versinler, yoksa müsaade etmesinler" demektedir. Osmanlı Şeyhu'l-İslâmlarından Ebussuud Efendi ise, icâreteyn usulüne karşı çıkanlar arasındadır.

²⁰⁴ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565-1566), s. 60 mad. 319.

²⁰⁵ Bkz. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 250.

Vakıf emlakının kiraya verilmesinde uygulanan icâreteyn ve mukataa sistemi ile, iktisadî bunalımın vakıflar üzerindeki olumsuz etkisi ortadan kaldırılmaya çalışıldıysa da, bu usuller bir zaman sonra vakıf kurumlarına daha çok zarar vermeye başlamıştır. Kira süresinin sınırsız olması nedeniyle, bu süre içerisinde ortaya çıkan enflasyon, kira bedelinin değerini kaybettiğinden, vakıf gelirleri giderek azalmıştır.

Bursa'da bulunan vakıflara gelir getiren gayri menkullerinin başında *hânlar, hamamlar, menziller, hâneler, odalar, dükkânlar, değirmenler, kârhâneler, arsalar, tarım alanları, bahçeler* ve benzerleri olup, bu tür malları vakfın kurucusu olan kişiler kendi malından ayırarak vakfa bağlamışlardır. İncelediğimiz XVI. yüzyıl vakıf muhasebe kayıtlarında, vakıfların çok sayıda gayri menkul gelirlerine sahip oldukları görülürken, XVIII. yüzyıla gelindiğinde durum değişiklik göstermekte ve vakıf sermayelerinin büyük bir bölümü işletilmek üzere vakfedilen paralardan oluşmaktadır.

XVI. yüzyıl ve sonrasındaki dönemde vakıf malı birçok binâ tamir güçlüklerinden dolayı adeta ortadan kaybolmuştur. Vakıflar, üzerine dükkânların ve hânların yapıldığı, kendilerine ait arazileri bile kaybetmişlerdir. Özellikle yangınlar bu tür kayıpların önemli bir nedenidir. Üzerindeki binâ yandıktan sonra, çevredeki güçlü mülk sahipleri vakıf arazisini kendi mülkiyetlerine kolayca geçirebiliyor, vakıf yönetimi ise toprağı satma veya başka bir mülkle değiştirme yöntemine başvuruyordu²⁰⁶. Bu nedenle XVIII. yüzyılda vakıflara ait gelir getiren gayri menkullerin sayısı iyice azalmıştır.

Tablo 2.4'te, incelediğimiz belgelerde geçen vakıflara ait kira geliri getiren gayri menkul adları icârât ve mukataât başlığı altında sıralanmıştır. Tablodan sonra, Bursa'da bulunan vakıflara gelir sağlayan bu gayri menkuller hakkında bilgiler verilmektedir.

²⁰⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 38.

Tablo 2.4

İCÂRÂT		
Âsiyâb	Dükkân-ı çizmecî	Hadîka
Bağ	Dükkân-ı çörekçi	Hamam
Bağçe	Dükkân-ı dakîk	Hân
Baş-hâne (Ser-hâne)	Dükkân-ı debbağ	Hâne
Bekâr-hâne	Dükkân-ı demircî	Hânhakî
Boyahâne	Dükkân-ı duhâncı	Hücrehâ
Çayır	Dükkân-ı eskici	Kadifeci kârhânesi
Debbağhâne	Dükkân-ı habbaz	Kadifeci odaları
Dükkân-ı ağaçcı	Dükkân-ı harrat	Kahvehâne
Dükkân-ı arpacı	Dükkân-ı kassab	Kârban
Dükkân-ı attar	Dükkân-ı kebabcı	Kârbânsaray
Dükkân-ı bakırcı	Dükkân-ı keresteci	Kâr-hâne
Dükkân-ı bargirci	Dükkân-ı na'lband	Kutnîci odaları
Dükkân-ı başhâne	Dükkân-ı na'lıcı	Mekteb
Dükkân-ı baytarî	Dükkân-ı postalcı	Menzil
Dükkân-ı bazarcı	Dükkân-ı sabbâğ	Oda
Dükkân-ı berber	Dükkân-ı sarraç	Sabunhâne
Dükkân-ı bezzâz	Dükkân-ı semerci	Şem'hâne
Dükkân-ı bostancı	Dükkân-ı tâcir	Tâb-dih hâne
Dükkân-ı boyacı	Dükkân-ı yağhâne	Yahudihâne
Dükkân-ı buzhâne	Fırın	
Dükkân-ı çilingir	Fincanhâne	
MUKATAÂT		
Âsiyâb	Muallimhâne	Zemîn-i bahçe
Bağçe	Mukataa-i seneviyye	Zemîn-i debbağhâne
Çayır	Mukataa-i şehriyye	Zemîn-i dekâkîn-i sabbâğ
Dükkân-ı tâcir	Oda	Zemîn-i dükkân
Hadîka	Sabbâğhâne	Zemîn-i hadîka
Hamam	Yağhâne	Zemîn-i hânehâ
Hâne	Zemîn	Zemîn-i menzil
Menzil	Zemîn-i âsiyâb	Zemîn-i odaha
Mescid	Zemîn-i bâgat	Zemîn-i serhâne
Mezra	Zemîn-i bağ	Zemîn-i tamlalık

1. Hânlar

Hücre şeklinde birçok odadan meydana gelen hânlar, tüccâr tâifesinin ve değişik memleketlerden gelmiş olan yolcuların barınmalarını, ticâret yapmalarını ve çeşitli ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlamak amacıyla oluşturulmuş, iki ya da üç katlı binâlardı²⁰⁷. Hanlar; *İpek Hânı*, *Pirinç Hânı* gibi, toplayıp dağıtma işini yaptıkları

²⁰⁷ Bursa hanları hakkında bkz. Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, Bursa, 1935; A. Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa, 1935, s. 119 vd; Albert Gabriel, *Une Capitale Turque Brousse*, Texte I, E. De Boccard, Paris, 1958, s. 179-191; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 19-29.

malın adları ile anılırlardı. Hânların alt katları depolardan, üst katları ise ticâret yapmak ve konaklamak amacıyla yapılmış odalardan oluşurdu. Örneğin incelediğimiz belgelerde, *Hoca Sinan odaları Hân-ı Mudanya* ifâdesiyle bir muhasebe kaydı bulunmaktadır. Bu vakfin yıllık toplam icârât geliri 10.832 akçadır. Bu gelirin sadece 6480 akçalık kısmı *icâre-i hândan* elde edilmiştir²⁰⁸.

Hânlar, vakıfların gelir kaynakları içerisindedir. Ancak hânların bakımı ve mühimmât giderlerinin karşılanması da, vakıflar tarafından karşılanırdı. İncelediğimiz belgelerde *Mahmud Paşa Hânı*'na ait vakıf ile Sultan Bâyezid Hân evkâfindan olan *Hân-ı Cedîd-i Evvel* ve *Hân-ı Cedîd-i Sâni*'ye ait muhasebe kayıtlarına rastlanılmıştır²⁰⁹. Bunlardan Hân-ı Cedîd-i Sâni'ye ait vakfın 1582 senesi muhasebe kayıtlarında, sermâyesinin 8634 akça gibi küçük bir miktar olduğu görülmektedir.

Büyük şehirlerde ticarî alışverişler genelde üstü kapalı hanlarda yapılmaktadır. Ancak ot, saman gibi hayvan yemleri geniş yer kapladıkları ve fiyatça çok düşük oldukları için, hanların bu maddeleri tekellerinde dağıtımı uygun ve kârlı bir iş olarak görülmediğinden, bu ürünlerin satışı açık pazarlarda yapılmaktaydı²¹⁰. Ayrıca canlı hayvan alım ve satımı da açık pazarlarda olmaktadır. Bu nedenle Bursa'da hânların yanı sıra; *at pazarı*, *balık pazarı*, *tuz pazarı* ve *tavuk pazarı* gibi ticâretin yapıldığı mekânlar da bulunmaktaydı.

2. Hamamlar

İnsanların temizlenme ve bazı hastalıklara şifa bulmak ihtiyacını karşılayabilmek için oluşturulan ve vakıf yönetimi tarafından işletimi kiracıya devredilen hamamların kira bedelleri de, vakıf gelirleri içerisinde yer almaktadır²¹¹. Örneğin, Mehmed Çelebi adlı şahsın vakfına ait *Ser-pınar (Pınarbaşı)* hamamının günlük 3 akça ile kiraya verildiği görülmektedir. Vakıf harcamaları içerisinde geçen

²⁰⁸ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-195, 37a; B-211, 66a.

²⁰⁹ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-190, 130a; A-124, 4b, 17a.

²¹⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi, 1453-1559*, Cilt II, İstanbul, 1995, s. 154.

²¹¹ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-163, 1b. Ayrıca Bursa hamamları hakkında bkz. *Bursa Hamamları*, Bursa, 1935.

bahâ-i hasır-ı hamam ifâdesi, bu dönemde hamamlarda da yıkanma yeri dışındaki alanlarda hasırın kullanıldığını göstermektedir²¹². Bir başka örnekte, Bursa'da bulunan *Çakar Ağa Hamamının* günlük 24 akçaya kiraya verildiği görülmektedir²¹³. Bu hamamın bulunduğu zeminin ise, Molla Fenarî vakfının kira gelirleri içerisinde bulunduğu bir başka kayıta yazılı bulunmaktadır²¹⁴. *An icâre-i hamam* ifâdeleriyle Ali Paşa vakfının senelik 1750 akça, Davud Paşa vakfının yevmî 14 akça olmak üzere senelik 5040 akça, Ali Çelebi vakfının İncirli Hamamından senelik 6480 akça kira gelirleri bulunmaktadır²¹⁵.

3. Menziller veya Hâneler

Tek veya iki katlı olarak inşa edilmiş, içerisinde oturma odaları, mutfak, tuvalet, kiler, fırın ve çardak gibi bölümlerin olduğu ve genellikle bir avluya sahip evlere menzil adı verilirdi. Menzillerde oturan kişiler, gelir durumları iyi olan insanlardı²¹⁶. Ev sahiplerinin gelir durumlarına göre bu yapılardaki bölümler artabilir ya da azalabilirdi. Hâneler ise menzillere oranla daha küçük ev yapılarıydı.

Mahallede yaşayan halk, gelir elde etmek için ev yaptırmıyordu. Kiralık evlerin büyük bir bölümü vakıflara aitti ve bu evlerde kiracı olarak kalanlar, genellikle geçici olarak şehirde ikâmet edecek olan devlet memurları ve askerlerdi. XVII. yüzyılda Bursa şehir merkezinde toplam nüfus içerisinde kiracıların oranı % 26 dolaylarındadır²¹⁷. İncelediğimiz belgelerde vakıflara ait menziller büyüklüklerine göre, yıllık 60 ile 720 akça arasında kiraya verilmektedir²¹⁸.

4. Odalar (Hücerât)

Hücerât ya da odalar denen konutlar kiralanmak amacıyla, genellikle tek katlı olarak ve eşboyutlu, eşbiçimli tekil elemanları içeren diziler halinde inşa

²¹² Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-124, 43a.

²¹³ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 54b.

²¹⁴ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-136, 14b.

²¹⁵ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-124, 15b-16a; A-136, 18b; A-163, 30a.

²¹⁶ Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu", s. 9.

²¹⁷ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s.114.

²¹⁸ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-195, 10b, 12a; B-245, 27a.

edilmişlerdir. Hücrelerin tek katlı kargir odalar dizisi oldukları söylenebilir. Bir ya da iki kişinin barınabileceği tek katlı bu küçük ev yapılarında, dar gelimli insanlar sürekli otururlar ya da ticâretle uğraşan ve değişik memleketlerden gelen bekâr işçiler, hamallar, tâcirler, yolcular ve misafirler kalabilirlerdi. Özellikle hânlar içerisinde yer alan odalar, ülke içi ve uluslar arası ticâret yapan tüccâr tâifesinin konaklaması için yapılmışlardı.

Büyük şehirlerin ihtiyaç duyduğu işgücünü sağlayan bekârların kendi odalarında topluca ve birbirlerine kefil kılınarak yaşadıkları bilinmektedir. Gelir durumları iyi olmayan bekâr insanların ve işçilerin kaldığı bu odalar, belgeler içerisinde *bekârhâne* şeklinde de ifade edilmektedir. İshak Şah Mescidinin mühimmâtı için oluşturulan vakfın ve Muhiddin el-ma'rûf bi-Altıbarınak vakfının muhasebe kayıtlarında, vakfın gelirleri arasında *icâre-i bekârhâne* ifâdesi geçmektedir²¹⁹. Bir başka belgede, Hacı Sinan Vakfına ait bekârhânenin yıllık 1200 akça kira geliri getirdiği görülmektedir²²⁰.

Odaların oluşturulması ile, bekâr işçilerin kendi grupları dışına çıkması ve ailelerin yaşadığı yerleşim alanlarına girişleri önemli bir ölçüde kısıtlanmıştır. Bekâr tâifesinin beslenme ihtiyacı ise, vakıf imâretlerinin yemek dağıtım servisleriyle sağlanmıştır²²¹. Bekârların kolektif konutu olan odalar, kent içinde belirli noktalarda, gurubun çalışma alanları olan ticâret merkezi ve yakın çevresinde yoğunlaşmaktadır. Örneğin Ni'metullah vakfına ait iki adet oda, *Sûk-ı Orta Bâzâr*'da bulunmaktadır²²².

Vakıf kurumlarına kira geliri sağlayan odaların çoğunluğu, belirli bir mekânda diziler halinde bulunan toplu konut yapıları olmasına rağmen, bazı odalar tekil halde farklı mekânlarda kurulu olabilmektedir. Örneğin Hacı İbrahim Er-râvâî'ye ait olan vakfın muhasebe kaydında, vakfın gelirleri içerisinde *an kirâ-yı odahâ-i perâkende* ifâdesi ile, odaların dağınık yerlerde buldukları

²¹⁹ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-163, 36b; A-190, 125b.

²²⁰ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-140, 75b.

²²¹ Bkz. Uğur Tanyeli, "Klasik Dönem Osmanlı Metropolünde Konutun 'Reel' Tarihi: Bir Standart Saptama Denemesi", *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, İstanbul, 1996, s. 65-66.

²²² Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-170, 20b.

belirtilmektedir²²³. Bir başka belgede geçen kayıta ise, odaların ticarî faaliyetler için de kullanılabilirdiği ortaya çıkmaktadır. Örneğin Davud Efendi vakfının kira gelirleri içerisinde, Davud Kadı mahallesinde bulunan 26 adet *peştamâlcî odası* bulunmaktadır ve odalar büyüklüklerine göre 120 ile 360 akça yıllık kira geliri getirmektedirler²²⁴. Aynı şekilde Veled-i Habîb mahallesinde Çavuşzâde El-hâc Mehmed Ağa vakfının kira gelirleri içerisinde, *kutnîci odaları* bulunmakta ve odalar yıllık 180 ile 1080 arasında kira geliri getirmektedirler²²⁵. Örneklerden anlaşıldığına göre, toplu konut olma dışında bu tarzda sıralı odalar, Bursa'da çeşitli ipekli kumaşların ticâretinin döndüğü mekânlardır. Bugün bile Bursa'da *Koza Hâmî ve İpek Hâmî* içerisinde bulunan odalarda ipekli kumaşlar ve örtüler satılmaktadır.

Hücerâtın yalnızca belirli bir kesiminin, bekâr barınağı olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür bekâr odalarının, Osmanlı yerleşim sisteminin zorunlu bir sonucu olarak, aile yaşamının egemen olduğu mahalle içlerinde konumlanmadığı biliniyor. Zaten onlar örgütsel olarak da odabaşı denilen özel görevlilerin yönetiminde, olağan mahalle örgütlenmesinin dışında tutulmuşlardır²²⁶. O halde, hücerâtın büyük bir kısmının kolektif bir aile barınağı olduğunu ve Osmanlı standartları çerçevesinde bir toplu konut türü olarak nitelenebileceğini de kabul etmek gerekmektedir²²⁷. Bursa'da Yeni Bezzâz Mescîdinin mühimmâtı için, mahalle halkı tarafından oluşturulan vakfa ait muhasebe kaydında, *an icâre-i odahâ, bâb 15*, ifâdesi geçmekte ve vakfa yıllık 2784 akçalık kira geliri getirmektedir²²⁸.

Bursa'da Yahudi nüfusunun bir kısmının hücerât veya vakıf oda dizileri modelinde bulunan *Yahudihâne*lerde oturdukları görülmektedir²²⁹. O halde Yahudihâne de kolektif kullanılan, kalabalık bir konut tipi olarak belirtilebilir. Örneğin Şehabeddin Paşa vakfının vakıf gelirleri içerisinde 3 adet Yahudihâne mukataa geliri var ve her biri 12'şer akçadan kiraya verilmiştir. Hoca Hasan Dudullu

²²³ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-190, 140b.

²²⁴ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 61b.

²²⁵ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 92a.

²²⁶ Vazîfe-i odabaşı için bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 34a.

²²⁷ Bkz. Ugur Tanyeli, "Klasik Dönem Osmanlı Metropolünde Konutun 'Reel' Tarihi", s. 60.

²²⁸ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-136, 24a.

²²⁹ Yahudi odaları için bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem, 1988. s.151.

vakfının vakıf gelirleri içerisinde, *icâre-i yahudihâne* ifâdesi bulunmakta ve yıllık 722 akça kira geliri getirmektedir²³⁰.

5. Dükkânlar

Dükkânlar çarşılarda veya bir sokak içerisinde iki taraflı olarak sıralanmış ve yan yana bulunan ticâret mekânlarıydı. Dükkânların bulunduğu çarşılar, çalışan esnaf teşekküllerine göre adlandırılırdı. Bu sistemin başlaması Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında genel olarak Sultanlar, Valide Sultanlar veya Sadrazamlar gibi yüksek düzeyde bulunan devlet erkânı tarafından, değişik yerleşim birimlerinde oluşturulan vakıf kurumlarının kurulması ile meydana gelmiştir. Daha sonraları ise, şehrin birçok yerinde değişik meslek guruplarının çalıştığı dükkânlar binâ edilmiştir. Bu dükkânlar eskiden özel mülk iken, sonraları sahipleri tarafından vakıflara bırakılmıştır. Dükkânların birkaç yüz akçayı geçmeyen yıllık geliri, genellikle mahallenin mühimmât giderleri için harcanır olmuştur²³¹.

Aşağıda, incelediğimiz belgelerde rastlanılan Bursa'da bulunan çarşı adları verilmektedir²³².

Tablo 2.5

SÛK (ÇARŞI)		
Bâzâr-ı Mâhi	İne Bey	Reyhan Paşa
Bâzâr-ı Milh	Kaygan	Sipahiyân
Bostancıyân	Okçular	Tâcirân
Boyacıyân	Orta Bâzâr	Tavîl
Çatal Fırın	Osman Paşa	Tavuk Bâzârı
Galle-i Atik	Postalcılar	

Vakıflara gelir sağlanması için, şehir merkezlerinde yer alan bedestenlerin etrafında sıralı bir şekilde sağlı sollu dükkânlar bulunur ve bu dükkânlar zanaatkâr ve tâcirlere kiralanırdı²³³. Bedesten, büyük tüccârın bulunduğu ve transit ticârete konu

²³⁰ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-170, 23b; B-208, 77b.

²³¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 37.

²³² Ayrıca bkz. Gündüz Özdeş, *Türk Çarşıları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Doçentlik Tezi, İstanbul, 1953, s. 10 vd; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 29-32.

²³³ Vakıf dükkânları hakkında bkz. Suraiya Faroqhi, *Batı ve Orta Anadolu'da Şehirleşme ve Ticâret (1520-1650)*, s. 41 vd.

olan malların alınıp satıldığı kapalı pazar yeridir²³⁴. Üretimde bulunan sanat dallarının bedestene yakınlık mesâfeleri, uğraşı alanlarına göre değişiklik gösterir ve aynı malların üreticileri, imalâtçıları ya da satıcıları, birbirine yakın yerlerde bulunan dükkânlara yerleşirlerdi²³⁵. Mülkiyetleri vakıflara ait olan bu dükkânlardan alınan kiralar, vakıfların ana gelir kaynaklarından birini oluşturmaktaydı. Örneğin 1601-1602 senesine ait bir belgede *Lamizâde vakfının* yönetimi, vakfa ait Bursa içinde *Orta Bâzâr-ı Çukur*'da bulunan ve *bir cânibi tarîk-i âmm ile mahdûd olan börekçi dükkânını senede yevmî dörder akçaya Seyyid Mehmed'e* kiraya vermektedir²³⁶.

İncelediğimiz belgelerde vakıflara ait gayri menkul gelirleri içerisinde çok sayıda dükkân bulunmaktadır. Örneğin El-hâc İskender vakfının şehirdeki diğer gayri menkullerinin yanı sıra, *Sûk-ı Bostancıyânda berber, bostancı, tâcir, eskici, sarraç, çizmecî ve bakırcı* esnafına kiraya verdiği 21 adet dükkânı bulunmaktadır²³⁷. Bir başka örnekte Seyyid Abdurrahman Efendi'nin *berây-ı ders-i âm der Câmi-i Kebîr* vakfının, 30 ile 200 akça arasında altı adet tâcir dükkânı kira geliri, *Sûk-ı Tavîl*'de yıllık 480 ile 900 akça arasında altı adet dükkân kira geliri ve *Sûk-ı Tâciran*'da bir adet berber dükkânı kira geliri bulunmaktadır. Bu vakfa ait gayri menkul geliri toplam 4992 akça iken, vakfın sermâyesinde bulunan ve işletilmekte olan 50 guruşluk para da % 10 murâbaha oranı ile 600 akça kâr getirmiştir²³⁸. Belgede vakfa ait dükkânların bir kısmının tâcirler tarafından kiralandığı görülmektedir. O halde dükkânların mal üretimi ve satımı yapan esnafın yanı sıra, ticâret yapan tüccâr tarafından da kiralandıkları belirtilebilir. Ancak tâcir dükkânları, kira miktarlarından da anlaşılacağı üzere daha küçük yapılardır.

Dükkânlardan başka vakıflara gelir sağlayan imalathâne ve atölyeler de bulunmaktadır. Atölyeler kârhâne ifâdesiyle belirtilmektedir. Kıymık Mahmud vakfına ait kârhânedeki elde edilen yıllık kira geliri 1460 akça olup, bu para cüz tilâveti için harcanmaktadır²³⁹. Belgelerde *icâre-i tâb-dihhâne* şeklinde bir tabir de

²³⁴ Bedestenlerin iktisadî fonksiyonları hakkında bkz. Halil İnalçık, "The Hub of the City: The Bedestan of İstanbul", *IJTS.*, Madison, Wisconsin, 1980, s. 2-3.

²³⁵ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", s. 104-106.

²³⁶ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-154, 8b.

²³⁷ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 76a.

²³⁸ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 34a-b.

²³⁹ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 23a.

geçmektedir. Başlangıçta ne anlama geldiği bilinmeyen bu kelimenin, sonunda iplik büküm atölyeleri olduğu ortaya çıkmıştır. Hoca Sinan vakfının yıllık 180 akçalık, Lütfullah Efendi vakfının yıllık 1440 akçalık *tâb-dihhâne* kira geliri bulunmaktadır²⁴⁰.

Tablo 2.6'da, bazı vakıfların dükkânlarına ait yıllık kira gelirleri gösterilmiştir. Kira miktarları dükkânların büyüklüklerine ve buldukları mahallere göre değişiklik göstermektedir.

Tablo 2.6

KİRALANAN GAYRİ MENKUL	AKÇA	BELGE
İcâre-i dükkân-ı çörekçi	1080	B-208, 92a.
İcâre-i dükkân-ı çörekçi der mah. Koca Nâib	1915	B-195, 82b.
İcâre-i dükkân-ı çörekçi der sük-ı Orta Bâzâr	360	B-170, 20b.
İcâre-i dükkân-ı habbaz der sük-ı Çatal Fırın	1800	B-211, 16a.
İcâre-i dükkân-ı harrat der sük-ı Okçular	480	B-170, 15a.
İcâre-i dükkân-ı keresteci	780	B-208, 61b.
İcâre-i dükkân-ı tâcir	30,60,72,180	B-195, 44b.
İcâre-i fırın	1080	B-211, 66a.
İcâre-i fincanhâne	240	B-208, 34b.
İcâre-i kadifeci kârhânesi	360	B-208, 92a.
İcâre-i kahvehâne	500	B-208, 92a.
İcâre-i kahvehâne	1200	B-195, 82b.
İcâre-i kahvehâne der sük-ı Osman Paşa	180	B-211, 16a.
icâre-i tâb-dih hâne	180	B-211, 66a.
İcâre-i tâb-dih hâne der mah. Şeyh Paşa	1440	B-170, 17b.
İcâre-i yağhâne	21	B-170, 23b.

6. Değirmenler

Değirmenler, tahıl ürünlerinin öğütülüp un haline getirilmesine yarayan araçların kurulu olduğu yapılardır. Bu yapıların içerisinde bulunan tekerlek biçimindeki değirmen taşları, su veya yel gücü sayesinde döndürülerek tahıl tanelerini ezip una dönüştürürlerdi. Üst üste konulmuş silindir biçiminde ve yüzeyleri pürüzlü iki taştan oluşan değirmen taşının alttaki sabit bulunurdu. Üst taş ise, alt taşın ortasından geçen dikey bir eksen üzerine oturur ve bundan hareket alırdı. Öğütülecek

²⁴⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-195, 37a; B-170, 17b.

tahıl ürünü döner taşın eksenindeki bir delikten geçerek sabit taşın ortasına düşer ve iki taşın arasına yayılırdı. Taneler iki taşın arasında parçalandıktan sonra un haline gelerek taşların kenarından dışarıya dökülürdü.

Bursa, su şehri olduğundan burada bulunan değirmenlerin çoğu, şehrin içerisinden geçen dere kenarlarında kurulmuş ve su gücü ile çalıştırılmıştır. Zaten kayıtlarda değirmen ifâdesi yerine *âsiyâb* kelimesinin kullanılması ve bu kelimenin sadece su değirmenleri anlamına gelmesi durumu açıklamaya yetmektedir. Ancak değirmenlerin bir kısmının da, at ile çevrildiğini de belirtmek gerekir. Örneğin Kapan Hân yakınında Hasan Kethüda adlı bir şahsın at değirmeni bulunmaktaydı²⁴¹.

Değirmenlerin çalışması için gerekli olan suyun temini meselesi pek çok zaman insanlar arasında münakaşaya yol açabiliyordu. Örneğin Tarhunoğlu diye tanınan Balı adlı bir şahsın Pınarbaşı'nda değirmeni bulunmaktaydı. Aynı yerde Orhan vakfından bir değirmen daha mevcut olduğundan, su meselesi için bu iki değirmen işleticileri arasında çekişme eksik olmuyordu. Nihayet Bâli'nin oğlu Hacı Mahmut, 1571'de suyun çok olduğu zaman bu değirmene su verilmesi emrini almıştır²⁴². Bir başka örnekte Cilimboz deresi üzerinde bir değirmen sahibi olan kadın, kendi değirmeninin bulunduğu derenin karşı tarafına yeni bir değirmen inşa eden adamı şikâyet etmektedir. Adam suyu kendi değirmeni tarafına yönlendirdiğinden, kadının değirmeninin daha ağır dönmesine sebep olmaktadır²⁴³.

Su şehri olan Bursa'da birçok vakfa ait değirmen bulunmaktaydı ve bu değirmenler kiraya verilerek vakıflara gelir sağlanırdı. Örneğin Koca Nâib Mahallesi'nde bulunan ve 1517'de Mevlânâ Çelebi Cafer tarafından yaptırılan Cafer Hoca Mescidinin mühimmât giderlerini karşılamak amacıyla, Cilimboz deresinden

²⁴¹ Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Genel No: 4519, I/ s. 387; Haim Gerber, yaptığı incelemede Bursa'da 60 adet değirmene ilişkin kayıt bularak, bunların içerisinden 1 tanesinin at gücü ile çalıştığını belirtmektedir. Bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 76.

²⁴² Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Genel No: 4519, I/ s. 231.

²⁴³ Bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 77.

alınan su ile dönen bir değirmen binâ edilerek kiraya verilmiştir²⁴⁴. Asiyâb-ı Cafer Hoca vakfının 1749-1750 senesinde değirmen kira geliri yıllık 5760 akçadır²⁴⁵.

Bir başka örnekte, El-hâc Şeyh Paşa evkafı mütevellisi Abdü'l-vahhab Çelebi ibn-i Ahmed 1601 senesinde, vakfın Gökdere'de bulunan değirmenini üç yıllığına yevmî dört akça ile, kirası aydan aya ödenmek suretiyle Şa'ban bin Cafer'e kiralamaktadır. Ayrıca mütevellî, vakfa ait değirmenin tamirâtı için 400 akçayı da kiracıya vermektedir. Yine aynı vakıf mütevellisî vakfa ait Gökdere'de bulunan bir başka değirmeni de Müyesser bin İsmail'e aynı şartlarda kiraya vermiştir. Ancak bu değirmenin tamiri için Müyesser bin İsmail'e vakıf tarafından 700 akça verilmiştir²⁴⁶. Bursa'da Maksem mahallesinde bulunan Derviş Ahmed vakfının *icâre-i âsiyâb* ifâdesi ile 1440 akçalık, Pir Emir vakfının 2385 akçalık, Ali Paşa vakfının ise 2184, 3310 ve 3900 akçalık üç adet âsiyâb kira geliri bulunmaktadır²⁴⁷. Abdülgafur Efendi vakfına ait âsiyâb, 1775-1776 senesinde 150 guruş (18.000 akça) kira geliri getirmektedir. Ancak vakfın bu gelirine karşılık aynı sene içerisinde âsiyâbın ve *âb-ı cedîd* kanallarının tamiri için 124,5 guruş harcadığı görülmektedir²⁴⁸.

Bursa ve civarında bulunan çeşitli değirmenlerin yüksek fiyatları ve kiralari, bunların büyük yapılar oldukları ve başlıca sermâye yatırım araçları olarak görüldüklerini ortaya koymaktadır. 1669 senesinde Kite kazâsında bir değirmen 513 esedî guruşa satılmıştır. Bu fiyat Bursa'da geniş bir evin fiyatı ile hemen hemen aynıdır. Gerber, Bursa'da bir büyük değirmenin yıllık 600 ton kadar buğday öğütebildiğinden bahsetmektedir²⁴⁹. Bu rakam suyun bolluğunu ve su değirmenlerinin önemli bir sermâye yatırım aracı olduklarını göstermektedir.

Vakıfların yukarıda belirtilen gayri menkul gelirlerinden sadece birine sahip olabilecekleri gibi, birden fazlasını da ellerinde bulundurabilmekteydiler. Örneğin Yıldırım Bâyezid dönemi alimlerinden olan ve Osmanlı Devleti'nin ilk Şeyhü'l-

²⁴⁴ Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Genel No: 4519, I/ s. 305.

²⁴⁵ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-170, 4b.

²⁴⁶ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-154, 6b.

²⁴⁷ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-170, 18a; A-83, 20a, A-124, 15b.

²⁴⁸ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 101b.

²⁴⁹ Bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 78.

İslâmı olarak bilinen Molla Fenâri'nin vakfına ait 1568-1570 tarihli muhasebe kaydında, sermâyesi 22.347 akça olan vakfın, medrese ve câmi mühimmâtını karşılamak için çok sayıda gayri menkul geliri bulunmaktadır. Bunlar *mahsûl-ı âsiyâb*, *mahsûl-ı debbağhâne*, *mukataa-i zemîn-i hamam*, *icâre-i hânehâ*, *icâre-i dekâkîn*, *icâre-i odahâ* ve *mukataa-i bağçe* ifâdeleriyle kaydedilmiştir²⁵⁰.

Bursa'daki vakıfların yukarıda belirtilen gayri menkul gelirleri dışında, daha birçok gelir çeşidine sahip oldukları görülmektedir. İmâlat atölyeleri anlamına gelen *kârhâneler*, derilerin işlendiği *debbağhâneler*, hayvanların barındığı *ıstabl*, hayvan kesim hâneleri olan *ser-hâneler*, tuz çıkarılan yerler olan *memlehâ*, sabun üretiminin yapıldığı *sabunhâneler* ve mum üretiminin yapıldığı *şem'-hâneler* vakıf gayri menkul gelirleri olarak görülebilmektedir²⁵¹. Örneğin Mehmed Çelebi ibn-i Seydî Ali tarafından oluşturulan vakfın, Gemlik kazâsında senelik 16.200 akçalık iki adet *memleha* (*tuzla*) kira geliri bulunmaktadır²⁵². Vakıflara ait gayri menkullerden tamir sonucunda sökülen eski malzemelerin bile satılarak vakıflara gelir sağlandığını belirtebiliriz. Sarraç Musluhiddin vakfının gelirleri içerisinde geçen *bahâ-i elvâh-ı köhne* ifâdesi bu durumu yansıtmaktadır²⁵³. Bu ifâde özellikle XVI. yüzyıl muhasebe kayıtlarında vakıf geliri olarak sıkça geçmektedir.

7. Tarım alanları ve bahçeler

Vakıf gelir kaynakları içerisinde araziler ve bahçeler önemli gayri menkuller olarak belirtilebilir. Vakıflara ait olan arazilerin ve bahçelerin çoğu kiraya verilirler ve bu gayri menkullerden alınan kira gelirleri değişik harcamalara aktarılırlardı.

²⁵⁰ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-163, 44b.

²⁵¹ Kazzâz Musluhiddin Efendi'nin vakfına ait gelirler içerisinde bulunan mukataa-i tabbağhâne, El-hâc İvâz Paşa vakfına ait gelirler içerisinde bulunan icâre-i ıstabl, Mevlânâ Hacı Hasan'ın vakfına ait gelirler içerisinde bulunan mukataa-i zemîn-i serhâne, Şeyh Paşa vakfına ait gelirler içerisinde bulunan icâre-i memlehâ ve mukataa-i zemîn-i memlehâ, Kassab Süle'nin vakfına ait gelirler içerisinde bulunan icâre-i sabunhâne ve icâre-i şem'hâne bunlardan bazılarıdır. Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-190, 121b, 137b, 147b, 161a ve A- 163, 45a.

²⁵² *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-170, 21b. Osmanlı Devletinde tuzlaların büyük bir kısmı devlete ait iken, küçük ölçekli tuzlaların özel şahısların mülkiyetinde olduğu görülebilmektedir. Bkz. Lütfi Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İ.Ü.İFM*, 23. Cilt, Ekim 1962-Şubat 1963, s. 100.

²⁵³ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-190, 149a.

Kiracılar vakıf arsaları üzerinde binâ inşâ edebilir, ya da çeşitli amaçlar için bu alanları kullanabilirlerdi.

Bu tarzdaki gelir kaynakları muhasebe kayıtlarında *mukataa*, *icâre-i zemin* veya *icâre-i seneviye* şeklinde ifâde edilmektedir. Bu ifâdelerle, arsası vakıf ve üzerindeki binâ ve ağaçları mülk olan akarda mutasarrıf tarafından arsa vakfına verilmek üzere, arsa için belirlenmiş bulunan senevî bir ücret belirtilmektedir²⁵⁴.

Bursa'daki vakıf arazilerinin büyük bir bölümü üzerine kiracılar tarafından dükkân, menzil, hamam ve âsiyâb gibi binâlar yapılmaktaydı. Bunların dışında vakıflara ait arazilerin ve bahçelerin birçoğu, ziraî üretim amacıyla kiralanmaktaydı. Kazzâz Musluhiddin Efendi'nin vakfına ait muhasebe kaydı incelendiğinde, vakıf gelirleri içerisinde *icâre-i yoncalık*, *mukataa-i yoncalık* ve *icâre-i bağçe-i eşcâr-ı müsmire* ifâdeleri geçmektedir. Bu ifâdelere bakıldığında, vakfa ait olan yoncalığın ve meyve veren ağaçların bulunduğu bahçenin kiraya verildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu vakfın kira gelirleri içerisinde bulunan bahçenin *eşcâr-ı müsmiresi kurudu deyu* yılda 400 akçaya kiraya verildiği, daha sonra 21 adet eşcâr-ı müsmirenin kurumadığı bulunarak kira gelirin 4200 akça olarak hükm olunduğu görülmektedir²⁵⁵. Vakıflara gelir sağlayan bahçelerin, bazı giderleri de bulunmaktadır. Örneğin Koca Davud Paşa vakfının harcamaları içerisinde bahçe için alınan fidanlara para aktarıldığı kayıtlı bulunmaktadır²⁵⁶. Aynı şekilde *Bağçe-i Ürgüb-i Kebîr el-müsemma Abdüllatif* vakfının 1585-1586 senesi muhasebe kaydında, bahçeye ekilecek fidan için 1000 akçalık harcamada bulunulduğu görülmektedir. Ayrıca bahçede görevli bulunan bâğbân için günlük 2 akça ücret verilmektedir²⁵⁷.

Başka bir belgede *mukataa-i zemin-i bâgat* ifâdesiyle, üzüm bağının zemininin vakıf gayri menkul kira geliri içerisinde olduğu görülmektedir²⁵⁸. Hacı

²⁵⁴ Bkz. Ali Himmet Berkî, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, Ankara, 1966, s. 38.

²⁵⁵ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-190, 121b.

²⁵⁶ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-190, 122b.

²⁵⁷ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-136, 4a.

²⁵⁸ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-163, 1b.

Bektaş tarafından Miskinler Zâviyesinin mühimmâtını karşılamak amacıyla oluşturulan vakfın gayri menkul gelirleri içerisinde 6 adet *icâre-i bağ* ifâdesi geçmektedir ve bu bağlar büyüklüklerine göre 12 ile 80 akça arasında yıllık kira geliri getirmektedirler. Bunların dışında vakfın 2 adet *mukataa-i hadîka* ve 27 adet *icâre-i hadîka* geliri bulunmaktadır²⁵⁹. Renkuşoğlu Hayreddin vakfının muhasebe kayıtlarında, vakfın Soğanlı karyesi yakınlarında 28 adet *mukataa-i hadîka* geliri bulunmakta ve bu bahçeler yıllık 24 ile 96 akça arasında kira geliri getirmektedirler²⁶⁰. Vakıflara ait bulunan bahçelerin birçoğu üzerinde kiracılar, çeşitli meyve ağaçları yetiştirmektedirler. Özellikle ipeğin hammaddesi olan kozaların oluşturulması için, vakıflara ait birçok bahçenin kiracılar tarafından dut ağacı yetiştirmek için kiralandıkları görülmektedir²⁶¹.

Bağ, bahçe veya arazi gibi yerlerin kiraya verilmesi dışında, bu yerlerden elde edilen mahsûlün de, vakıf gelirleri içerisinde bulunduğu belirtilebilir. Hoca Yunus mahallesinde *tilâvet-i eczâha* amacıyla oluşturulan *Evkâf-ı bağçe-i Göçek*'in, bahçe mahsûl gelirleri bulunmaktadır²⁶². Aynı şekilde Müfti-i sâbık Abdülazîz Efendi tarafından kurulan vakfın, muhasebe kayıtları içerisinde, yıllık 6000 akçalık *mahsûl-ı zeytün* geliri yer almaktadır²⁶³.

8. Gayri Menkul Kira Miktarları, Satış Bedelleri ve Sayılarının Değerlendirilmesi

Tablo 2.7'ye bakıldığında, incelediğimiz belgelerde vakıflara ait rastlanılan bazı gayri menkullerin değişik miktarlardaki yıllık kira gelirleri gösterilmektedir. Kira miktarları gayri menkullerin buldukları mekânlara ve büyüklüklerine göre değişmektedir.

²⁵⁹ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 55a.

²⁶⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 28a.

²⁶¹ Bkz. Osman Çetin, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 4, Ankara, 1999, s. 275.

²⁶² Bursa Şer'îye Sicilleri, A-163, 28a.

²⁶³ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 42a.

Tablo 2.7

GAYRİ MENKUL	AKÇA
Âsiyâb	1080, 1440, 1870, 2184, 3900, 5760, 18000
Bağ	12, 15, 30, 40, 80
Başhâne (ser-hâne)	1175, 2520
Bekârhâne	1020, 1200
Dükkân	72, 180, 240, 408, 600, 720, 900, 1915
Dükkân-ı tâcir	30, 60, 72, 180, 200
Fırın	1080
Hadîka	120, 240, 320, 360, 3000, 4800
Hamam	1750, 5040, 6480, 8640
Hân	6480
Hâne	80, 120, 240, 540
Kahvehâne	1200, 1440
Kârhâne	1460
Memlehateyn	16.200
Menzil	60, 66, 80, 120, 200, 360, 450, 720
Oda	120, 180, 360, 1080
Sabunhâne	360
Tâb-dih hâne	180, 1440
Yahudi hâne	722

Kira gelirlerinin belirtilmesinden sonra, Bursa'daki çeşitli gayri menkullerin satış değerleri hakkında da bilgi vermek gerekmektedir. Örneğin Çelebi Sultan Mehmed mahallesinde bulunan Cemaleddin Kabunî'ye ait vakfın 1775-1776 tarihli muhasebe kaydında, vakfın 300 guruşluk sermâyesine, *mahlûl menzil bedeli* olarak 550 guruşluk paranın eklendiği görülmektedir. Kayıttan menzilin 550 guruşa satılarak vakıf sermâyesine aktarıldığını anlamaktayız. 550 guruş bu dönemde 66.000 akça yapmaktadır ve Bursa'da bulunan büyük ölçekli bir menzilin fiyatını göstermektedir. Bir başka kayıttaki *Fukarâ-yı Kilisa-yı Ermeniyân vakfı* yönetiminin, vakıf için 100 guruşa diğer bir ifadeyle 12.000 akçaya menzil aldığı görülmektedir²⁶⁴. Menzillerin dışında, incelediğimiz belgelerde *275 guruşluk dekâkîn bedeli*, *80 guruşluk hadîka bedeli*, *105 guruşluk hamam bedeli* gibi değerlere rastlanılmıştır²⁶⁵. Tüm bu gayri menkuller büyüklüklerine, tamir ihtiyaçlarına veya buldukları mahallere göre değişik değerlerden alınıp satılabilmektedirler. Bununla birlikte, aynı seneler içerisindeki gıda ve tüketim mallarının fiyatlarına bakıldığında,

²⁶⁴ Bu iki örnek için bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 51b, 22b.

²⁶⁵ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 24a, 44b, 52a.

Bursa'daki gayri menkul değerlerinin düşük seviyede olduğu görülebilmektedir²⁶⁶. Gayri menkullerin satış değerlerine bakıldığında ise, vakıflara ait binâ ve arazilerin yıllık kira gelirlerinin genel anlamda düşük olduğu ve bu gelirlerin yıllar içerisindeki artan enflasyon karşısında, daha da küçüldüğü görülmektedir.

Muhasebe kayıtlarına bakarak gayri menkullere sahip iki vakfın gelir kaynakları ve bu kaynakların durumundaki değişimler hakkında bilgiler verelim. İlk olarak *Müfti-i sâbık Abdülazîz Efendi'nin berây-ı ta'mîr-i mecrâ-yı âb* vakfının muhasebe kayıtlarına bakalım. Aşağıda 1775-1776 ve 1794-1795 seneleri içerisinde, bu şahsın vakfına ait gayri menkuller ve getirdikleri kira gelirleri gösterilmektedir²⁶⁷. İki defter arasında 20 yıllık bir zaman diliminin olmasına rağmen vakfa ait gayri menkullerin kira gelirlerinde hiçbir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Belgeye bakıldığında görülen tek fark ise, tasarruf eden kiracıların değişmiş olduğudur.

Tablo 2.8

Müfti-i sâbık Abdülazîz Efendi Vakfı'na Ait Gayri Menkuller ve Yıllık Kira Gelirleri (Akça Olarak)		
Gelir Cinsi	1775-1776 senesi	1794-1795 senesi
İcâre-i odalar mahalle-i Şehabeddin Paşa	4164	4164
İcâre-i dükkân-ı demirci	180	180
İcâre-i hân-ı müfti der kurb-ı Câmî-i Kebîr	5500	5500
İcâre-i hadâik-i karye-i Kozlu viran	500	500
İcâre-i hadîka-i mahalle-i Tatarlar	120	120
İcâre-i dört göz âsiyâb	1080	1080
İcâre-i bıçkı der karye-i Kozlu viran	360	360
İcâre-i kahvehâne der mahalle-i Muradiye	360	360
Mahsûl-ı zeytûn	6000	6000
İcâre-i dekâkîn-i kebabcı der suk-ı Kaygan	4320	4320
İcâre-i dekâkîn der kurb-ı mahkeme-i suğra	360	360
Yekûn icarat	22.944	22.944

Bir başka örnek olarak Karışdıran Süleyman Bey vakfını ele alalım. Birkaç yüzyılı içine alarak varlığını devam ettiren vakfın 1560-1561 senesindeki muhasebe kayıtları ile, 1775-1776 senesindeki muhasebe kayıtları karşılaştırıldığında, önceki

²⁶⁶ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara, 2000, s. 175.

²⁶⁷ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 42a; B-245, 11b.

geliri 7974 akça olan vakfın, zamanla geliri 4480 akçaya düşmüştür²⁶⁸. Vakıf gayri menkullerinin cinsine bakıldığında birçoğu aynı şekilde kaydedilmiştir, çok az bir kısmı ise değişiklik göstermektedir. Aradan 216 senenin geçmesine rağmen, aynı gayri menkullerin varlığını hâla sürdürmeleri, vakfedenin şartlarına bağlı olarak vakıf mallarının korunduğunun en önemli göstergesidir. Bu durum, Osmanlı toplumunun vakıf mirasını korumalarına verdikleri önem ve ciddiyeti göstermesi bakımından ibret verici niteliktedir.

Tablo 2.9

Karişdıran Süleyman Bey Vakfı'na Ait Gayri Menkuller ve Yıllık Kira Gelirleri (Akça Olarak)	
1560-1561 Senesi	1775-1776 Senesi
icâre-i dekâkîn senede 4158 akça	İcâre-i dükkân-ı postalcı senede 360 akça İcâre-i dükkân-ı boyacı senede 660 akça İcâre-i dükkân-ı boyacı senede 480 akça
icâre-i debbağ-hâne senede 2160 akça	İcâre-i dükkân-ı debbağ senede 360 akça İcâre-i dükkân-ı debbağ senede 720 akça
mukataa-i zemîn-i debbağhâne senede 96 akça	mukataa-i hadîka mahalle-i Muradiye senede 10 akça
mukataa-i zemîn-i dükkân-ı ser-hâne senede 360 akça	İcâre-i dükkân-ı başhâne senede 360 akça
mukataa-i zemîn-i dekâkîn-i sabbâğ senede 300 akça	İcâre-i dükkân-ı boyacı senede 360 akça
---	İcâre-i oda-yı peştemalci senede 120 akça
mukataa-i bağ senede 600 akça	İcâre-i hadîka senede 600 akça
Sultan Murad Han mahallesinde bir hâne senede 300 akça	icâre-i menzil mahalle-i Muradiye senede 450 akça
TOPLAM: 7974 akça	TOPLAM: 4480 akça.

Tablo 2.10'da, incelediğimiz kayıtlarda tespit edebildiğimiz gayri menkul sayılarını belirli yıllar içerisinde asgarî olarak göstermektedir. Bu rakamlara bakılarak Bursa'daki vakıfların toplam gayri menkul sayıları kesin olarak şu kadardır denilemez. Tablolar oluşturulurken defterler içerisinde geçen tekil ifâdelerden yola çıkılarak rakamlar tespit edilmiştir. Oysa bir çok belgede çoğul ifâdeler de bulunmaktadır. Örneğin Kara Ali Paşa vakfının muhasebe kaydına bakıldığında, vakıf gelirleri içerisinde üç kere çoğul bir tabirle *icâre-i dekâkîn* ve *icâre menâzil* ifâdesi bulunmaktadır²⁶⁹. Aynı şekilde birçok belgede de *icâre-i odahâ* şeklinde

²⁶⁸ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 2b, 3a; B-208, 51a.

²⁶⁹ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-170, 8b.

çoğul bir ifâde bulunmaktadır. Örneğin El-hâc Halil Çavuş vakfının muhasebe kaydında, vakıf gelirleri içerisinde iki kere *icâre-i odahâ* ifâdesi bulunmaktadır. Bu tabirlerin bir tanesinin yanında *10 bâb*, diğerinin yanında ise *13 bâb* yazılı olduğundan icâre-i odahâ ifâdesiyle El-hâc Halil Çavuş vakfına ait toplam 23 odalık kira geliri olduğu tespit edilebilmektedir²⁷⁰. Ancak birçok belgede bu durum söz konusu olmadığından gayri menkul sayılarını tam olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır.

Bazı vakıf muhasebe kayıtlarında, icârât veya mukataat gelirleri toplam olarak yazılı iken, bu gelirlerin hangi gayri menkullerden sağlandığı ile ilgili hiçbir liste bulunmamaktadır. Örneğin Kemal Bey vakfının 1749-1750 senesindeki gayri menkul gelirleri toplam 13.644 akça iken, bu paranın geldiği gelir kaynağı olan gayri menkuller listelenmemiştir²⁷¹. Neticede aşağıdaki tablolarda ortaya çıkarılan rakamlar, aslında incelediğimiz belgelerde tam olarak tespit edilebilen gayri menkule yönelik kira ifâdeleri konusunda bir istatistik sunmaktadır. Bu ifâdeler tekil veya çoğul şekliyle tabloda gösterilmektedir. Belgelerde geçen çoğul ifâdelerin kaç gayri menkulü içine aldığı hesaplanması durumunda, Bursa'daki vakıflara ait gayri menkul sayılarının daha fazla olduğu tespit edilebilir.

²⁷⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-170, 12a.

²⁷¹ Bkz. Bursa Şer'îye Sicilleri, B-170, 6b, 8b, 17b.

Tablo 2.10

XVIII. Yüzyıl Belgeleri			
İCÂRÂT	1749-1750 Senesi	1775-1776 Senesi	1794-1795 Senesi
Asiyâb	3	3	1
Bağ	-	1	6
Başhâne	-	1	-
Dekâkîn	3	-	-
Dükkân	61	94	40
Fincanhâne	-	1	-
Hadîka	116	32	38
Hân	1	-	-
Hâne	-	7	1
Kadifeci kârhânesi	-	1	-
Kahvehâne	-	4	-
Kâr-hâne	1	-	-
Kutnîci odaları	1	2	-
Memlehateyn	1	1	-
Menâzil	3	-	-
Menzil	97	124	27
Muallimhâne	1	-	-
Oda	6	3	2
Odahâ	11	5	3
Oda-i Peştemalci	1	26	-
Tâb-dih hâne	2	1	-
Yahudihâne	4	1	-
Boyahâne	-	1	-
MUKATAÂT			
Zemîn	-	3	3
Zemîn-i menzil	-	2	-
Zemîn-i dükkân	-	1	-
Zemîn-i debbaghâne	-	-	-
Zemîn-i hadîka	-	2	2
Zemîn-i tamlalık	-	1	-
Yağhâne	1	-	-
Hamam-ı Çakır Ağa	1	-	-
Hâne	1	1	-
Oda	4	1	-
Tamlalık	1	-	-
Dükkân	-	1	1
Menzil	45	14	4
Hadîka	25	39	4
Zemîn-i Muallimhâne	-	1	-
Muallimhâne	2	-	-

XVI. yüzyılda Bursa'daki vakıflara ait gayri menkul sayılarını gösteren tabloda 2.11'de yer alan rakamlar, sadece 120 adet vakıf muhasebe kaydına göre yapılmıştır. Bu örnekleme çoğaltılacak olursa, gayri menkul rakamlarında daha büyük artış görülebilir.

Tablo 2.11

1585-1588 Seneleri İçerisinde Birbirinden Farklı 120 Adet Vakıf Muhasebe Kaydında Geçen Gayri Menkullere Ait İfadeler					
İCÂRÂT	Adet	İCÂRÂT	Adet	MUKATAÂT	Adet
Âsiyâb	4	Hâne	31	Muk. Seneviyye	20
Âsiyâbha	1	Hâneha	6	Muk. Şehriyye	8
Bahçe	21	Hücerât	2	Zemîn	32
Bekârâne	2	Kahvehâne	1	Zemîn-i âsiyâb	1
Boyahâne	1	Kârban	6	Zemîn-i bağ	1
Çayır	1	Memleha	1	Zemîn-i bahçe	5
Çilehâne	1	Odahâ	47	Zemîn-i dükkân	1
Dekâkîn	55	Sabunhâne	1	Zemîn-i hâne	4
Dükkân	13	Serhâne	6	Zemîn-i mescid	1
Hamam	4	Şem'hâne	1	Zemîn-i odaha	1
Hân	1	—	-	Zemîn-i serhâne	1

Vakıflara ait bulunan gayri menkuller ve bu yapıların getirdikleri kira gelirleri hakkında verilen bilgilerden sonra, son olarak bu gelirlerin incelediğimiz belirli yıllar içerisindeki toplam miktarı ve bu miktarın murâbaha gelirlerine göre oranlarını tespit etmemiz gerekmektedir. XVI. yüzyıl vakıf muhasebe kayıtlarında, birçok vakfın sermâyeleri ve murâbaha oranları hakkında kesin bilgilere ulaşmanın zorluğundan dolayı, bu iş için XVIII. yüzyıla ait dört muhasebe defteri ele alınmıştır. 2.12 numaralı tabloda, inceleme sonucunda ortaya çıkan rakamlar gösterilmektedir. Bazı vakıfların sermâyesi sadece gayri menkullerden oluştuğundan, tabloda bu tarzdaki vakıflar akar vakfi ifâdesiyle belirtilmiş ve gayri menkullerden elde ettikleri toplam gelirler gösterilmiştir. Sermâyelerinde para bulunduran bazı vakıfların, gayri menkul kira gelirlerine de sahip oldukları görüldüğünden, bu tarzdaki vakıf gelirleri ise nukud vakfi başlığı altında “*varsa akar*” ifâdesiyle gösterilmiştir. Örneğin 1749-1750 senesi vakıf muhasebe defterinde toplam 324 adet vakıf kayıtlıdır. 324 vakıftan, sermâyesi sadece gayri menkulden oluşan 33 adet vakıf vardır. 33 adet vakfın yıllık gayri menkul kira gelirleri toplamı 124.881 akçadır. Aynı defter içerisinde 291 adet para vakfi bulunmaktadır ve sermâyeleri 18.045.796 akçadır. 291 adet para vakfının ortalama murâbaha oranı %11,32 olarak hesaplandığından, yıllık elde edilen

murâbaha geliri 2.042.784,1 akça olarak tespit edilmiştir. Belirtilen bu para vakıflarının, bazılarının sermayelerinde gayri menkul de bulunmakta ve bunlar 197.220 akçalık gelir sağlamaktadırlar.

Tablo 2.12

YIL	TOPLAM VAKIF	AKAR VAKFI		NUKUD VAKFI				RIBH GELİRİ
		ADEDİ	GELİRİ	ADEDİ	VARSA AKAR	ASL-I MÂL	RIBH ORANI	
1749 1750	324	33	124.881	291	197.220	18.045.796	% 11,32	2.042.784,1
1775 1776	541	28	181.389	516	107.111,88	54.132.705	% 11,33	6.133.235, 4
1783 1784	313	15	71.450	298	24.585, 96	40.019.520	% 11,27	4.510. 199, 9
1794 1795	238	8	42.993	230	12.595, 2	34.484.460	% 11,20	3.862.259, 5

* Gelirler akça hesabıyla yazılmıştır.

Yukarıdaki tablodan sonra, incelediğimiz vakıf muhasebe defterlerine göre vakıfların yıllar içerisindeki gayri menkul kira gelirleri ve murâbaha gelirleri, bunların yüzdeler oranları ile birlikte ortaya konulabilir. Bu hesaplamalar yapıldığında, örneğin 1749-1750 senesinde vakıflara ait toplam yıllık gayri menkul kira geliri 322.101 akça iken bu rakam toplam gelir içerisinde % 14'lük bir paya sahiptir. Aynı sene içerisinde murâbaha gelirleri 2.042.784,1 akçadır ve bu rakamın toplam gelirler içerisinde % 86'lık bir payı bulunmaktadır. O halde vakıf gelirlerinin ve buna bağlı olarak yapılan harcamaların büyük bir bölümünün para vakıfları ile karşılandığını söyleyebiliriz. XVIII. yüzyılın sonlarında gayri menkul kira gelirleri giderek düşerek, vakıflar tamamen para vakfi sistemine dayalı olarak gelir sağlama yoluna gitmektedirler. 2.13 numaralı tablo, bu durumu rakamlarla göstermektedir.

Tablo 2.13

YIL	GAYRİ MENKUL KİRA GELİRLERİ (Akça)	YÜZDESİ	MURÂBAHA GELİRLERİ (Akça)	YÜZDESİ	TOPLAM GELİR (Akça)
1749 1750	322.101	14	2.042.784,1	86	2.364.885, 1
1775 1776	288.500, 88	4	6.133.235, 4	96	6.421.736, 2
1783 1784	96.035, 96	2	4.510. 199, 9	98	4.606.235, 8
1794 1795	55.588, 2	1	3.862.259, 5	99	3.917.847, 7

C. Vergi Gelirleri

İncelediğimiz muhasebe defterlerinde bazı vakıfların gayri menkul kira gelirleri dışında, kendilerine tahsis edilmiş köy gelirleri de bulunmaktadır. Ancak bu gelirler; padişahlar, şehzâdeler ve diğer saltanat mensuplarına ait olan selâtin vakıfları muhasebe kayıtlarında veya uzun yıllar devlete yaptıkları üstün hizmet nedeniyle kendilerine ödül olarak temlik-nâme ile köylerin vergi gelirlerinin verildiği şahıslara ait olan vakıfların muhasebe kayıtlarında bulunmaktadır. Örneğin uzun yıllar devlet için yaptığı çalışmalar ve Viyana Seferindeki üstün hizmetleri nedeniyle Şeyh Mehmed Vanî Efendi'ye, Sultan tarafından ödül olarak *temlik-nâme* ile Bursa'da bulunan Kazıklı, Kestel ve Ada köylerinin vergi gelirleri tahsis edilmiştir. Bu vergi gelirleri Vanî Efendi'nin vakıf binâlarına aktarılmaktadır²⁷².

Köylerin vergi gelirleri kendilerine tahsis edilen vakıfların muhasebe kayıtlarında; *bahâ hinta*, *bahâ-i şaîr*, *bahâ-i bakla*, *bahâ-i nohud*, *bahâ-i burçak*, *bahâ-i darı*, *bahâ-i böğrölce*, *bahâ-i alef* ve *bahâ-i mercimek* gibi kayıtlar bulunmaktadır. Bu vergiler tarımla uğraşan köylülerin elde ettikleri mahsûlün öşrünü aynî veya nakdî olarak vakıflara ödemesi ile elde edilirdi²⁷³. Ayrıca köylülerin ödemekle yükümlü oldukları, *resm-i çift*, *resm-i bennâk*, *resm-i dönüm*, *resm-i kovan*, *resm-i bostan*, *resm-i ağnam*, *resm-i kovan*, *resm-i arûsiyye*, *resm-i duhân* ve *resm-i tapu-yı zemîn* gibi vergilerin de vakıflara gelir kaynağı olarak tahsis edildikleri görülmektedir²⁷⁴.

Resm-i öşür, vakfa tahsis edilen arazilerde tarımla uğraşan reâyâdan elde ettikleri mahsûlün karşılığında aynî veya nakdî olarak alınan vergidir. Bu vergi mahsûl çeşidine göre; *öşr-i buğday*, *öşr-i arpa*, *öşr-i darı*, *öşr-i mercimek*, *öşr-i pamuk*, *öşr-i bostan* gibi adlar anılırdı. Kelime anlamı onda bir olsa da öşür, 1/8, 1/6, 1/5 olmak üzere bölgelere göre değişik oranlarda uygulanmıştır. Bu oranlar arazinin

²⁷² Bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 153-154. Ayrıca diğer vakıf örnekleri için bkz. *Bursa Şer'iye Sicilleri*, A-190, 133a, 142a; A-124, 15b.

²⁷³ Köylülerin vergi yükü için bkz. Mehmet Öz, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, İstanbul, 1997, ss. 77-90.

²⁷⁴ Bkz. *Bursa Şer'iye Sicilleri*, A-163, 1b, ve A-190, 23a, 46a, 122b, 146a.

verimliliği, sulama şartları, zirâat yapılan hububatın çeşidi gibi durumlara bakılarak belirlenmiştir.

Bâc-ı bâzâr, pazara satılmak üzere getirilen mallardan miktarına göre belirli oranlarda alınan bir muamele vergisidir. *Âdet-i ağnam (resm-i ağıl)*, koyun ve keçiden alınan vergidir. *Bâd-ı havâ*, işlenen cinayet ve suçtan dolayı alınan vergidir. *Kovan resmi*, reyanın elinde bulunan arı kovanları mahsûlünden aynî veya nakdî olarak alınan bir resimdir. *Resm-i zemîn*, reyadan dönüm başına alınan vergidir. *Yaylak resmi*, yaylaya çıkan ve hayvanı olan her hânedan alınır. *Resm-i arûsiyye*, kız ve dul kadın evlenirken, ödenen vergidir. *Resm-i kışlak (resm-i duhân)*, bir sipahinin arazisine geçici bir süre için gelip yerleşen fakat ziraâtle uğraşmayan hariç raiyyetten alınan vergidir²⁷⁵. *Âdet-i deştânî*, herhangi bir şahsın at veya davarının başka bir kişinin ekinine girdiğinde ödediği para cezasıdır. Bu vergilerin ne anlama geldikleri ile ilgili geniş açıklamalar birçok araştırmada ele alındığından dolayı, burada daha fazla izaha gidilmeyecektir²⁷⁶.

Gayri menkul gelirleri dışında incelediğimiz muhasebe kayıtlarında rastlanılan, vakıflara ait vergi gelirleri 2.14 numaralı tabloda gösterilmektedir. Tabloda belirtilen gelirler, Umur Bey vakfi, Kasım Paşa vakfi, Bayezid Paşa vakfi, Ali Paşa vakfi ve Hamza Bey İmâreti vakfi muhasebe kayıtlarından çıkarılmıştır²⁷⁷.

²⁷⁵ Bkz. Halil İncalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu", s. 48.

²⁷⁶ Bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991, s. 136-139; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, 117 vd; Halil İncalcık, *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 2. Baskı, Ankara, 1987, s. XXVII vd; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990, s. 183 vd; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 53 vd.

²⁷⁷ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-190, 133a, 142a, A-124, 30a-b; A-190, 142b; A-124, 15b; A-163, 1b-3a.

Tablo 2.14

AN BAHÂ		
Meyve-i bağçe	Ceviz	Elvâh-ı köhne
AN MAHSÛL		
Ser-hâne	Bağçe	Zeytin
KÖY VERGİLERİ		
Bâc-ı bâzâr	Bahâ-i hınta	Resm-i ağnam
Bad-ı hevâ ve deştânî	Bahâ-i incir	Resm-i arûsiyye
Bahâ-i alef	Bahâ-i mercimek	Resm-i bâgat
Bahâ-i bakla	Bahâ-i nohud	Resm-i çayır-ı hassa
Bahâ-i böğrölce	Bahâ-i sire	Resm-i çift
Bahâ-i burçak	Bahâ-i sisam	Resm-i duhân
Bahâ-i çavdar	Bahâ-i şair	Resm-i kışlak
Bahâ-i çayır-ı hassa	Cerime	Resm-i kovan
Bahâ-i çeltük	Öşr-i bostan	Resm-i otlak
Bahâ-i çüb-ı keşân (odun ceken)	Öşr-i penbe	Tapu-yı zemîn
Bahâ-i daru	Öşr-i piyaz	
Bahâ-i erz	Resm-i ağıl	

Kendilerine tahsis edilmiş köy gelirleri bulunan vakıflara bir iki örnek verebiliriz. Bunlardan bir tanesi *Akbıyık Zâviyesi* vakfidir. II. Murad tarafından Akbıyık'a, Bursa'nın Yenişehir kazâsında bulunan İmâd Bey köyünün gelirlerinin verildiği ve temliknâmesinin ise, II. Mehmed tarafından tasdik edildiği bilinmektedir²⁷⁸. Akbıyık'a tahsis edilen İmâd Bey köyünün adı bir süre sonra Akbıyık olarak kullanılmaya başlanmıştır. Akbıyık, kendisine tahsis edilen köy gelirleri ile, Bursa'da Akbıyık Zâviyesini kurmuş ve mühimmât giderlerini karşılamak için vakıf oluşturmuştur.

1586-1587 senesi muhasebe kayıtlarında, Akbıyık zâviyesi vakfının toplam geliri 2370 akça olarak görülmektedir. Bu gelirin 500 akçası vakfa ait bahçenin kirasından, 916 akçası da vakfa ait dükkânların kirasından sağlanmıştır. Geri kalan 954 akça ise, vakfa tahsis edilen köy mahsûl gelirlerinden elde edilmiştir²⁷⁹. Bunlar şu şekilde sıralanmıştır:

²⁷⁸ Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsî I-II*, Haz: Mustafa Kara- Kadir Atlansoy, Bursa, 1997, s. 275.

²⁷⁹ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-124, 15b.

An mahsûl-ı karye-i Akbıyık tâbi-i kazâ-i Yenişehir

- 1) *An bahâ-i hinta, müd 1, kıymet 500 akça*
- 2) *An bahâ-i şair, müd 1, kıymet 200 akça*
- 3) *An bahâ-i alef, keyl 10, kıymet 80 akça*
- 4) *An bahâ-i erzen, keyl 10, kıymet 150 akça*
- 5) *Mukataa-i zemîn 24*
Yekûn 954 akça.

Bir başka örnek olarak Ali Paşa vakfını ele alalım. Vakfın 1582 senesi muhasebe kayıtlarında *asl-ı mâh* 30.618 akça olarak kayıtlıdır²⁸⁰. Bu sermayenin elde edildiği gelirler ise şu şekilde sıralanabilir:

ASL-İ MÂL 30.618 AKÇA

- 1) *An bakıyye-i muhasebe-i mâziyye, 1927 akça*
- 2) *An mahsûl-ı evkaf, 21.644 akça*

a) An'ı-icârât, 17.684 akça (an icâre-i âsiyâb 3900 akça, an icâre-i âsiyâb-ı debbağîn 2184 akça, an icâre-i âsiyâb-ı Şehre Küsdî 3310 akça, an icâre-i hamam 1750 akça, an icâre-i odahâ 876 akça, an icâre-i dekkâkîn-i nalband 984 akça, an mukataa 4680 akça)

b) An mukataa-i seneviyye, 3960 akça

- 3) *An mahsûl-ı karye, 7047 akça* (resm-i çift 345 akça, resm-i bennâk 42 akça, cerîme 73 akça, resm-i bâgat 1025 akça, resm-i ganem 73 akça, kışlak 100 akça, resm-i tapu an yed-i Hasan 60 akça, an bahâ-i hinta 14 müd beher müd 150 kıymet 2100 akça, an bahâ-i şair kıymet 66 beher müd 42 kıymet 2840 akça, an bahâ-i alef kıymet 200 akça)

Görüldüğü gibi vakfın gayri menkul gelirlerinin yanı sıra, kendisine tahsis edilen 7047 akçalık köy geliri de bulunmaktadır. Bu gelirler yukarıda bahsedilen vergilerden sağlanmıştır.

²⁸⁰ *Bursa Şer'îye Sicilleri, A-140, 15a.*

III. VAKIFLARA AİT GİDERLER

Vakıfların paralarını işletmeleri ya da gayri menkullerini kiraya vermeleri sonrasında elde ettikleri gelirler, amaçlarına yönelik olarak değişik birimlere aktarılmaktadır. Ele aldığımız vakıfların giderleri; *mürtezika*ya yapılan *ödemeler*, *fakirlere yardım amaçlı harcamalar*, *vergi ödemesi harcamaları*, *eğitim-öğretim alanındaki harcamalar*, *taâmiye harcamaları*, *kırâat*, *mübârek gece ve aylar fonu harcamaları*, *aydınlatma ve hasır harcamaları*, *temizlik amaçlı harcamalar*, *bakım-onarım giderleri ve diğer harcamalar* başlıkları altında toplanmaktadır.

A. Vakıf Mürtezikasını ve Harcamalardan Aldıkları Pay

Vakfedenin şartı üzere, bir vakıf kurumundan herhangi bir hizmet karşılığı ücret alan kimseye *mürtezika* adı verilir. Tasarruf ettikleri hizmete cihet ve bunun için aldıkları meblağa da vazîfe adı verilir²⁸¹. Eğer aldıkları maaş üç ayda bir ödeniyorsa vazîfe ifâdesi yerine *mevacib* terimi kullanılmaktadır. XVI. yüzyıl muhasebe kayıtlarında *mevacib* ifâdesi sıkça geçerken, XVIII. yüzyıl muhasebe kayıtlarında ise bu duruma rastlanmamaktadır. Muhasebe kayıtlarında ücretler *yevmî*, *şehrî* yada *senevî* ifâdeleriyle gösterilebilmektedir. Vakıf çalışanlarının aldıkları maaşlar, bazı durumlarda vakıf yönetimleri tarafından askıya alınabilirdi. Vakıf sermayesinin zarara uğraması durumunda, vakıf harcamaları durdurularak eksilen paranın tamamlanması yoluna gidilir, bu esnâda çalışan personele yapılacak ödemeler de durdurulurdu.

Vakıflar sermayelerinin büyüklüklerine ve yerine getirdikleri faaliyetlere göre çeşitli sayılarda görevlileri istihdâm ederlerdi. Vakıflarda bulunan görevli sayısı vakfın idarî kadrosunda bulunan *mütevelli*, *câbî*, *kâtib* ve *nâzır* gibi şahıslardan oluşmaktadır. İdarî kadronun dışında kalan ve *câmi*, *medrese*, *mekteb*, *türbe*, *imâret* ve benzeri mekânlarda çalışan *imâm*, *müezzin*, *temizlikçi* ve *bekçi* gibi görevlilerin aylıkları da vakıflar tarafından karşılanırdı. Bu şekilde herhangi bir câmide görevli olan bir imâm veya müezzinin birkaç vakıftan ücret alabilmesi mümkündü. Ücret

²⁸¹ Vakfın gâllesinden verilen maaş ve ta'yine vazîfe denilir. Cem'i vezâifdir. Bu maaş ve ta'yini alan kimselere *mürtezika* ve ehl-i vezâif denir. Bkz. Ömer Lütfi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf fi Ahkâm-il Evkaf*, s. 15.

almalarının yanı sıra, vakıf mürtezikaları vazîfelerinden dolayı vergiden de muâf idiler²⁸². Belirli vasıflara sahip olması gereken vakıf görevlilerinin, yapacakları işler ve alacakları ücret miktarları genellikle vakfiyelerde belirtilirdi. Vakıflardan ücret alan bu görevliler bazı kayıtlar içerisinde, yapılan tüm harcamalardan sonra artan paranın aktarılmasından yararlanan insanlar olarak *zevâid-horân* ifâdesiyle de anılırlardı²⁸³.

Hacı Hüseyin Ağa vakfının 1794-1795 senesindeki muhasebe kayıtlarında yer alan harcamalar konu ile ilgili güzel örnekler sunmaktadır. 8637,5 guruşluk sermâyeye sahip olan vakfın, bazı dikkate değer harcamalarını *minhâ el-mesârif* başlığı altında sunmaktayız²⁸⁴. Her bir harcamanın yevmî değeri akça olarak yazıldıktan sonra, yanına o kalemdeki senelik toplam harcama miktarı guruş olarak kaydedilmiştir.

Vakfı'l-merhûm el-mebrûr Hacı Hüseyin Ağa, berây-ı muallim-i sıbyân ve fukarâ-i Medine-i Münevvere ve mesârif-ı sâire.

Mütevelli: Hacı Ahmed Ağa

Asl-ı mâl: 8637,5 guruş

Murâbaha: 731,5 guruş, 4 para

Minhâ el-mesârif

-Bâb-ı Zemîn Muallimhânesinde ta'lîm-i Kur'ân-ı azîmü's-şân iden muallim-i sıbyâna ale'd-devâm-ı edâ-i hizmet itmez ise verilmeyüb edâ idene verile yevm 10 akça, guruş 30

-Üftâde Efendi Câmi-i Şerîfnde imâm-ı sâni olanlara ale'd-devâm edâ-i hizmet etmez ise verilmeyüb edâ idene verile yevm 5 akça, guruş 15

-Üftâde Efendi Câmi-i Şerîfnde müezzin olanlara evkat-ı hamsede müdâvemet üzere ezân-ı Muhammedî karâat iden kimesneye verile yevm 5 akça, guruş 15

-Câmi-i Kebîr'de hatîb ve eimme ve müezzin nefer 8 ve kayyım nefer 4 ve ferrâş nefer 4 ve saatci ve 2 nefer mukâd-i kanâdil ve müezzin-i salakâr her birine

²⁸² Bkz. Halil Sahillioğlu, "Avârız", s.108.

²⁸³ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-163, 38b.

²⁸⁴ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 39a.

*şehr-i Ramazânî'l-mübâreke*de, *lejl-i Kadîrde* 3'er guruş vazîfe verile yevm 25 akça, guruş 75

-*Şam-ı Cennet-i müşamda medfûn (defnolunmuş) biraderim merhûm Hacı İbrahim Ağa merkadinde (kabrinde) Yâsin-hân olanlara verile guruş 17*

-*Vazîfe-i fukarâ-i Medine-i Münevvere nefer 100 her birine birer buçuk guruş, 150 guruş*

-*Mezarcı ve îsâl iden (ulaştıran) kimesneye vazîfe 2 guruş*

-*Meblağ-ı mezbûru fukarâ-yı mezbûrâna tevzî' iden kimesneye vazîfe 10 guruş*

-*Meblağ-ı mezbûr beher sene îsâl iden mu'temed iden kimesneye vazîfe 5 guruş*

-*Vazîfe-i kaimakam-ı mütevellî 80 guruş*

-*Harc-ı muhasebe 90 akça*

-*Berây-ı huddâm 10 akça*

-*Mesârîf-ı müteferrika 80 akça*

1. İdarî Hizmet Elemanları

Vakıflarda çalışan idarî görevlilerin sayısı fazla değildir. Başlıca idarî hizmet elemanları; vakıf işlerinin vakfiye şartları ve şer'î hükümler çerçevesinde idare edilmesinde görevli olan *mütevellî*, vakıfla ilgili her türlü kayıtların tutulması ve yazışmaların yapılmasında görevli olan *kâtip*, vakıf gelirlerinin toplanmasında görevli olan *câbî*, vakıf yönetimini teftiş ve vakıf işlerini kontrol etmekle görevli olan *nâzır* ve vakıf ile ilgili harcamalara bakan, vakfa gerekli malların satın alınması vazîfesiyle görevli olan *vekil-i harctan* oluşmaktadır. İdarî görevliler hakkında ikinci bölüm içerisinde bilgi verildiğinden, burada konu ile ilgili tekrar açıklamalara girilmeyecektir. İdarî görevlilerin dışında, vakfın kuruluş amacına göre bünyesinde bulunan câmi, medrese, mekteb ve benzeri yerlerde görevli olan kişilere yapılan harcamalar daha fazla bir yekûn tutmaktadır. Bu şahıslar ise aşağıdaki bölümlerde incelenmektedir.

2. Eğitim-Öğretim Elemanları

Vakıfların önemli bir işlevi de, eğitim-öğretim işlerinin yerine getirilmesi için çalışan gerekli personelin maaşlarının karşılanmasıdır. Kayıtlarda sıkça geçen ve eğitim-öğretim alanında hizmet veren görevliler; *müderri*, *mu'îd*, *mu'allim-i sıbyân* ve *halife-i mektebdir*.

Müderri, medrese ve câmilerde talebeye ders okutan hoca yerinde kullanılan bir tabirdir. Medreselerde talebelerin derslerini müzakere eden ve müderri yardımcısı mertebesinde bulunan kimselere de *mu'îd* adı verilir²⁸⁵. Hamza Bey vakfından bir Mevlânâ müderri yevmî 25 akça, El-hâc İvâz Paşa vakfından bir Mevlânâ müderri ise yevmî 30 akça ücret aldığı görülmektedir²⁸⁶. Müderrilerin maaşları derecelerine göre daha fazla da olabilmektedir²⁸⁷. Ancak en yüksek dereceyi elde etmek Bursa, Edirne ve İstanbul medreselerinde bir süre hizmet vermekle mümkün olabilmekteydi²⁸⁸.

Küçük yaştaki çocuklara ilk tahsîli vermek üzere tesis edilmiş ve hemen her mahallede yer alan bir başka eğitim kurumu da sıbyân mektepleridir. Bu mekteplerde çocukların eğitim ve öğretimiyle görevli bulunan öğretim elemanları *mu'allim-i sıbyân*lardır. Bu şahısların yardımcısına da *halife-i mekteb* denirdi²⁸⁹.

Vakıflar eğitim-öğretim alanında görevli olan personelin maaşlarının ödenmesi dışında, mekteb, muallimhâne ve medreselerde okuyan öğrencilere de burs niteliğinde fon sağlamakta idi. Kayıtlarda *vazîfe-i talebe* ifâdesi ile öğrencilere tahsis edilen bu paralar belirtilmektedir. Örneğin Câmî-i Kebîr'in aydınlatılmasında kullanılan balmumu ihtiyacını temin etmek amacıyla oluşturulan Göçekzâde Hacı Mehmed Ağa vakfı, *Hacı İvâz Paşa Medresesinde on altı aded odalarda sakin olan*

²⁸⁵ Müderri ve mu'îd hakkında bkz. Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa, 1997, s. 42 vd., 100 vd.

²⁸⁶ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-163, 16b, 45b.

²⁸⁷ Bkz. Suraiya Faroqhi, "Social Mobility Among The Ottoman 'Ulemâ In The Late Sixteenth Century", *IJMES*, 4, 1973, s. 211-212.

²⁸⁸ Osmanlı medreselerinin dereceleri hakkında bkz. Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, s. 168-172. Bursa'da bulunan medreseler hakkında bkz. Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-hadîslerin Yeri*, Ankara, 1997.

²⁸⁹ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 5a.

talebe-i ulûma vazîfe olarak 160 gurus tahsis etmiştir²⁹⁰. Eğitim-öğretim alanı fonundaki paraların, özellikle yetim talebelerin ihtiyaçları için tahsis edildiği sıkça görülmektedir.

3. Dinî Hizmet Elemanları

Vakıflardan maaş ya da ücret alan başlıca dinî hizmet elemanları; *imâm, müezzin, hatîb, şeyh, vâiz, ders-i âm* ve *okuyucu* tâifesidir.

Imâm, önde bulunan ve kendisine iktidâ olunan anlamına gelmektedir ve ıstılâh olarak Hz. Peygamber'e niyâbeten âmmenin reisliğine hâiz olan kişidir²⁹¹. Şehirlerde mahalle adı verilen yerleşim birimlerinin temsilcileri olan imâmlar; şahitlik, kefillik ve vergi ile ilgili meselelerde mahalle halkı ile kadılık arasında önemli birer aracılırlar. Büyük câmilerde birden fazla imâm bulunabilir ve bu şahıslar kıdem derecelerine göre *imâm-ı evvel, imâm-ı sâni* şeklinde unvanlar alırlardı.

Câmi ve mescîd gibi ibâdet mekânlarında ezan okuyan, kırâati düzgün ve faziletli olması gereken imam yardımcıları ise *müezzin*lerdir. Bu şahıslar da kıdem derecelerine veya yapacakları işlere göre *ser-müezzin, müezzin-i evvel, müezzin-i sâni, müezzin-i cum'a* ve *müezzin-i salâkâr* gibi unvanlar alırlardı. Yeni yetişmekte olan müezzin adaylarına bu görevin incelikleri ile ezân ve kamet usulünü öğreten müezzin başı yardımcısına *ser-mahfil* adı verilirdi. Müezzinler mahfil denilen yüksekçe bir yerde oturdukları için, bu ad bu görevlilere verilmiştir. Ser-mahfil vazîfesine, sesi güzel ve musikîde bilgili olanlar getirilirdi.

Câmilerde cuma günü hutbe okumakla görevli olan *hatîbler*, zaviyelerin başında bulunan ve tasavvufî konularda bilgi sahibi olarak müritlerini yetiştiren *şeyhler*, muayyen vakitlerde Müslüman cemâati din ile ilgili değişik konularda bilgilendirmek amacıyla konuşmalar yapan *vâizler*, câmilerde veya başka yerlerde umûmî dersler veren hocalar olan *ders-i âmlar* ve kaidelerine göre Kur'ân'ın

²⁹⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 13b.

²⁹¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, s. 59.

okunuşunu bilen ve bunun öğretimini veren *şeyhü'l-kurrâlar*, kendilerine vakıflardan maaş tahsis edilen diğer dinî hizmet personelleridir. Örneğin Bursa'da Veled-i Kazzâz mahallesinde, Emine Hatun binti Mehmed Efendi'nin şeyhi'l-kurrâ için, 1794-1795 senesinde 320 guruşluk sermâyeye sahip vakfı bulunmaktadır²⁹².

Kayıtlar içerisinde vazîfelilere yönelik en çok paranın aktarıldığı topluluğu okuyucu ve duacı tâifesi oluşturmaktadır²⁹³. Vakıflardan ücret alan ve geniş bir topluluğu meydana getiren okuyucu tâifesi, sadece Bursa'da görülmemektedir. Osmanlı idaresindeki Mısır topraklarında bulunan vakıflarda bile, çok sayıda okuyucu tâifesi görevli bulunmaktadır²⁹⁴. Bu tâife içerisinde yer alan bir kısım görevliler ve ifâ ettikleri işler kısaca aşağıdaki şekilde belirtilebilir²⁹⁵.

Amme-hân: Kur'ân'ın Nebe' sûresini okumakla görevli olan duâ okuyucudur.

Aşır-hân: Kur'an'dan seçtiği on âyeti istediği zamanlarda okumakla görevli kişidir.

Cüzhân: Kırâatları düzgün ve vazîfelerini ihmal etmeyecek nitelikte sorumluluk sahibi olması gereken bu insanlar, Kur'ân'ı oluşturan cüzleri okumakla görevli idiler²⁹⁶.

Delâ'il-i hayrât kârî': Şeyh Muhammed bin Süleyman el-Cezûlî tarafından derlenen salâvât mecmuasını okumakla görevli olan kişilerdir. Salâvâtı belli zamanlarda düzenli bir şekilde okuyanların çok sevap kazanacakları, Hz. Peygamberin şefaatine nâil olacakları, günahlarının affedileceği ve maddî ihtiyaçlarının karşılanacağı, eserin önsözünde belirtilmektedir²⁹⁷. Hacılar mahallesinde Seyyîd Hacı İbrahim Efendi tarafından oluşturulan avârız vakfının

²⁹² *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 43a.

²⁹³ Vakıflardan maaş alan duagûyân ve vakıf fukarası gibi kişiler M. Akdağ tarafından, mürtezika sınıfı içerisinde görülüyor ve emeksiz geçinen, ekonomiye katkıları olmayan tembeller sınıfı olarak nitelendiriliyor. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi, 1453-1559*, Cilt II, s. 90.

²⁹⁴ Bkz. Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule Institutions, Waqf & Architecture in Cairo (16th & 17th Centuries)*, Leiden, 1994, s. 183, 196.

²⁹⁵ Bu görevliler hakkında bilgi için şu kaynaklardan yararlanılmıştır. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstılahları Lügatçesi", *VD.*, Sayı XVII, 1983, ss. 55-60; Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", s. 111-116. Ayrıca aşağıda belirtilecek görevlilerin rastlandığı kayıtlar için bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 4a, 5b, 7a, 7b, 9b, 10b, 11a, 43b.

²⁹⁶ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 5a.

²⁹⁷ Bkz. Süleyman Uludağ, "Delâilü'l-Hayrât" mad., *DİA.*, Cilt 9, İstanbul, 1994, ss. 113-114.

1775-1776 yılı muhasebe kaydında, *Vazife-i Delâilü'l-Hayrât* ifâdesi geçmekte ve bu vazîfe karşılığında senelik 48 guruş para tahsis edilmektedir²⁹⁸. Aynı şekilde Göçekzâde Hacı Mehmed Ağa vakfı muhasebe kaydında da, *tilâvet-i Delâilü'l-Hayrât der câmi-i şerif-i El-hâc İvâz Paşa haftada iki gün* ifâdesi geçmekte ve yıllık 42 guruş para tahsis edilmektedir²⁹⁹.

Devir-hân: Her Cuma namazından önce, Kur'an'ın bir cüzünü okumakla görevli olan ve bir ay sonunda yeniden başlamak üzere Kur'an'ı hatm eden kişilerdir.

Duâgû: Hatim, mevlid veya evlilik gibi dini toplantılarda ya da vâkîf tarafından şart konulan mübarek günlerde dua eden kimselerdir.

Fâtiha-hân: Vefât eden devlet adamlarının, vakıf kurucularının ya da hayır sahibi insanların ruhuna Fâtiha okumakla görevli olan kişilerdir.

Hatim-hân: Kur'an'ın tamamını periyodik bir şekilde okumakla görevli olan kişidir.

İhlâs-hân: Kur'an'ın İhlâs sûresini okumakla görevli kişidir.

Kelime-i tevhîd-hân: Allah'ın birliğini beyan eden Lâilâheillallah lâfzını belirli sayılarda zikretmekle görevli kişidir.

Mesnevî-hân: İbâdet mekânlarında Mevlânâ'nın eseri olan Mesnevî'yi okuyan ve açıklamalar getiren kimselere denir.

Mevlid-hân: Süleyman Çelebi tarafından yazılmış bulunan ve Hz. Muhammed'in doğumunu anlatan mevlid adlı manzum eseri, belirli bir makam içerisinde okuyan kişidir.

Mu'arrif: Câmi, mescîd ve tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını hayır ile anan, onlara dua eden müezzin ve derviş hakkında kullanılan bir tabirdir. Bursa'da Fincancı El-hâc Ömer vakfının, Şerafeddin Paşa câmisinde görevli olan mu'arrif için gelirinden yıllık 2 guruş tahsis ettiği görülmektedir³⁰⁰.

Muhammediye-hân: Yazıcızâde Mehmed Efendi tarafından Türkçe olarak şiir halinde yazılmış bulunan Muhammediye adlı eseri, ibâdet mekânlarında makamıyla okumakla görevli olan kişilerdir.

²⁹⁸ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 63a.

²⁹⁹ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 13b.

³⁰⁰ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 99b.

Müsebbih: İbâdet mekânlarında tesbih çekerek Allah'ın adını zikreden şahıslardır³⁰¹.

Na'at-hân: Hz. Muhammed'in övüldüğü na'atları güzel bir sesle söyleyen kişilerdir.

Tebâreke-hân: Allah'ın lûtfunu dilemek amacıyla Kur'an'ın Mûlk Sûresini okumakla görevli olan kişidir. Tebâreke, sûrenin ilk kelimesi olduğundan, Tebâreke-hân buradan gelmektedir.

Temcîd-hân: Sahur vaktinde minarelerde belirli makamda Arapça niyâz ilâhisi söyleyen kişidir.

Vazîfe-i salâtü's-selâm: Hz. Peygamber'e ve O'nun soyundan gelenlere, *Allahümme salli alâ seyyidinâ Muhammedin ve alâ âli seyyidinâ Muhammed* ifadesiyle dua okuyan kişilerdir.

Vazîfe-i Sûre-i Mûlk (Sûre-i Tebâreke) (Mûlk-hân): Kur'an'da geçen Sûre-i Mûlk veya Sûre-i Tebâreke olarak da anılan sûreyi okumakla görevli olan kişidir.

Vazîfe-i ta'rif-hân: Câmilerde namazdan önce Hz. Peygamber ve büyüklerin evsâfına dâir cemâate yüksek sesle izahlarda bulunan vazîfe sahipleridir.

Vazîfe-i tilâvet-i Amene'r-resûl: Amene'r-resûlu okumakla görevli kişidir.

Yâsin-hân: Kur'an'ın Yâsin sûresini okumakla görevli kişidir.

Zâkir: Tekkelerde yapılan âyinler esnâsında, dervişleri coşturan ilâhiler okuyan kişilerdir.

Cüz-hân, devir-hân ve diğer okuyucu tâifesini kontrol etmek ve her seferinde Kur'an'ın ne kadar okunduğunu işaret etmek amacıyla vakıflar, *noktacı* ya da *noktavî* adı verilen kişileri görevlendirmişlerdir³⁰². Vakıf görevlilerinin vazîfelerinde ihmal ve benzeri davranışlarda bulunup bulunmadıkları da noktacılar sayesinde denetim altında bulundurulmaktadır. Vazîfelerini ihmal edenlerin ay başında ücretleri verilmez veya şer'i hükümlere bağlı olarak görevlerinden azledilebilirler idi. Bu anlamda okuyucu ve duacı tâifesinin, kendilerine para tahsis eden vakıf yönetimi tarafından başı boş bırakılmadığı anlaşılmaktadır.

³⁰¹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-163, 13a; A-190, 127a.

³⁰² Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 7a.

4. Genel Hizmet Elemanları

Vakıflardan ücret veya maaş alan genel hizmet elemanları, vakıf mallarının ya da kamuya hizmet veren yapıların temizliği, aydınlatılması, bakımı ve onarımı gibi alanlarda faaliyet göstermektedirler. İncelediğimiz kayıtlarda tespit ettiğimiz ve bu alanda hizmet veren başlıca görevliler ve yaptıkları işler kısaca şu şekildedir.

Âbî: Su yollarının yapımı ve bakımında sorumlu görevlidir. Bu şahıslar *su yolcu* tabiri ile de tanınırlardı. *Müftî-i sâbık Abdülazîz Efendi'nin berây-ı ta'mîr-i mecrâ-yı âb-ı Lezîz* vakfının giderleri içerisinde su yolcu için 5790 akçalık bir ücret bulunmaktadır³⁰³.

Bâğbân: Şehirlerde süs ve dinlenme bahçelerinin bakımıyla meşgul olan, ya da vakıflara ait bağ ve bahçelerin bakımı için çalışan bahçivandır.

Bevvâb: Türbe ve mekteb gibi yerlerin açılması ve kapanmasına bakan kapıcı anlamındadır.

Buhurî: Câmilerde, mescîdlerde, tekkelerde vb. mekânlarda mevlid okunması gibi dinî merasimlerin yapıldığı zamanlarda veya kandil gecelerinde, kalabalık dolayısıyla bozulacak havanın ıslahı için, ödağacı, amber gibi bitkilerden elde edilen tozları buhurdan adlı aletin üzerine koyarak yakmakla görevli olan kişidir.

Çeşmeci: Değişik mekânlarda bulunan çeşmelerin bakımı ve onarımını yapmak üzere vakıflar tarafından görevlendirilen hizmetlilerdir. 1642 senesinde Bursa'da Hamza Bey mahallesi suyunun çeşmecisi olmadığından, su yollarının ve çeşmelerin harap olması nedeniyle tamire ihtiyaç bulunduğu görülmektedir. Bunun için mahalle halkı tarafından mahalleye çeşmeci tayîn ediliyor ve her bir mahalle sakini 52'şer akça veriyordu³⁰⁴.

Ferrâş: Câmi, mescîd ve imâret gibi mekânların temizliğini sağlayan ve halı, kilim ve hasır gibi mefruşatını yayma hizmetiyle görevli olan kişidir.

Hâfız-ı Kütüb: Kitapları saklayan ve onların bakımı ile ilgilenen kütüphâne memurluğu vazîfesidir³⁰⁵.

³⁰³ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 11b.

³⁰⁴ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-150, 124a.

³⁰⁵ Bkz. İsmail E. Erünsal, "Hâfız-ı Kütüb", *DİA*, XV, İstanbul, 1997, ss. 94-98.

Hammâl: İmâretler veya vakıf kurumları için satın alınan erzâk veya malları taşımakla vazîfeli şahıstır.

Hîme-keş: Mekteb ve medrese gibi yapıların ısıtılması veya imâretlerde yemek pişirilmesi için gerekli olan odunu, bu kurumlara taşıyan görevlidir.

Huddâm: Vakıflara bağlı olarak çalışan hizmetliler ve hademeler için kullanılan genel bir tabirdir.

Kayyım: Vakıf kuruluşlarını korumak, temizlemek ve ışıklarını yakmakla görevlendirilmiş kişilere verilen umûmî isimdir.

Kennâs: Umûmî helâları temizlemekle görevli olan kişilere verilen isimdir. Ayrıca süpürücü anlamına da gelir.

Kilârî (Kilârdâr, Anbârî): Yiyecek ve içecek maddelerini muhafaza eden ve gerekli yerlere vermek suretiyle sarf eden imâret görevlisidir. Ayrıca vakıf kuruluşlarının tamiri için gerekli eşyanın saklandığı depo koruyucularına da, bu ad verilmektedir.

Meremmetçi: Vakıf binâlarının tamir ve bakımı ile meşgul olan kişidir.

Mû'kîd-i kanâdîl (Sirâcî, Çerâgî, Nâzır-ı çerağ): Vakıf binâlarında bulunan veya kamuya hizmet eden alanlarda yer alan aydınlatma amaçlı kandillerin belirli zamanlarda yakılması ve söndürülmesi ile görevli olan kişilerdir. Aydınlatma amaçlı olan ve içinde fitil bulunan yağ kandillerine *çerağ* adı verilirdi. Çerağların yakılması ve bakımı gibi işlerle görevli olan kişilere, bu nedenle *nâzır-ı çerağ* adı da verilirdi.

Mû'kîd-i şem': Câmî, mescîd, türbe vb. mekânların aydınlatılması için, mum yakmakla görevli olan kişidir.

Muvakkit: Vakitlerin tayînine yarayan saatleri tanzim eden ve bunların ayarlarına ve tamirlerine bakan kimselerdir. Câmilerin sokak üzerinde ve genellikle kapılarının yanında vazîfe gören bu memurların buldukları yerlere *muvaqqithâne* denir³⁰⁶. Muvakkithânelerde güneş saati, rubu' tahtası, usturlap, kıblenümâ, pusula ve saat gibi aletler bulunurdu³⁰⁷.

Saka: Vakıf kuruluşlarına çeşmelerden su taşıyan kimsedir.

Sürbî: Kurşun ve kalay işçiliği ile uğraşan kişidir. Bilhassa câmî, mescîd, hân, hamam ve türbe gibi yapıların kubbe veya çatılarının kurşun ile kaplanması, ya

³⁰⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, s. 587.

³⁰⁷ Feridun Akozan, "Türk Külliyesi", *VD., VIII*, Ankara, 1969, s. 305.

da bu yapıların kurşun aksamlarının tamiri işinde görevli olarak çalışmaktadırlar. Sultan Bâyezid Hân evkafından olan ve Bursa'da bulunan Hân-ı Cedîd-i Evvel'in, kurşun kaplamalarının onarımı için bir sürbî görevlendirilmiştir³⁰⁸.

Tabbâh: İmâret, tekke ve hasta-hâne gibi kurumlarda yemek pişirip hazırlayan, aşçı yerinde kullanılan bir tabirdir.

Türbedâr: Türbelerin temizliği ve nezâreti gibi sâir işlere bakan bekçidir.

Ziblkeş: Vakıflara ait binâlarda biriken çöpleri toplayarak, çöplüklere taşıyan temizlik elemanlarıdır. Kemal Bey'e ait vakfın 1560-1562 tarihli muhasebe kaydında *ziblkeşân-ı odahâ* ifâdesiyle, vakfa ait odalar topluluğunda biriken çöplerin taşınması için gerekli temizlik elemanlarının görevlendirildiği görülmektedir³⁰⁹. Aynı şekilde Sarraf Mustafa vakfının muhasebe kaydında da, *harc-ı ziblkeş* ifâdesiyle çöpçüler için harcanan 180 akçalık gider bulunmaktadır³¹⁰.

Bursa'daki vakıflar, bu gurupların dışında birçok görevliye de ücret veya maaş tahsisi yapmaktaydı. Bunlardan en ilginç olanı Nasuhzâde Efendi vakfının kayıtlarında geçen bir görevlidir; *vazîfe-i sakî-yi kemne*. Kemne, karasu denilen bir göz hastalığıdır. Bu hastalığın tedavisi için kullanılan damlanın hazırlanması ve damlatılması için zâviyede bir kişinin görevli olduğu ve bu şahsın senelik 1620 akça aldığı görülmektedir³¹¹.

Vakıflar kuruluş amaçlarına yönelik olarak yukarıda belirtilen görevlileri, mahallelerin kamusal ihtiyaçlarının karşılanması için çalıştırdıkları, aynı zamanda toplum içerisindeki fertlere istihdâm alanı da sağlıyorlardı. Bir vakfın sadece bir amaca yönelik görevli çalıştırması ve para tahsis etmesi söz konusu değildi. Örnek olarak Seyyid El-hâc Hüseyin Erzincânî vakfının 1775-1776 senesindeki muhasebe kaydına bakılabilir. Bu kayıt içerisinde vakıf yönetiminin, *vazîfe-i bekci-i kütüb-ü Medrese-i Cedîd* ifâdesiyle 21 guruşluk, *vazîfe-i Şeyhi'l-Kur'ân* ifâdesiyle 21 guruşluk, *vazîfe-i muhaddis Efendi der Câmî-i Kebîr* ifâdesiyle 36 guruşluk ve *vazîfe-i hafız-ı ketb-i Medrese-i Cedîd* ifâdesiyle 21 guruşluk paraları, senelik olarak

³⁰⁸ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 126a.

³⁰⁹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-83, 79a.

³¹⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-124, 19a.

³¹¹ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 60a.

değişik birimlerde çalışan insanlara tahsis ettiği anlaşılmaktadır³¹². Her vakfın muhasebe kaydında bu gibi örnekler bulunmaktadır.

5. Personelin Tayîn ve Azilleri

Vakfiyelerde, vakıflarda istihdâm edilecek personelin çoğunun, vâkıfın kendi aile mensupları, yakınları veya mensubu buldukları tarikatlara bağlı kimselerden seçilmesi istenmektedir. Örneğin *Sâbık Şeyhülislâm Abdülazîz Efendi, kendi evlâdı ve utekasından nesilleri devam ettikçe, edâ-yı hizmete kadir kimse buldukça, yabancı şahısların vakıf personeli olarak istihdâm edilmemesini vakfiyesinde belirtmektedir*³¹³.

Vakıf yönetiminin kendilerine bağlı olarak çalışacak personeli göreve alırken aradığı en önemli özellikler, bu şahısların görevlendirilecekleri alanlarda bilgi sahibi ve becerikli olmalarıdır. Vakıfların kuruluş aşamasında hazırlanan vakfiyelerde de, alanında ehil olan ve sorumluluk sahibi kimselerin göreve getirilmesi sık sık belirtilmektedir. Vazîfesini tam olarak yerine getirmeyen görevlilere para verilmemesi ile ilgili vakfiyelerde geçen şartlar, vakıf muhasebe kayıtlarına bile kaydedilmiştir. *Hacı Hüseyin Ağa Vakfının*, muhasebe kayıtları içerisinde personele yapılan harcamaları gösteren bölümde geçen ifâdeler bu durumu yansıtmaktadır³¹⁴:

-Bâb-ı Zemîn Muallimhânesinde ta'lîm-i Kur'ân-ı azîmü's-şân iden muallim-i sıbyâna ale'd-devâm-ı edâ-i hizmet itmez ise verilmeyüb edâ idene verile yevm 10 akça, gurus 30.

-Üftâde Efendi Câmi-i Şerîfinde imâm-ı sâni olanlara ale'd-devâm edâ-i hizmet etmez ise verilmeyüb edâ idene verile yevm 5, gurus 15.

Vakıflara bağlı olarak çalışan personelin göreve gelmesi çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir³¹⁵. Vakfa bağlı bir çalışma alanında, kadronun tayîn veya ölüm gibi çeşitli nedenlere bağlı olarak boşalması durumunda, bu görev için ehil olan

³¹² Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 84a.

³¹³ Bkz. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, s. 68.

³¹⁴ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 39a.

³¹⁵ Bu konu hakkında bkz. Salih Pay, *Bursa İvâz Paşa Külliyesi*, Bursa, 1996, s.181 vd.

kimse vakıf yönetimi tarafından işe alınmaktadır. Örneğin *Karışdıran Süleyman Paşa vakfına yevmî iki akça vazîfe ile câbi olan şahsın ölmesi nedeniyle, vakıf yönetimi yerine başka bir kişiyi görevlendirmiştir*³¹⁶. Bu arada vakfa bağlı olarak çalışan bir kişinin ölmesi durumunda, bu göreve getirilme hususunda ehil olmak şartıyla o kişinin çocuğunun ilk hakka sahip olduğunu belirtmek de gerekmektedir. Ancak ölen kişinin çocuğu yoksa bu vazîfe başkasına verilmektedir. *Bursa'da İbrahim Paşa mahallesinde bulunan Derviş Ali Çelebi Muallimhânesi vakfından yevmî dört akça olmak üzere vazîfe alan ders-i âm Mehmed bin Ali bilâ veled-i fevt olduğundan, görevi boş kalınca, bu göreve 1776 senesinde Fahrü'l-müderresinî'l-kirâm es-seyyid Mehmed Efendi bin El-hâc Abdullah Ağa her yönüyle müstahak olarak atanmıştır*³¹⁷.

Vakfa bağlı olarak çalışan şahısların ihtiyarlık ve çeşitli nedenlerden dolayı görevlerinden ayrılmaları durumunda, kendi istekleri ile vazîfelerini başka şahıslara devretmeleri de söz konusudur. Örneğin mütevellî Salih Halife bin Mehmed Hasan adlı kişi, 1776 senesinde görevinden kendi isteği ile ferâğ etmiş ve bu görev başka bir şahsa devredilmiştir³¹⁸. Bu örneklerin yanı sıra ehil olmayan ve hakkı bulunmayan birçok kişinin gayri meşru yöntemlerle kendilerine berat çıkarttırarak vakıf görevlerine geldikleri de söz konusudur.

6. Vakıflarda Çalışan Personelin Aldıkları Maaşlar

Bu bölümde vakıflara ait bir muhasebe defteri üzerinde çalışma yapılarak, Bursa'da bulunan vakıflardan bir sene içerisinde ücret veya maaş alan personelin sayıları ve aldıkları meblağlar hakkında bilgiler verilecektir. Bu iş için, içerisinde 541 adet vakıf kaydının bulunduğu, geniş ve düzenli bilgiler sunan 1775-1776 tarihli muhasebe defteri incelemeye alınmıştır. Defterin içerisinde kayıtlı bulunan 541 adet vakıftan, asgarî olarak 1807 kişinin bir senede toplam 17.919,628 guruşluk ücret aldığı görülmektedir. Bu paranın akça olarak değeri 2.150.355,3'tür. 1807 kişi, vakıflardan ücret alan asgarî personel sayısıdır. Çünkü muhasebe kayıtları içerisinde

³¹⁶ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-97, 39a.

³¹⁷ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 95a.

³¹⁸ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 95a.

bazı görevlilerin çoğul olarak yazıldıkları görülmektedir. Bununla birlikte vakıflardan ücret alan şahısların adları kayıtlara yazılmayıp, sadece görev adları olarak kaydedildiğinden, bir vakıftan ücret alan şahısların diğer bir vakıftan da ücret alıp almadıkları tespit edilememektedir. Bu dönemde bir vakıftan ücret alan birçok görevlinin aynı zamanda başka vakıflardan da ücret alması söz konusu olduğundan, 1807 rakamının daha aşağı düşebileceğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir³¹⁹. Özellikle okuyucu tâifesi birkaç vakıftan ücret alan görevlilerdir. Tablo 2.15’de, 1775-1776 senesi içerisinde vakıflardan ücret alan personelin sayıları ve aldıkları meblağlar gösterilmektedir.

Tablo 2.15

VAKIFLARDAN PARA ALANLAR (1775-1776 Senesi)	Guruş	Kişi
Vakıf Yönetim ve Denetiminde Görevli Olanlar		
Vazîfe-i mütevellî	4866,47	508
Vazîfe-i nâzır	301,475	41
Vazîfe-i câbî	182,495	27
Vazîfe-i kâtib	120,375	22
Vazîfe-i evlâd-ı vâkif	64	1
Vazîfe-i Burusa Kadısı Efendi	25,1	8
Vazîfe-i noktacı	14,488	5
Vazîfe-i evlâd-ı vâkif-ı atîka	10,5	1
Vazîfe-i kethüda eri kadı-ı Burusa	9	1
Eğitim ve Öğretim Alanında Görevli Bulunanlar		
Vazîfe-i hafız-ı talebe	3	1
Vazîfe-i halife	12,5	2
Vazîfe-i halife-i mekteb	21,025	4
Vazîfe-i muallim-i sıbyân	213,2	27
Vazîfe-i müderris efendi	133	3
Dinî Hizmet Alanında Görevli Olanlar		
Ücret-i papaz	207	2
Vazîfe-i ders-i âm efendi	485,275	22
Vazîfe-i hatîb Efendi	311,5	35
Vazîfe-i hulefa-i kurrâ	72	1
Vazîfe-i imâm	5189,69	227
Vazîfe-i imâm-ı evvel	49,875	3
Vazîfe-i imâm-ı sâni	48	3

³¹⁹ Birkaç vakıftan ücret alan vakıf personeli için bkz. Salih Pay, *Bursa İvâz Paşa Külliyesi*, s. 195 vd; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü*, s. 76.

Tablo 2.15 (devamı)

VAKIFLARDAN PARA ALANLAR (1775-1776 Senesi)	Guruş	Kişi
Dinî Hizmet Alanında Görevli Olanlar		
Vazîfe-i mu'arrif	2	1
Vazîfe-i müezzin	1725,63	174
Vazîfe-i müezzin-i akşam	6,5	1
Vazîfe-i müezzin-i cum'a	47,25	7
Vazîfe-i müezzin-i evkat	6	1
Vazîfe-i müezzin-i evvel	16	1
Vazîfe-i müezzin-i salâkâr	8	3
Vazîfe-i müezzin-i salatü's-selâm	6	1
Vazîfe-i müezzin-i sâni	16	1
Vazîfe-i mükebbîr	2	1
Vazîfe-i ser-müezzin	52,75	12
Vazîfe-i ser-mahfil	6	2
Vazîfe-i şeyh efendi	53	5
Vazîfe-i vâiz efendi	361,5	25
Okuyucular		
Vazîfe-i ammehân	7	2
Vazîfe-i aşîrhân	4,5	2
Vazîfe-i cüzhân	65	19
Vazîfe-i Delâilü'l-Hayrât	48	1
Vazîfe-i devirhân	97,85	23
Vazîfe-i duâ-gûy	34,5	8
Vazîfe-i eczâhân	591,465	169
Vazîfe-i fâtiha hân	46	8
Vazîfe-i hafız-ı eczâ	1,5	1
Vazîfe-i hâtimhân	130	28
Vazîfe-i ihlâshân	31,16	10
Vazîfe-i kelime-i tevcîd	25	4
Vazîfe-i kırâat-ı hadis-i şerîf	15	1
Vazîfe-i muhaddis efendi	36	1
Vazîfe-i Muhammediye-hân	53,375	13
Vazîfe-i na'thân	6	2
Vazîfe-i salâhân yevm-i cum'a	3	1
Vazîfe-i sûre-i mülk	124,475	41
Vazîfe-i şeyhi'l-kurrâ	150	6
Vazîfe-i temcîdhân	37,75	11
Vazîfe-i tilâvet-i amene'r-resûl	8,5	5
Vazîfe-i yâsinhân	54,805	12
Vazîfe-i zâkirân	3,5	2
Genel Hizmet Alanında Görevli Olanlar ve Fukarâ		
Vazîfe-i aşçı	2,5	1
Vazîfe-i fukarâ-yı Medine-i Münevvere	3,5	1
Vazîfe-i hafız-ı ketb	5,5	2
Vazîfe-i hafız-ı ketb-i medrese	21	1

Tablo 2.15 (devamı)

VAKIFLARDAN PARA ALANLAR (1775-1776 Senesi)	Guruş	Kişi
Genel Hizmet Alanında Görevli Olanlar		
Vazîfe-i mûkîd-i şem'	6,66	5
Vazîfe-i mûkîd-i kanâdîl	78,45	24
Vazîfe-i odabaşı	10	2
Vazîfe-i sakî-yi kemne	13,5	1
Vazîfe-i şerbetci	3	1
Yapım, Bakım ve Tamir İşlerinde Görevli Olanlar		
Vazîfe-i çeşmeci	540,175	77
Vazîfe-i suyolcu	58	2
Temizlik İşlerinde Görevli Olanlar		
Vazîfe-i ferrâşân	223,75	6
Vazîfe-i ferrâş-ı kenefler	9,5	5
Vazîfe-i kayyım	642,025	117
Vazîfe-i kayyım-ı hân	3	1
Vazîfe-i kayyımbaş	18	1
Vazîfe-i kayyım-ı cum'a	4,5	1
Bekçilik İşlerinde Görevli Olanlar		
Ücret-i korucu	1	1
Vazîfe-i bekci	3	1
Vazîfe-i bekci-i kütüb-ü medrese	21	1
Vazîfe-i kapucu	18,75	4
Vazîfe-i türbedâr	9,88	3

Yukarıdaki ayrıntılı tablodan sonra, vakıflara bağlı olarak çalışan personel guruplarının toplam sayıları ve aldıkları paralar hakkında genel bir değerlendirme yapılabilir. Bu değerlendirmeler yapılmadan önce, vakıflardan para alanların her birini farklı kişiler olarak farz etmek durumundayız. Kayıtlarda mütevellilerin dışında vazîfelilerin adları yazılı olmadığından ve sadece görev adları belirtildiğinden böyle bir uygulamaya gidilmek zorunda kalınmıştır. Buna rağmen yapılacak uygulamanın, ortaya çıkacak değerleri tam doğruluk açısından olumsuz yönde etkilemeyeceğini de söyleyebiliriz.

Vazîfelilerin sayılarına bakıldığında vakıflardan para alan görevlilerin en çoğu vakıf yönetimi ve denetiminde çalışmaktadırlar. İncelediğimiz kayıtlarda 614 kişinin vakıf yönetimi ve denetiminde görevli olduğu ve bu gurup için 5593,863

guruşluk harcamanın gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu alanda çalışanların sayısı 614 kişidir ve toplam vakıf çalışanlarının %34'ü bu alanda hizmet vermektedir. Aslında vakıf yönetimi ve denetiminde görevli olan kişilerin sayı olarak bu kadar fazla çıkmasına neden olan durum, her vakfın başında doğal olarak bir mütevellinin bulunması ve bunların sayılarının ilgili istatistiğe etki etmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin vakıflara ait yönetim ve denetimde görevli olan toplam 614 kişi bulunurken, bu sayının 508'i mütevelliden oluşmaktadır ve yaklaşık %83'lük paya sahiptir.

Vakıflardan para alan diğer bir büyük gurup dinî hizmet alanında görevli olan kesimdir. Bu guruba bağlı olarak 534 kişinin vakıflardan ücret aldıkları görülmektedir. Eğer bu gurubun içerisine okuyucu tâifesini de ekleyecek olursak toplam sayı 898'e ulaşmaktadır. Dinî hizmet alanında 898 kişinin çalıştığı düşünüldüğünde, bu gurubun toplam vakıf çalışanları içerisinde %50'lik paya sahip olduğu görülmektedir. O halde vakıflardan ücret alan personelin yarısının dinî hizmet alanında görevli oldukları söylenebilir.

Yukarıda belirtilen gurupların dışında vakıflarda çalışan ve diğer alanlarda hizmet veren gurupların, sayılarının daha az olduğu görülmektedir. 1775-1776 senesinde temizlik işlerinde görevli 131 kişi, bakım ve onarım işlerinde görevli 79 kişi, eğitim-öğretim alanında görevli 37 kişinin vakıflardan para aldığı ortaya çıkarılmıştır.

Vazîfelilere harcanan para miktarları açısından bakıldığında en büyük paya sahip personel gurubunun okuyucu tâifesi ile birlikte dinî hizmet alanında görevli bulunanlar olduğu ve toplam 10.246,35 guruşluk para aldıkları görülmektedir. Bu miktar toplam personel harcamalarının yaklaşık %57'si kadardır. Vakıf yönetimi ve denetiminde görevli olan gurubun 5593,863 guruşluk para aldıkları ve bu miktarın ise, toplam personel harcamalarına oranla %31'lik paya sahip olduğu görülmektedir.

Vakıflar tarafından personele harcanan toplam meblağların, ücret alan çalışanların sayısına bölünmesi durumunda, hizmet guruplarının kişi başına ortalama

aldıkları ücret miktarları ortaya çıkarılabilmektedir. Örneğin vakıf yönetimi ve denetiminde görevli olanların aldıkları toplam 5593,863 guruşluk para, toplam çalışan sayısı olan 614'e bölüldüğünde bu alanda hizmet verenlerin senelik ortalama 9 guruşluk ücret aldıkları görülmektedir. Bu para 1080 akçaya eşittir. Aynı şekilde dinî hizmet alanında okuyucu tâifesini katmayarak yaptığımız hesaplamada 534 kişi 8821,97 guruş almıştır. Bu sayılara göre yapılan hesaplama ile dinî hizmet alanında çalışanların senelik ortalama 17 guruş ücret aldıkları görülmektedir. Bu para 2040 akçaya eşittir. Bu hesaplama okuyucu tâifesinin katılmamasının nedeni, bu tâifenin en az ücret alan grup olarak, dinî hizmet alanında görevli olan ve sürekli hizmet sunan imâm, müezzin ve hatiplere verilen paraların ortalama miktarını düşürmesini engellemek içindir. 364 kişiden oluşan okuyucu tâifesinin aldığı para miktarı 1424,38 guruştur. Bu sayılara bakıldığında okuyucuların senelik ortalama 4 guruş ücret aldıkları görülmektedir. Ancak senelik 4 guruşluk ücret küçük gibi gözükse de, bu tâifeye mensup kişilerin genelde birden fazla vakıfta görevli oldukları düşünüldüğünde, okuyucuların diğer görevlilerden çok daha fazla gelire sahip olabilmesi mümkün olmaktadır³²⁰. Tüm çalışan guruplara göre alınan senelik ortalama ücret miktarı ise yaklaşık 10 guruştur.

Tablo 2.16

VAZİFELİLERE VERİLEN PARALARIN DAĞILIMI (1775-1776 Senesi)	Kişi	Guruş	Kişi Başına Düşen Ortalama Miktar
Vakıf Yönetim ve Denetiminde Görevli Olanlar	614	5593,863	9 guruş
Dinî Hizmet Alanında Görevli Olanlar	534	8821,97	17 guruş
Okuyucular	364	1424,38	4 guruş
Temizlik İşlerinde Görevli Olanlar	131	900,775	7 guruş
Yapım, Bakım ve Tamir İşlerinde Görevli Olanlar	79	598,175	8 guruş
Genel Hizmet Alanında Görevli Olanlar	38	144,11	4 guruş
Eğitim ve Öğretim Alanında Bulunanlar	37	382,725	10 guruş
Bekçilik İşlerinde Görevli Olanlar	10	53,63	5 guruş
Toplam:	1807	17919,628	10 guruş

³²⁰ Bkz Hasan Basri Öcalan, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*, Bursa, 2000, s. 200-201.

Personel ücret veya maaşları vakıflara göre değişebilmektedir. Ancak 1775-1776 senesinde vakıflarda görevli bulunan bazı personelin aldıkları senelik ortalama maaş miktarlarını değerlendirebiliriz. Rakamlara bakıldığında en yüksek maaş ortalamasına sahip görevliler, senelik ortalama 104 guruş (12.480 akça) maaş alan *kilise papazlarıdır*. Ardından senelik ortalama 44 guruş (5280 akça) alan *müderrisler* gelmektedir. *İmâmlar* senelik 23 guruş (2760 akça), *ders-i âmlar* senelik 22 guruş (2640 akça), *vâizler* senelik 14 guruş (1680 akça), *mütevelliler* senelik 10 guruş (1200 akça) ortalama maaş almaktadırlar. Bu görevlilerin ek iş olarak başka hizmetlerde bulunabilmesi söz konusu olduğundan, ortalama maaş miktarlarının yükselebileceği ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Örneğin Kara Kedi (Kâdı) mahallesi mescidinde görevli olan imâm ve müezzinin, Cuma gecelerinde tebâreke sûresini okuma vazîfesi karşılığında, Aklim Hatun vakfından ücret aldıkları görülmektedir³²¹.

Ortaya çıkan ortalama maaş miktarlarına bakılarak, bu paraları gayri menkul kira gelirleri ile karşılaştırabiliriz. Örneğin XVIII. yüzyılda Bursa'daki büyük menzillerin senelik 720 akça civarında kiraya verildiğine bakıldığında, imâmların aldıkları 1775-1776 tarihlerine ait rakamlarla senelik ortalama 2760 akça civarındaki maaşları ile bir yıllığına yaklaşık 4 adet büyük menzil kiralayabilecekleri ortaya çıkmaktadır. İmamların senelik aldıkları 2760 akçalık ortalama meblağın, yaptıkları okuyuculuk gibi ek işlerle daha da artabileceği düşünüldüğünde, iyi gelire sahip oldukları görülmektedir. Ancak sadece gayri menkul kiralaları ile, bu durumu değerlendiremeyiz. Aynı sene içerisinde başka işlerde çalışan şahısların aldıkları ücretleri de göz önüne almalıyız. Örneğin 1777 senesinde İstanbul'da bir rençber günlük 53,2 akça, neccar 80,4 akça, sıvacı 83,7 akça, taşçı 81,2 akça ve nakkaş 88,5 akça ücret almaktadır. Bu elemanların her biri vasıflı işçilerdir ve Bursa'daki vakıf çalışanlarına göre, çok daha fazla ücret almaktadırlar. Bu durumda vakıf çalışanlarının vasıflı işçiler karşısında düşük ücret aldıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca seneler geçtikçe vasıflı bu işçilerin, ücretlerinde artış görülmesine rağmen³²², incelediğimiz belgelere göre aynı durumun vakıf çalışanları için de geçerli olduğunu

³²¹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 139b.

³²² Bkz. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, s. 195.

söyleyemeyiz. Bu nedenle yıllar geçtikçe, vakıf çalışanlarının aldıkları ücretlerin artan enflasyon karşısında eridiğini ifade edebiliriz.

Yukarıdaki değerlendirmeler sonucu, 1775-1776 senesinde vakıfların toplam harcamaları içerisinde personele verilen paraların % 41’lik bir paya sahip olduğunu belirtebiliriz. Bu orana bakıldığında vakıfların elde ettiği gelirlerin önemli bir bölümünü, kendi bünyesinde ya da değişik birimlerde hizmet veren personele harcadığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle, Bursa’daki vakıflar sayesinde değişik alanlarda hizmet veren birçok kişinin istihdâmı sağlanıyor ve maaşları ödeniyordu.

Tablo 2.17

VAKIFLARA AİT HARCAMALAR (1775-1776 Senesi)	İşlem adedi	Guruş	Guruş %’si
Vazîfelilere verilen paralar	1807	17.919,628	41
Diğer harcamalar	2630	25.987,65	59
TOPLAM:	4437	43.907,278	100

Vazîfelilere yapılan harcamaları sadece görev unvanlarına göre listelediğimizde, en büyük para miktarının sırasıyla imâmlara, mütevellilere, müezzinlere, cüzhânlara ve diğer kişileri aktarıldığı görülmektedir. Vakıfların personel harcamaları içerisinde, imâmlara aktarılan paralar toplam personel harcamaları miktarının %29’luk bölümü içine almaktadır. İmâmlara aktarılan para miktarı oranın yüksek çıkması, aslında oluşturulan birçok vakfın bu amaca yönelik kurulması ile alakalıdır. Tablo 2.18’de, miktar olarak en çok para aktarılan vakıf personellerinin listelendiği görülmektedir.

Tablo 2.18

Harcamalara bakıldığında miktar olarak en çok para aktarılan vazîfelilerin bazıları (sene 1775-1776)			
Vazîfeliler	Kişi	Guruş Miktarı	Toplam personel harcamaları miktarına göre %’si
Vazîfe-i imâm	227	5189,69	29
Vazîfe-i mütevellî	508	4866,47	27
Vazîfe-i müezzin	174	1725,63	10
Vazîfe-i cüzhân	188	656,465	4
Vazîfe-i kayyım	117	642,025	4
Vazîfe-i çeşmeci	77	540,175	3
Vazîfe-i ders-i âm efendi	22	485,275	3
Vazîfe-i vâiz efendi	25	361,5	2
Vazîfe-i hatîb efendi	35	311,5	2
Vazîfe-i nâzır	41	301,475	2

1775-1776 senesi muhasebe defterine göre yaptığımız incelemeler sonrası ortaya çıkan bazı vakıf görevlilerinin senelik ortalama maaş miktarlarından başka, bir de bu görevlilerin diğer kayıtlarda rastladığımız en yüksek maaş miktarlarını ortaya koymak gerekmektedir. Örneğin XVIII. yüzyıl kayıtlarında en yüksek maaş alan bazı vakıf görevlilerine bakıldığında; bir *papazın* yıllık 242 guruş, bir *müderresin* yıllık 111 guruş, bir *imâmın* yıllık 105 guruş, bir *müezzinin* yıllık 80 guruş, bir *ders-i âmın* yıllık 56 guruş, bir *vâizin* yıllık 40 guruş ve bir *mütevellînin* yıllık 60 guruş maaş aldığı görülmektedir. Bu dönemde 100 guruş karşılığında küçük bir menzilin satın alınabileceği düşünüldüğünde, bu şahısların iyi bir gelire sahip oldukları gözükmemektedir. Ancak Bursa'daki gayri menkul değerlerinin düşük seviyelerde olması, bu düşünceyi ortadan kaldırmaktadır.

Tablo 2.19'da, XVI. ve XVIII. yüzyıllar içerisinde vakıflardan ücret alan personelin çalışma alanlarına göre guruplandırılmaları yapılmıştır. XVI. yüzyıl muhasebe kayıtları içerisinde vakıf çalışanlarının aldıkları paralar günlük olarak akça üzerinden belirtildiğinden, tablonun birinci kısmında bu görevlilerin aldıkları paralar, günlük olarak akça üzerinden gösterilmiştir. XVIII. yüzyıl belgelerinde ise görevlilere tahsis edilen paralar yıllık olarak guruş üzerinden yazıldığından, tablonun ikinci kısmındaki veriler yıllık olarak guruş üzerinden gösterilmiştir. Tabloda gösterilen rakamlar incelediğimiz belgelerde rastladığımız değişik miktarların en düşük ve en yüksek değerlerini göstermektedir. Bu rakamların altında ya da üstünde vakıf çalışanlarının ücret alabilmelerinin söz konusu olduğu unutulmamalıdır. Verdiğimiz rakamlar, sadece görevlilerin aldıkları ücretler konusunda genel bir bilgi oluşturabilmek maksadını taşımaktadır.

Tablo 2.19

VAKIFTAN PARA ALANLAR	YILLARA GÖRE BELGELERDE GÖRÜLEN PERSONELİN ALDIĞI ÜCRET SEVİYELERİ	
	1544-1585 Arası	1749-1795 Arası
Vakıf Yönetim ve Denetiminde Görevli Olanlar	Akça (yevmî)	Guruş (senevî)
Mütevelli	4-12	3-60
Kâtib	1-5	2-5
Câbi	1-3	1-12
Nâzır-ı Burusa Kadısı	2	1-6
Nâzır-ı vakf	1-5	1-15
Kethuda Efendi Nâzır-ı Burusa	-	9
Nâibü's-şer'i	1	-
Vekil-i Harc	1-3	-
Halife	2-3	10
Hâkimü's-şer'i	1-2	-
Nâzır-ı İmâret	5	-
Kâtib-i İmâret	5	-
Nâzır-ı hamam	1	-
Vazîfe-i evlâd-ı vâkif	-	9
Vazîfe-i Noktacı (Noktavî)	0,5-1	2-6
Eğitim ve Öğretim Alanında Görevli Olanlar	Akça (yevmî)	Guruş (senevî)
Mevlânâ müderris	25-30	-
Müderris	10	10-111
Mu'id	4-5	-
Muallim	2-4	-
Muallim-i sıbyân	-	7-21
Muallim-i eytâm	2-3	-
Halife-i mekteb	2	3
Talebe-i medrese	7-14	-
Eytâm-ı muallimhâne	2	-
Halife-i mekteb	1	-
Dinî Hizmet Alanında Görevli Olanlar	Akça (yevmî)	Guruş (senevî)
İmâm	2-5	2-105
İmam-ı evvel	-	12-31
İmam-ı sâni	-	12-30
Ücret-i papaz	-	10-242
Müezzin	1-2	1-80
Ser müezzin	-	6
Müezzin-i Cum'a	-	3-6
Müezzin-i Salâkâr	-	3
Hatib	1	2-25
Vâiz	3,5	6-40
Ders-i âm	-	6-56
Şeyh	3-10	7-25

Tablo 2.19 (devamı)

VAKIFTAN PARA ALANLAR	YILLARA GÖRE BELGELERDE GÖRÜLEN PERSONELİN ALDIĞI ÜCRET SEVİYELERİ	
	1544-1585 Arası	1749-1795 Arası
Dinî Hizmet Alanında Görevli Olanlar	Akça (yevmî)	Guruş (senevî)
Mükebbir	-	2
Müsebbih	2	-
Zâkir	-	3
Mu'arrif	0,5	-
Mücâvir	2-5	-
Şeyhi'l-kurrâ	10	10-42
Vazîfe-i hulefa-i kurrâ	-	21
Okuyucular	Akça (yevmî)	Guruş (senevî)
Ammehân	-	3-4
Aşîrhân	0,5	3
Devîrhân	6	2-10
Fatiha-hân	-	6-18
Hatîmhân	-	1-4
İhlahân	3	2-12
Muhammediyehân	1	2-12
Mushafhân	13 (fi şehr)	-
Salâhân (Salakâr)	-	1-3
Ta'rifhân	-	8
Temcidhân	-	3
Yâsinhân	1	4
Ser-mahfil	2	3
Cüzhân (Eczâhân)	1-7	1-12
Duâgû	-	3-15
Vazîfe-i sûre-i mülk (Tebarekehân)	1-2	1-6
Vazîfe-i Tilâvet-i Amene'r-resûl (Kâri-i Amene'r-resûl)	-	1
Vazîfe-i Kelime-i Tevhîd	-	5
Yapım, Bakım ve Tamirât Görevlileri	Akça (yevmî)	Guruş (senevî)
Mimar	1	-
Çeşmeci	-	1-29
Abî	0,5-1	-
Su Yolcu	-	48
Sûrbî (Kurşuncu)	2	-
Meremmetci	2	-
Neccar	2	-
Temizlik işlerinde görevli Olanlar	Akça (yevmî)	Guruş (senevî)
Kayyım	0,5	1-25
Kayyımbaşî	-	18
Kayyım-ı Cum'a	-	3

Tablo 2.19 (devamı)

VAKIFTAN PARA ALANLAR	YILLARA GÖRE BELGELERDE GÖRÜLEN PERSONELİN ALDIĞI ÜCRET SEVİYELERİ	
	1544-1585 Arası	1749-1795 Arası
Temizlik işlerinde görevli Olanlar	Akça (yevmî)	Guruş (senevî)
Ferrâş-ı kenefler	1	2-6
Bevvâb	0,5-1	-
Ziblkeş	13	-
Diğer Görevliler	Akça (yevmî)	Guruş (senevî)
Mükid-i kanâdil	-	2-5
Türbedâr	-	6
Tekyedâr	5	-
Vazîfe-i bekci-i ketb	-	21
Basbân	1-1,5	-
Kapucu	-	1-12
Vazîfe-i odabaşı	-	3 akça (yevmî)
Vazîfe-i bekçi	-	3
Ücret-i korucu	-	1
Gulemân-ı âsiyâb	4	-
Kuyucu	-	4
Hâfız-ı ketb	-	21
Bâğbân (Bağçevân)	2-3	-
Hüddam	0,5	-
Kilârî	1-3	-
Tabbâh	1-4	2
Nakîb-i nân	2	-
Hammal-ı güşt	2	-
Şerbetci	-	3
Saka	0,5-1	-
Mezarıcı	-	1

B. Fakirlere Yardım Amaçlı Harcamalar

Bursa'da fakir insanlara yardım gayesiyle, birçok vakıf harcamalarda bulunmaktadır. Hoca Mehmed El-Attar'ın, Hacılar mahallesi fakirlerine yemek dağıtımını amacıyla kurduğu vakıf buna bir örnektir³²³. Maksem'de bulunan İhsâne Hatun vakfi Bursa'daki fakirler için, yıllık 5 guruşluk sadaka yardımında bulunmaktadır³²⁴. Bazı vakıflar Medine'deki fakirlere bile yardım amaçlı para göndermektedirler. Hacı Hüseyin Ağa vakfi, Medine-i Münevvere'deki 100 nefer fakirin her birine 1,5 guruş verilmek üzere, toplam 150 guruşluk yardımda

³²³ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 138b.

³²⁴ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 43b.

bulunmaktadır³²⁵. Sadece Müslümanlar değil Hıristiyan Ermeniler de, kurdukları vakıflarla kendi milletinden olan fakirlere yardım etmektedirler. Ermeni kilisesi vakfının *berây-ı mesârîf-ı fukarâ-i millet* ifâdesiyle Ermeni fakirlerine 108 gurusluk yardım yaptığı görülmektedir³²⁶.

C. Vergi Ödemesi Harcamaları

Bursa halkının oluşturduğu avâriz vakıfları, başlangıçta ilgili kazâ sınırları içerisinde *avâriz hânesi* olarak adlandırılan birimler üzerinden mahalle ve köylerin *tahammüllerine göre tevzî*' olunan avâriz türü vergilerin zamanı geldikçe ödenmesi için meydana getirilmiştir. Dolayısıyla *avâriz akçası, kürekçi akçası, sürsât ve nüzul* gibi adlarla ifâde edilen avâriz türü vergilerin ödenmesi amacına yönelik yapılan vakıf harcamalarının, önemli bir yekûn tuttuğu görülmektedir.

Kendilerine ait emlaklerinden dolayı, ödeyecekleri avâriz vergilerinden kurtulmak isteyen birçok insan, mahalle vakfına para vakfetmekteydiler. Ancak bazı şahıslar da, bu işi sadece hayır amacıyla yapıyorlardı. Örneğin *Nakkaş Ali mahallesinde oturan Osman Bey ibn-i Abdullah* adlı hayır sahibi, kendi malından 5000 akça vakfederek, bu paranın mütevellî eliyle işletilmesini ve sonrasında elde edilen gelirin, *adı geçen mahallenin avârizine harc ve sarf olunmasını* şart koşturmaktadır³²⁷. Avâriz türü vergiler hakkında ayrıntılı bilgiler birinci bölümde verildiğinden, bu konu ile ilgili burada başka izaha girilmeyecektir.

D. Eğitim- Öğretim Alanındaki Harcamalar

Birçok vakfın muhasebe kayıtları içerisinde, eğitim ve öğretim amaçlı harcamalar bulunmaktadır. Bu harcamaların büyük bir bölümü mekteplerde ve muallimhânelerde okuyan yetim çocukların elbiselerinin ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılmaktadır. Belgelerde bu harcamalar *be cihet-i melbusât-ı eytâm, be cihet-i eytâm-ı muallimhâne* gibi ifâdelerle kaydedilmektedir. Hoca Ömer vakfının harcamaları arasında *harc-ı melbusât-ı eytâm-ı mekteb* ifâdesi ile senelik

³²⁵ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 39a.

³²⁶ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 9a.

³²⁷ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-97, 9a.

972 akçanın tahsis edildiği görülmektedir³²⁸. Bir başka kayıta Veled-i Bâzârgân vakfının muallimhânedede okuyan yetimler için günlük 2 akça tahsis ettiği görülmektedir³²⁹.

Yetimlerin eğitim-öğretim giderlerinin karşılanması dışında vakıfların eğitim alanında yaptığı başka bir harcama da, medresede çalışan müderris ve okuyan talebeler için para tahsis edilmesidir. Sarraf Mustafa vakfi muhasebe kaydında *mevâcib-i müderris mea talebe fî sene, 7864 akça* ifâdesi bu durumu ortaya koymaktadır³³⁰. Bir başka örnek olarak, İbn-i Kazzâz Medresesine ait vakfın 1586-1587 tarihli muhasebe kaydını ele alabiliriz. Sermâyesi 21.236 akçadan ibaret olan vakfın, birçok gayri menkul kira geliri bulunmaktadır. Vakıf, elde ettiği gelirlerin 12.960 akçalık kısmını, *mevâcib-i müderris mea talebe* için harcamıştır³³¹.

Medrese personeline bahar aylarında veya tatil günlerinde yaylalara çıkmaları için vakıfların harc-ı râh şeklinde paralar tahsis ettikleri de görülmektedir. Bu paralar kayıtlarda *berây-ı bahariye* veya *berây-ı yaylakiye* ifâdeleri ile belirtilmektedir. Örneğin Bursa'da Havz mahallesinde bulunan *mühimmât-ı mescîd ve avâriz* amaçlı vakfın giderleri içerisinde *berây-ı bahariye ifâdesi* ile senelik 11,625 guruşluk harcama yapıldığı görülmektedir³³².

E. Taâmiye Harcamaları

Büyük sermâyeye sahip vakıflar, fakirlerin yemek yedikleri imâretleri finanse ederlerdi. Bu imâretlerde kullanılacak malzemeler ve çalışan personelin maaşları vakıf sermâyesi tarafından karşılanırdı. Bursa'da bazı imâretler vakıf finansmanlarıyla Mısır'dan pirinç bile ithal etmekteydiler³³³. Hamza Bey imâretine ait XVI. yüzyıl vakıf muhasebe kayıtları içerisinde, imârette çalışan hizmetlilere 12.600 akçalık harcamada bulunduğu kayıtlıdır. İmârette çalışan bazı görevliler ve

³²⁸ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-124, 25a.

³²⁹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 127a.

³³⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-124, 19a.

³³¹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-140, 36a.

³³² Bursa Şer'îye Sicilleri, B-195, 27a. Ayrıca İbrahim Çelebi vakfı ve Mahmud Çelebi vakfı için bkz. Bursa Şer'îye Sicilleri, A-163, 38b ve A-124, 13b.

³³³ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 107.

aldıkları günlük ücret miktarları şu şekildedir: *şeyh-i imâret yevm 5 akça, nâzır-ı imâret yevm 5 akça, kâtib-i imâret yevm 5 akça, tabbâhîn yevm 4 akça, nakîb-i nân yevm 2 akça, kilârî yevm 3 akça, hammal-ı güşt yevm 2 akça ve vekil-i harc yevm 3 akça*. İmâretin harcamalarından bazıları ise şunlardır: *bahâ-i revgan-ı pîh, bedel-i güşt 4440 akça, bahâ-i hîme 9704 akça, ücret-i âsiyâb 1200 akça, hammaliye 128 akça ve kal'î kerdên-i evanî 185 akçadır*³³⁴. Bu ifâdelere bakıldığında imâretin; iç yağı ve et bedeli olarak 4440 akça, yemeklerin pişirilmesi için gerekli olan odun için 9704 akça, vakfin köy gelirlerinden elde ettiği aynı vergi ürününü öğütmek için değirmene 1200 akça, yiyecek ve diğer malzemelerin taşınması için hamal bedeli olarak 128 akça ve kullanılan mutfak eşyalarının kalaylanması için 185 akça harcadığı görülmektedir.

Bir başka örnekte Ali Paşa vakfının *be cihet-i harc-ı matbah* için senelik 6579 akça harcadığı görülmektedir. Bu giderlerin bazıları şunlardır: *bahâ-i nân (ekmek) 2666 akça, bahâ-i güşt (et) 2357 akça, bahâ-i ganem (koyun eti) 910 akça, bahâ-i ücret-i gendüm (buğday) 200 akça, bahâ-i harc-ı âşurâ 120 akça, bahâ-i milh (tuz) 16 akça, harc-ı ıyd-ı fitır (Ramazan bayramı harcaması) 182 akça, harc-ı ıyd-ı atâ (kurban bayramı harcaması) 120 akça*³³⁵.

İmâretlerin dışında çeşitli kurumlarda da, yemek pişirilmesi için vakıfların gelirlerini tahsis ettikleri görülmektedir. Örneğin Hoca Mehmed Karamanî vakfının harcamaları içerisinde, yemek pişirilmesi için 11 guruş tahsis edilmiştir³³⁶. Mahmud Bey Muallimhânesinde okuyan talebeler için, bu kurumda yemek verilmektedir. Bu amaca yönelik olarak *güşt* (et), *nân* (ekmek), *nemek* (tuz), *erz* (pirinç) ve *şorba* (çorba) harcamalarında bulunulmuştur³³⁷.

F. Kırâat, Mübârek Gece ve Mübârek Aylar Fonu Harcamaları

Vakıf kurucularının birçoğu sevap kazanmak gayesiyle ibâdet mekânlarında mevlid-i nebî, Kur'ân'dan cüz, mülk sûresi ve yâsin-i şerîfin okunması gibi

³³⁴ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-163, 3a.

³³⁵ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-124, 15b-16a.

³³⁶ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 17a.

³³⁷ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 164b.

faaliyetleri finanse ederlerdi. Örneğin *Âişe Hanım ibneti'l-merhûm Menteşzâde Abdurrahim Efendi vakfının* bu alanda yaptığı bazı harcamalar aşağıda gösterilmektedir³³⁸.

-*Vazîfe-i hadîs-i şerîf kırâati ve tadrîs der Câmî-i Kebîr 15 guruş*

-*İncirlice zâviyesinde şehr-i Rebî'ul-evvelde kırâat-ı mevlid-i nebî-i aleyhi's-selâm*
20 guruş

-*Kara Şeyh Mahallesi câmi-i şerîfinde yedi hatm-i şerîf kırâati 7 guruş*

-*Câmî-i Kebîrde beher yevm sûre-i mülk kırâat ve vâkıfe-i mezbûrenin ruhuna ihdâ*
eyleye 6 guruş

-*İbrahim Paşa mahallesinde Derviş Ali Çelebi Muallimhânesinde muallim-i sıbyân*
her kim bulunursa beher yevm sûre-i mülk kırâat ve vâkıfe-i mezbûrenin kerîmesi
Selime Hanım ruhuna ihdâ eyleye 6 guruş.

Bazı insanlar ise, bu tür faaliyetleri kendi evlerinde yaptırmaktadırlar. Örneğin Bursa'da Maksem mahallesinde bulunan ve mevlid okutmak gayesiyle kurulan İhsâne Hatun vakfının muhasebe kaydında geçen, *berây-ı kırâat-ı mevlid-i nebî-i aleyhi's-selâm, vâkıfe-i mezbûrenin kendi menziline ifâdesi*, bu durumu göstermektedir³³⁹.

Kırâat dışında sevap kazanmak isteyen şahıslar, kurdukları vakıflardan elde edilecek gelire, öldükten sonra kendi adlarına kurban kestirmektedirler. Örneğin Arab Mehmed mahallesinde bulunan Hüsniye Hatun vakfı giderleri içerisinde *vakf-ı merhûmenin ruhu için beher sene bir kurban* ifâdesi bulunmaktadır. 1794-1795 senesinde kesilen kurban için yapılan harcama miktarının 5 guruş (600 akça) olarak kaydedilmesi, bu dönemin hayvan fiyatlarına ışık tutmaktadır³⁴⁰.

Bazı hayır sahipleri kurbanları Hz. Peygamber adına kestirmektedirler. Örneğin Müfti-i sâbık Abdülazîz Efendi'nin oluşturduğu vakfın 1794-1795 senesindeki harcamaları içerisinde, *berây-ı kurban-ı li ruhi'n-nebî aleyh-is-selâm*

³³⁸ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 16b.

³³⁹ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 43b.

³⁴⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 51b.

ifâdesi bu durumu göstermektedir. Bu kayıta da, kurban için 600 akçanın harcandığı görülmektedir³⁴¹. Nasuhzâde Efendi Zâviyesinin mühimmât giderlerini karşılamak için oluşturulan vakfın harcamalarında, *berây-ı kurbanü'l-şeyhi'l-merhûm* ifâdesi ile yine 600 akçalık harcamanın yapıldığı görülmektedir. Aynı kayıt içerisinde geçen *berây-ı bedeliye-i hac-ı şerîf 9 guruş*, ifâdesi de değişik bir harcama türünü göstermesi açısından dikkat çekicidir³⁴².

Mübârek gün ve gecelerin kutlanması, sevap kazanmak isteyen şahısların bu gün ve gecelerde Kur'ân'dan sûreler veya cüzler okutması, fakirlere helva ve yemek dağıtmaları ve kurban kesmeleri ile gerçekleştirilirdi. İhsâne Hatun vakfının, Kadir Gecesinde Kur'ân'ın hatim edilmesi için (*vazîfe-i hatm-i şerîf leyl-i kadir*) harcamada bulunması kırâatla gecenin yâd edilmesine güzel bir örnektir³⁴³. Kandîl geceleri dışında mübârek Cuma akşamlarında da, vakıf kurucularının kırâat harcamalarında buldukları görülmektedir. Örneğin Aklım Hatun tarafından kurulan vakıf, Cuma gecelerinde tebâreke sûresini okutmaktadır. Vâkıfe bu işin yapılmasını, Kara Kedi (Kâdı) mahallesi mescidinde görevli olan imâm ve müezzine şart düşmüştür³⁴⁴.

Hayır sever şahıslar tarafından oluşturulan vakıfların çoğunlukla yemek ve tatlı dağıtımında da buldukları görülmektedir. Ahî Çelebi ibn-i Şerefeddin vakfi *zerde pişirilmesi ve dağıtımı* için 1775-1776 senesinde, 65,5 guruşluk önemli miktarda bir harcamada bulunmuştur³⁴⁵. Zerde dışında vakıf harcamaları içerisinde Muharrem ayında pişirilen *âşurânın* da önemli payı bulunmaktadır. Zeyniler yakınındaki Hoca Mehmed Karamanî vakfının *harc-ı âşurâ* için 4 guruş tahsis ettiği görülmektedir³⁴⁶.

³⁴¹ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 11b.

³⁴² Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 60a.

³⁴³ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 43b.

³⁴⁴ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 139b.

³⁴⁵ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 86b.

³⁴⁶ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 17a.

Yemek ve benzeri gıdaları insanlara dağıtarak sevap kazanma arzusu, özellikle mübarek ay ve gecelerde daha da yoğunlaşmaktadır³⁴⁷. *Regâib gecesinde, Berât gecesinde, Kadîr gecesinde, her Zilhicce ayının başında helva dağıtımı* veya kandil gecelerinde fakirler için yemek dağıtımı, kayıtlarda sıkça görülmektedir. Örneğin *Abdüllatif Çelebi bin Mevlânâ Muhiddin eş-şehir bi Akdoğanzâde* tarafından oluşturulan vakfın, *Regâib gecesinde yemek dağıtımı için 150 akçalık, berât gecesinde ise helva dağıtımı için 150 akçalık* harcamada bulunduğu görülmektedir³⁴⁸. *Âişe Hanım ibneti'l-merhûm Menteşzâde Abdurrahim Efendi* vakfi, *leyl-i Kadîrde taâm* verilmesi için harcama yapılmıştır³⁴⁹.

Bursa'da Said-i Fakîh mahallesinde bulunan avârız vakfi, Ramazân ayında cemaâte iftariye olarak *hurma, incir ve üzüm* dağıtımında bulunmaktadır³⁵⁰. Attar El-hâc Yusuf Efendi vakfi muhasebe kayıtlarında *berây-ı şerbet-i asel der Câmi-i Kara Kâdi fi şehr-i Ramazânü'l-mübârek* ifâdesi geçmektedir. Bu ifâdeye göre vakfın, Ramazân ayında Kara Kâdi Câmiinde *bal şerbeti* dağıttığı görülmektedir³⁵¹. Ayrıca belgelerde geçen *bahâ-i buhur* ve *gül-i âb* ifâdelerine bakıldığında, ibâdet mekânlarının güzel kokması için değişik kokuların ve gül suyunun bile vakıf gelirleri tarafından sağlandığı anlaşılmaktadır³⁵². Örneğin Ahmed Bey mahallesinde bulunan Adilhân Hatun vakfının *buhur* için, 10 para harcamada bulunduğu görülmektedir³⁵³.

G. Aydınlatma ve Hasır Harcamaları

Şehir içerisinde bulunan mahallelerin ya da buralarda yer alan binâların aydınlatılmasında kullanılan kandîllerin ve sürekli tüketilen mumların sağlanması, vakıfların harcamaları içerisinde sayılabilecek bir başka kalemi oluşturmaktadır. Aydınlatmanın sağlanmasında, *çerağ* adı verilen ve içinde fitil bulunan yağ kandîlleri ile, camla muhafazalı içinde mum yakılan büyük fener olan *fânûs* kullanılmaktadır.

³⁴⁷ Mübarek geceler hakkında bkz. Ali Himmet Berkî, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, s. 32-33.

³⁴⁸ Bu örnekler için bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 24a, 3b, 39a.

³⁴⁹ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 16b.

³⁵⁰ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 36b.

³⁵¹ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 45b.

³⁵² *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 66a.

³⁵³ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 89b.

Bunların dışında büyük hacimli mumlar da, sıkça kullanılmaktadır. Ahmed Bey vakfının muhasebe kayıtlarında geçen *bahâ-i fânûs ve çıra ve fitil* ifâdelerinden, aydınlatma için gerekli olan malzemelere, 27 akçalık harcamanın yapıldığı görülmektedir³⁵⁴.

Aydınlatma araçlarında en çok kullanılan madde *balmumu ve zeytinyağı*dır. Bu maddelerin en çok ihtiyaç duyulduğu mekânların başında ise, câmiler ve kiliseler gelmektedir. Örneğin Kayabaşı Kilisesinin aydınlatılması için gerekli olan balmumu ve zeytinyağı harcamalarını karşılamak amacıyla, kiliseye bağlı *Hiristiyan Ermeni cemâat* tarafından oluşturulan para vakfının, 1775-1776 senesinde 2673 guruşluk sermâyesi bulunmaktadır. Vakfın sermâyesini işletmesi sonrası, sadece bu amaca yönelik harcaması yıllık 241 guruştur³⁵⁵. Balmumu ve zeytinyağı dışında aydınlatma için gerekli olan mum yapımında hayvanların iç yağı da kullanılmaktadır³⁵⁶. Ancak iç yağının yanması sırasında fazla is ve koku vermesinden dolayı, bu madde ile üretilen mumların, daha çok dış mekânların aydınlatılmasında kullanıldığı düşünülebilir.

Mehmed Çelebi eş-şehir bi Atanalızâde vakfının muhasebe kayıtlarına bakıldığında vâkıfın şartı gereğince balmumu alınması doğrultusunda (*şem'-i asel ber mûceb-i şart-ı vâkıf*) senelik 120 akça harcanmıştır. Bu belgede 4 kıyye balmumunun 120 akçalık değerinin olduğu yazılı bulunduğundan, XVI. yüzyılda Bursa'da 1 kıyye balmumunun, 30 akça değerinde olduğu ortaya çıkmaktadır³⁵⁷.

Vakıfların mühimmât giderleri içerisinde ibâdet mekânlarının tabanını kaplayan *hasır* için de, harcamalar bulunduğu görülmektedir. Örneğin Bursa'da bulunan Ulu Câminin hasır ihtiyacı, uzun yıllar Hoca Laçın vakfi tarafından karşılanmıştır³⁵⁸. Kara Kâdi mahallesinin avârız vakfi harcamaları içerisinde mescîd

³⁵⁴ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-163, 43b. Ayrıca bkz. B-211, 10b.

³⁵⁵ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 73b.

³⁵⁶ Bursa kasaplarından hâsıl olan iç yağlar mumcu ve sabunculara dağıtılmaktadır. Bkz. İlhan Şahin-Feridun Emecen, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906 / 1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul, 1994, s. 128.

³⁵⁷ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-136, 27a.

³⁵⁸ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-195, 57b.

için 5 adet hasır alındığı ve bu hasırların kıymetinin 80 akça olduğu kaydedilmiştir³⁵⁹.

H. Temizlik Amaçlı Harcamalar

Şehir içerisinde yer alan mahallelerin, ibâdethânelerin, ticarî merkezlerin, pis su giderlerinin ve kamuya açık helâların temizlenmesi hususunda vakıf müesseseleri oldukça faaldirler. Birçok vakıf kurucusu, yaptıkları hayrâtın veya vakfettikleri binâların temizlenmesi amacıyla temizlik elemanlarına ücret tahsis etmişlerdir. Efendizâde vakfının harcamaları içerisinde geçen *be cihet-i keşidet-i zibl-i hamam ve odahâ ve dekâkin* ifâdesi bu durumu göstermektedir³⁶⁰.

Mahalle cemâatleri de, oturdukları yerleşim alanları içerisinde bulunan ibâdet mekânlarının temizliği için vakıflar kurmuşlardır. Örneğin 1544-1547 senelerini içine alan bir muhasebe kaydında geçen, *ahâlî-i hayrât ki berây-ı mesâlih-i İnce Mescîd ve çeşme ve helâ* ifâdelerinden, İnce Mescîdin mühimmât ihtiyaçlarını gidermek ve temizliğini sağlamak için, halk tarafından hayır amaçlı yapılan bir vakfın bulunduğu görülmektedir³⁶¹.

XVIII. yüzyıla ait bir kayıta, *Yoğurt Hânı* yakınındaki *keneşlerin* mühimmât giderlerini karşılamak için, El-hâc Mehmed tarafından oluşturulmuş bir vakfa rastlanmıştır. Bu durum temizlik konusunda helâların bile, bir para vakfına sahip olduğunu göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir³⁶². Şerafeddin Paşa mahallesinin avâriz vakfi giderleri içerisinde geçen *berây-ı ferrâş-ı keneşler* ifâdesi de, bir temizlik harcamasını göstermektedir. Bu konuda, Hacı İvâz Paşa karyesinde bulunan avâriz vakfının dere temizliği (*berây-ı tathîr-i dere*) ve Kara Hızır karyesinde bulunan avâriz vakfının yol temizliği (*berây-ı tathîr-i tarîk*), başka örnekler olarak verilebilir³⁶³.

³⁵⁹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-83, 18a.

³⁶⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 155a.

³⁶¹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 138a.

³⁶² Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 33b.

³⁶³ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 9a, 10a, 38a.

I. Bakım-onarım Giderleri

Vakıfların kuruluş amaçlarını yerine getirebilmeleri, gelir kaynaklarının kullanılabilir halde olmalarını sağlamak ile mümkündür. Yapılacak tamir işlerinde harcanacak para miktarları ve görevlendirilecek kişiler vakfiyelerde belirtildiği gibi, tamirlerde sarf edilen malzemeler ve işçilik ücretleri de muhasebe defterlerinde tek tek kaydedilmiştir³⁶⁴. Tamirlerin başlıca sebepleri *mürûr-ı eyyâm*, *yangın* ve *depremlerden* oluşmaktadır.

XVI. yüzyıl muhasebe defterlerinde vakıf mülklerinin tamiri ile ilgili giderler, el-meremmât başlığı altında kaydedilirken, XVIII. yüzyıl muhasebe kayıtlarında ise bu harcamalar, *el-ihracât* başlığı altında diğer giderler ile birlikte kaydedilmiştir. Belgelerde vakıf gelirlerinin yönlendirildiği *mescîd*, *zaviye*, *muallimhâne*, *medrese*, *türbe*, *kaldırım*, *yol*, *köprü*, *çeşme* ve *şadırvan* gibi yapıların³⁶⁵ ya da vakfa kira geliri sağlayan *hücre*, *dükkân*, *kârhâne*, *bekârhâne*, *hân*, *hâne*, *oda*, *bekârhâne*, *hamam*, *âsiyâb* ve *serhâne* gibi *akarâtın*, tamirleri ile ilgili birçok bilgi yer almaktadır. Bunların dışında belgelerde, vâkıfın kendi evinin tamiri ya da câmilerde bulunan cüz sandıklarının tamiri ile ilgili kayıtlar bile bulunmaktadır³⁶⁶. *Sâbık Bursa kadısı Aşir Efendi Hazretlerinin oğlu Faziletlü Mehmed Hafîd Efendi'nin berây-ı hatîb ve müezzin-i cum'a ve kayyım der câmi-i Veled-i Nalband* vakfının giderleri içerisinde *berây-ı ta'mîr-i medfen-i Mehmed der kurb-ı Hazreti Emir* ifâdesi geçmektedir. Bu cümleye göre vakfın kurucusu Mehmed Efendi'nin Hazret-i Emir yakınında bulunan kabrinin tamiri için, vakıf yönetimi tarafından 1794-1795 senesinde 1,5 guruşluk harcamada bulunulmuştur³⁶⁷.

Vakıf idaresinden sorumlu mütevellfler yaptıracakları tamirâtı kadının izni ve bilgisi altında başlatabilirlerdi. Karışdıran Süleyman Bey'in vakfına ait muhasebe kaydında *meremmet-i tarîk-i çârşû-yi Küşteri be-ma'rifeti hakimü's-şer'i* ifâdesiyle

³⁶⁴ Bkz. Ömer Bakîr, "Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı İle İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması", *VD.*, Sayı X, Ankara, 1973, s. 116 vd.

³⁶⁵ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 8a, 8b, 18a.

³⁶⁶ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-83, 35a, 77a.

³⁶⁷ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 5a.

Küşteri Çarşısının yollarının tamirine vakıf tarafından yapılan harcamalar gösterilmiş ve tamir işlerinin kadının bilgisi dahilinde olduğu belirtilmiştir³⁶⁸.

Tamir işlerinde kullanılan malzeme, satın alınanlar anlamına gelen *el-mübâyeat* başlığı adı altında toplanmaktadır. Bu başlık altında *bahâ-i mismar*, *bahâ-i kiremit*, *bahâ-i kum*, *bahâ-i kireç*, *bahâ-i kürek*, *bahâ-i tekne*, *be cihet-i harc-ı hurdavat* gibi ifâdelerle, tamir için kullanılan malzemelere verilen paralar kaydedilmiştir³⁶⁹. Örneğin Karışdıran Süleyman Bey'in vakfına ait 1559-1561 tarihli muhasebe kaydında *bahâ-i seng berây-ı döşeme* ifâdesiyle, döşeme için kullanılan taşlar için harcanan para miktarları belirtilmektedir³⁷⁰. Aynı şekilde Mahmud Paşa Hânının tamiri ile ilgili kayıtlarda, *bahâ-i mismar*, *bahâ-i elvâh*, *bahâ-i revgan-ı bezir*, *ücret-i neccâr* ve *ücret-i ırgadân* ifâdeleriyle kullanılan malzemelerin tutarı ve çalışan şahıslara verilen ücretler belirtilmektedir³⁷¹.

Nureddin Efendi'nin kurmuş olduğu vakfın 1546-1547 tarihli muhasebe kaydında, *be-cihet-i elvâh-ı odun berây-ı meremmet-i mescîd* ifâdesiyle, mescîdin tamirinde kullanılacak tahtalar için yapılan harcama miktarı yazılmıştır³⁷². Umur Bey vakfının tamir amaçlı harcamalarında, 600 adet kiremit için vakıf tarafından 120 akça ödendiği görülmektedir. Bu değerlere göre 1569 senesinde Bursa'da bir kiremidin fiyatı 0,2 akçadır. Aynı vakfa ait olan hamamın kapıları ve çatısının tamiri için (*meremmet-i bâbhâ-i hamam ve sakf*) 294 akça, aydınlatma amacıyla kullanılan fânusun tamiri için ise, 16 akça harcanmıştır³⁷³.

Birçok vakfın harcamaları içerisinde, vakıf binâlarının çatılarını örten kurşunların bakımı ve tamiri için paralar tahsis edildiği görülmektedir. Pir Emir Efendi Câmi-i şerîfinin mühimmâtı için oluşturulan, Hoca Mehmed bin Hoca Mahmud ibn-i Hoca Ali vakfı bu duruma güzel bir örnektir. 1570-1571 senesinde câminin kurşunları için vakıf yönetiminin 359 akça harcadığı görülmektedir³⁷⁴. Bazı

³⁶⁸ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-83, 3a.

³⁶⁹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-83, 36a, 53b-54a.

³⁷⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-83, 3a.

³⁷¹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 130a.

³⁷² Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 123b.

³⁷³ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-163, 48a.

³⁷⁴ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-163, 25b.

vakıfların ise sadece kurşun kaplamaların bakımı ve tamiri için oluşturuldukları dikkat çekmektedir. Örneğin Bursa'da bulunan Abdulmu'tî Çelebi vakfı, sadece Ulu Câminin kurşun kaplamalarının bakımı ve onarımı için oluşturulmuştur. Vakfın 1775-1776 senesindeki muhasebe kaydında, kurşunların tamiri için 343,5 guruşluk harcamada bulunduğu görülmektedir³⁷⁵.

Vakıflarının önemli bir bölümü, kamuya hizmet veren yapıların bakımı ve tamiri amacıyla yönelik kurulmuşlardır. Bunların içerisinde yerleşim alanlarında bulunan temiz ve pis su kanallarının bakımı ve tamiri öncelikli olarak bulunmaktadır. Muhasebe kayıtlarında bir çok vakfın giderleri içerisinde *meremmet-i râh-ı âb*, *ta'mîr-i mecrâ-yi âb* veya *berây-ı ta'mîr-i oluk* ifâdeleri ile mahalle ve köylerde bulunan su kanallarının tamirine yapılan masraflar gösterilmektedir³⁷⁶. Hatta birçok vakıf ise, sadece bu amaca yönelik kurulmuşlardır³⁷⁷. Örneğin Bursa'da Kara Çelebizâde vakfının finanse ettiği Sedbaşı köprüsü yakınında bulunan bir su terazisinin harab olduğu, *mütevellî ma'rifetiyle* tamir edildiği ve 1712 akça harcandığı görülmektedir³⁷⁸.

Su kanallarının temizlenmesi ve tamirinde kullanılan talaşın karşılanması, vakıf giderleri içerisinde görünen diğer bir harcamadır. Karışdıran Süleyman Paşa ve İmâret-i Ali Paşa vakıflarının muhasebe kayıtlarında talaş için harcamaların yapıldığı görülmektedir³⁷⁹. Su yollarının dışında, su kuyularının tamiri için de harcamalar yapılmaktadır. Kara Kâdi mahallesinin *mîhrâb vakfı* muhasebe kayıtları içerisinde, *berây-ı mesârif-ı bi'r-i mâ* (su kuyusu) ifâdesi geçmektedir³⁸⁰.

İ. Diğer Harcamalar

Bu guruba giren harcamalar, *muhtelif harçlar*, *vergiler*, diğer vakıflara verilen *mukâtaalar*, mahkemeye intikal eden davalarda verilen *ihzâriye ücreti*, dükkânların kiraya verilmesinde sarfedilen *dellâliye ücreti* ve *harc-ı müteferrika* ifâdeleriyle

³⁷⁵ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 80a.

³⁷⁶ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 38b.

³⁷⁷ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 101b.

³⁷⁸ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-60, 75a.

³⁷⁹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-83, 3a, 46b.

³⁸⁰ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 8b.

belirtilebilirler. Örneğin Aişe Hatun'a ait vakfın muhasebe kaydında, mahkemeye intikal eden bir dava için verilen *resm-i ihzâriye* ve muhasebe defterinin kontrolünü yapan müfettişe verilen para miktarı için *be-cihet-i sûret-i defter-i muhasebe an müfettiş der zaman Sinan Çelebi* ifâdeleri yer almaktadır³⁸¹. Umur Bey vakfi muhasebe kayıtlarında geçen *be cihet-i mürâsele ve ahkâm*, Mustafa Çelebi vakfi muhasebe kayıtlarında geçen *resm-i hüccet ve sicill* ifâdeleri kadılık makamından alınan resmî evrâk ile ilgili harçları göstermektedir³⁸². Muhasebe kayıtlarında sıkça geçen bir ifâde de, *berây-ı çukadâriyedir*. Çukadâr, ayak hizmetleri gibi dışarıya bağlı işleri görmekle vazîfeli olanlara verilen unvandır. Kayıtlarda görülen bu ifâdeyle vakıfların küçük çaplı muhtelif harcamaları kastedilmektedir³⁸³.

Bunların dışında kira geliri sağlayan gayri menkullerin binâ edildikleri zemînlerin bir başka vakfa ait olabilmesi durumunda, vakıflar zemîn sahibi olan vakfa kira ödemek durumunda olabilmekteydiler. Örneğin Abdülgafur Efendi vakfının 1775-1776 senesindeki muhasebe kayıtlarında, vakfın gelirleri içerisinde geçen *icâre-i hadîka-i kestane* ifâdesiyle senelik 15 guruş gelir sağlandığı kayıtlı iken, vakfın giderleri içerisinde *berây-ı mukataa-i hadîka-i kestane* ifâdesi ile 3 guruşluk giderinin bulunduğu görülmektedir³⁸⁴. Bu durum belirttiğimiz nedenden dolayıdır ve birçok vakıf kaydında karşımıza çıkmaktadır. Bazı vakıf kayıtlarında ise, vakıf tarafından değişik ihtiyaçlara yönelik kiralanan binâlar da bulunmaktadır. Ahmed Paşa bin Veliyüddin vakfının harcamaları içerisinde, vakıf gelirleri çerçevesinde vakfa tahsis edilmiş köylerden toplanan buğdayın depolanması için, bir *ambarın* kiralandığı görülmektedir³⁸⁵. Hangi amaçla kiraladıkları bilinmese de, aynı şekilde Veled-i Kazzâz mahallesinin avâriz vakfının senelik 240 akçaya, Ahmed Paşa mahallesi avâriz vakfının ise, senelik 180 akçaya birer *mahzen* kiraladıkları görülmektedir³⁸⁶.

³⁸¹ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 121a.

³⁸² Bursa Şer'îye Sicilleri, A-163, 48a, 34b.

³⁸³ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 9a; B-208, 23b.

³⁸⁴ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 101b.

³⁸⁵ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 124a.

³⁸⁶ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 24a; B-211, 1b.

J. Vakıflara Ait Personel Giderleri Dışındaki Harcama Alanlarının Değerlendirilmesi

Bursa'da bulunan vakıflardan bir sene içerisinde ücret veya maaş alan personelin sayıları ve aldıkları meblağlar hakkında bilgiler, daha önceki bir bölümde verilmişti. Bu iş için ise, içerisinde 541 adet vakıf kaydının bulunduğu, 1775-1776 tarihli muhasebe defteri incelemeye alınmıştı. Şimdi yine 1775-1776 tarihli vakıf muhasebe defterindeki bilgilerden yola çıkarak, Bursa'daki vakıfların personel giderleri dışında yaptıkları diğer harcamaları da ortaya koyabiliriz. Personel giderleri dışında 1775-1776 senesinde Bursa'daki vakıflar, diğer alanlar için 25.987,65 kuruluşluk harcamalarda bulunmuşlardır. Bu harcama alanlarına aktarılan meblağlar, tablo 2.20'de tek tek gösterilmektedir.

Tablo 2.20

VAKIFLARA AİT HARCAMALAR (1775-1776 Senesi)		
Ta'mîrat harcamaları	Guruş	Harcama alanı adedi
Ta'mîr-i mecrâ-yi âb	1116,55	64
Ta'mîr-i mescîd / câmi	453,0225	81
Ta'mîr-i kurşun	357	3
Meremmet-i âsiyâb	132,9	2
Meremmet-i çeşme	59,125	14
Ta'mîrat-ı müteferrika	37,6	1
Ta'mîr-i oluk	29	2
Ta'mîr-i minâre	28	1
Ta'mîr-i kâriz	25,5	2
Ta'mîr-i vakf-ı menzil	19,8	5
Meremmet-i zâviye	15	2
Ta'mîr-i duvar	10	1
Ta'mîr-i köprü	9,65	4
Ta'mîr-i hendek	9	1
Ta'mîr-i minâre	7	1
Meremmet-i kenefler	6,25	5
Ta'mîr-i kaldırım	6	1
Ta'mîr-i şadırvan	3,575	2
Meremmet-i muallimhâne	3,416	1
Ta'mîr-i musluklar	1,5	1
Meremmet-i mekteb	1	1
Ta'mîr-i sandıklar	1	1
Yardım amaçlı harcamalar		
Avârız ve nüzul	7598,825	181
Berây-ı taâmiye	5617,75	83
Berây-ı helva	383,325	96

Tablo 2.20 (devamı)

VAKIFLARA AİT HARCAMALAR (1775-1776 Senesi)		
Yardım amaçlı harcamalar	Guruş	Harcama alanı adedi
Tekâlif-i hırfet	313,2	6
Berây-ı tabh-ı taâm	259,5	11
Berây-ı fukarâ-i Ermeniyân	167	2
Berây-ı salyâne	119,5	1
Meşârif-ı fukarâ	108	1
Berây-ı melbûsât-ı fukarâ	68,5	1
Berây-ı tabh-ı zerde	65,5	1
Revgan-ı sâde	39,5	1
Tekâlif	37,5	1
Harc-ı âşûrâ	33,75	7
Berây-ı şerbet-i asel	30	1
Berây-ı elbâs-ı eytâm	23,775	4
Berây-ı hinta	22	1
Berây-ı bahariye	13,5	1
Berây-ı elbâs-ı eytâm-ı mekteb	12	2
Berây-ı kurban	11	3
Berây-ı fukarâ-yı Kilisa	10	1
Berây-ı selc	9,5	1
Berây-ı bedeliye-i hac-ı şerîf	9	1
Berây-ı iftariye hurma ve incir ve üzüm	6,375	1
Berây-ı tabh-ı taâm-ı fukarâ	5,83	1
Vazîfe-i fukarâ-yı Medîne-i Münevvere	5	1
Berây-ı çörek	1	1
Kırâat harcamaları		
Kırâat-ı mevlid	2466,345	215
Kırâat-ı hatm-i şerîf	7	1
Kırâat-ı sûre-i mülk	6	1
Vakıflara ait resm, kira ve muhtelif harcamalar		
Harc-ı muhasebe	434,9166	545
Mukataa-i zemîn	100,205	28
Berây-ı çukadâriye	40	30
Berây-ı mukataa	29,5	2
Berây-ı kira-yı mahzen	18,125	8
Mukataa-i zemîn-i mekteb	12	1
Berây-ı huddâm	10,788	112
Kismet verilen harc	5,5	1
Mukataa-i hadîka-i kestane	3	1
Mukataa-i menzil	2,25	3
Mukataa-i âsiyâb	1	1
Mukataa-i zemîn-i mescid	0,5	1
Mesârif-ı ihzâriyye	0,2	1

Tablo 2.20 (devamı)

VAKIFLARA AİT HARCAMALAR (1775-1776 Senesi)		
Mühimmât harcamaları ve aydınlatma giderleri	Guruş	Harcama alanı adedi
Berây-ı şem'-i asel	2003,375	299
Mühimmât-ı hırfet	1145,25	9
Revgan-ı zeyt	696,475	74
Revgan-ı kanâdil-i minâre / bâb	646,7	53
Berây-ı hasır	181,65	47
Berây-ı kömür	110	1
Berây-ı mesârif-ı mahalle	63	3
Revgan-ı kanâdil-i çerağ	23,5	8
Berây-ı çerâğ-ı câmi	14,55	10
Berây-ı şem'-i berât	13,5	5
Mühimmât-ı câmi	10	1
Berây-ı fidan	10	1
Berây-ı tırpan	8,5	4
Berây-ı talaş-ı çeşme	7	1
Mühimmât-ı muallimhâne	6	2
Berây-ı şem'-i revgan	4	1
Berây-ı şem'-i fânus	1	1
Berây-ı ikad-ı şem'	0,625	1
Berây-ı buhur	0,25	1
Temizlik amaçlı harcamalar		
Berây-ı tathîr-i tarîk	6,75	3
Berây-ı tathîr-i kenefler	6,25	2
Berây-ı tathîr-i dere	6	1
Berây-ı tathîr-i hendek	6	2
Berây-ı nakl-i zibl	2	1
Mesârif-ı müteferrika	575,228	541
TOPLAM:	25987,65	2630

Yukarıda belirtilen alanlardaki harcamaların en büyük payını, avâriz ve nüzul vergilerinin ödenmesi oluşturmaktadır. Avâriz ve nüzul vergilerinin karşılanması amacıyla vakıfların 1775-1776 senesinde toplam 7598,825 guruşluk (911.859 akça) harcamada buldukları görülmektedir. Personel harcamaları dışında kalan diğer harcama alanları içerisinde bu miktarın oranı %29'dur ve en büyük harcama payına sahiptir. Avâriz türü vergilerin ödenmesi ile ilgili kayıtlarda 181 adet işlem görülmektedir. Harcanan miktarın kayıtlarda geçen işlem adetine bölümüyle vakıfların ortalama 42 guruşluk avâriz vergisi ödemesini karşıladıkları görülmektedir.

Avâriz türü vergilerin karşılanması dışında vakıfların yaptıkları diğer başlıca harcamalar sırasıyla yemek dağıtımı, mevlid okutulması ve aydınlatma için gerekli olan balmumu ihtiyacının karşılanmasına yöneliktir. Bu giderler içerisinde ortalama harcama miktarlarının en yüksek görüldüğü kalemler, yemek dağıtımı ve hırfet guruplarının mühimmât giderlerine yönelik olanlarıdır. Yemek dağıtımı için vakıflar senelik ortalama 68 guruş, hırfet guruplarının mühimmât giderleri için senelik ortalama 127 guruş harcamışlardır. Tablo 2.21’de, bazı gider kalemlerine aktarılan paralar ve bu paraların personel harcamaları dışındaki diğer toplam harcama miktarları içerisindeki yüzdeler oranları gösterilmektedir.

Tablo 2.21

Harcamalara bakıldığında miktar olarak en çok para aktarılan alanlar (sene 1775-1776)			
Harcamalar	İşlem Adedi	Guruş Miktarı	Toplam harcamalar miktarına göre %’si
Avâriz ve nüzul	181	7598,825	29
Berây-ı taâmiye	83	5617,75	22
Kırâat-ı mevlid	215	2466,345	9
Berây-ı şem’-i asel	299	2003,375	8
Mühimmât-ı hırfet	9	1145,25	4
Ta’mîr-i mecrâ-yı âb	64	1116,55	4
Revgan-ı zeyt	74	696,475	3
Revgan-ı kanâdîl-i minâre / bâb	53	646,7	3

1775-1776 senesinde Bursa’daki vakıflara ait harcamaların toplamı 43.907,278 guruştur. Bu harcamaların dışında Bursa’daki 194 vakfın harcamalardan artırdıkları paralarla (*ziyâde ez-mesârif*), gelecek sene için 9323,5005 guruşluk sermâye birikimine gittikleri de görülmektedir.

Son olarak, 1775-1776 senesi kayıtlarındaki vakıflara ait tüm harcama kalemleri, 2.22 numaralı tabloda sunulmaktadır. Tabloya bakıldığında vakıflara ait harcama miktarlarını yüzdeler oranlarla ele alırsak, en büyük harcama miktarının %41’lik oranla değişik birimlerde çalışan vazîfelilere aktarıldığı görülmektedir. Avâriz vergilerinin ödenmesi, yemek dağıtımı ve fukarâyâ yardım amaçlı harcama miktarları, %34’lük payla ikinci sırayı almaktadır. Mühimmât harcamaları ve

aydınlatma giderlerine ödenen miktarlar, %11'lik payla üçüncü sırada görülmektedir. Geri kalan harcama miktarlarının tamamı ise, toplam %14'lük paya sahiptir.

Tablo 2.22

VAKIFLARA AİT HARCAMALAR (1775-1776 Senesi)	İşlem adedi	Guruş
Vazîfelilere verilen paralar	1807	17.919,628
Avâız vergisi, taâm ve yardım amaçlı harcamalar	411	14.970,83
Mühimmât harcamaları ve aydınlatma giderleri	522	4945,375
Kırâat harcamaları	217	2479,345
Ta'mîrat harcamaları	196	2331,8885
Vakıflara ait resm, kira ve muhtelif harcamalar	734	657,9846
Mesârif-i müteferrika	541	575,228
Temizlik amaçlı harcamalar	9	27
TOPLAM:	4437	43.907,278

İncelediğimiz 1775-1776 senesi muhasebe kayıtlarında geçen vakıfların çok büyük bir bölümü, avâız vakfı niteliğindedir. O halde tabloda görülen harcama kalemlerine bakıldığında, Bursa'daki avâız vakıflarının ilk çıktığı dönemlerdeki kuruluş gayeleri olan avâız türü vergilerin ödenmesi işlevini, belirli oranda da olsa hâla yerine getirdiklerini söyleyebiliriz. Ancak asıl çıkış gayeleri dışında, XVIII. yüzyılda Bursa'daki avâız vakıflarının; câmi, mekteb, medrese, zâviye gibi mekânlarda çalışan vazîfelilerin maaşlarının ödenmesi, bu kurumların, mahallelerin ve köylerin mühimmât giderlerinin karşılanması, hayır işleme ve yardım etme gibi çeşitli gayelere doğru yöneldikleri ve harcamalarının önemli bir bölümünü bu alanlara aktardıkları da görülmektedir.



ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KREDİ KURUMU OLARAK PARA VAKIFLARI

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KREDİ KURUMU OLARAK PARA VAKIFLARI

Para vakıfları veya avâriz akçası vakıfları, bir yandan şehirlerdeki ve köylerdeki sosyal hizmetlerin yerine getirilmesini gerçekleştirirler, diğer taraftan da halka kredi kaynağı sağlayan önemli bir kurum vazîfesini ifâ ederlerdi³⁸⁷. Sermâyelerinde para bulunduran vakıflar, toplumun ve ticâretin değişik kesimlerinde görülen para darlığını gidermek, tefecilerin ortaya çıkışını engellemek ve halka kredi sağlamak gibi çeşitli ihtiyaçlara cevap vermektedirler.

I. VAKIF SERMÂYELERİ ve KREDİ İŞLEMLERİ

İslâm dini Hıristiyanlık dininde olduğu gibi fâizi, âyet ve hadislerle kesin bir şekilde yasaklamıştır³⁸⁸. Borç verilen paraya ilave edilen fâiz, bir hizmet karşılığı kabul edilmediği için haram sayılmakta idi. Ancak bu durumdan kurtulmak için tatbikatta bir takım şer'î hile ve hukukî formüllere başvurularak, para ticâreti müessesesinin, bütün Ortaçağ dönemi ve sonrasında varlığı sürdürülmeye çalışılmıştır³⁸⁹.

İslâm dininin fâizi yasaklamış olmasının, kredi ilişkilerinin gelişmesini engellediği ve bu nedenle Osmanlı topraklarında finans kurumlarının ve finans araçlarının varolmadığı fikri, uzun bir zaman düşünülmüştür. Oysa İslâm dininin fâize getirdiği yasaklamalara ve Avrupa bankacılık sisteminin olmayışına rağmen, Osmanlı toplumunda kredi işlerinin yaygınlaşması kısa sürede ortaya çıkmıştır³⁹⁰. Anadolu'nun değişik şehirlerinde ve bu şehirlere bağlı köylerde oluşturulan para

³⁸⁷ Bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 181 vd; Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, s. 149-150; Rifat Özdemir, "Ankara Hatuni Mahallesi Nakit Avâriz Vakfının Kredi Kaynağı Açısından Önemi (1785-1802)", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara, 1990, ss. 733-754.

³⁸⁸ Bkz. Ali Keleş, "İslâm'a Göre Para Politikası Kavramı", *İLAM Araştırma Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, İstanbul, 1998, s. 119-121.

³⁸⁹ Osman Turan, "Selçuklu Türkiyesi'nde Fâizle Para İkazına Dair Hukukî Bir Vesika", *Belleten*, Cilt XVI, Sayı 62, Ankara, 1938, s. 251.

³⁹⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 84.

vakıfları yoluyla yapılan işlemler, ya da halk arasında olan para alış verişlerinin tespiti ile, kredi ilişkilerinin gelişmiş olduğu birçok araştırmada ele alınmıştır³⁹¹.

Bursa şehrinde fertler arasında kredi ilişkilerinin çok gelişmiş olduğu hususunda, Haim Gerber önemli bilgiler vermektedir. Bursa'da herkesin kredi ilişkileri içerisinde bulunduğu, akrabalar arasında bile bu durumun yaygın olduğu görölmektedir. Aile içerisinde baba oğluna veya karısına borçlu olabiliyor ya da borç verebiliyordu. Özellikle kadınların kocalarına verdikleri krediler, oldukça yaygın bir uygulama olarak görölmekte idi. Bursalı insanlar ticarî faaliyetler sebebiyle, başka şehirlerde oturan şahıslarla da kredi ilişkileri içerisinde bulunuyorlardı. Özellikle uluslar arası ticâret yollarının yanında bulunması ve İstanbul'a yakın olması nedeniyle, Bursa'da kredi işlemlerinde belirgin bir canlılık gözlenmektedir³⁹².

İncelediğimiz dönemler içerisinde Bursa'da esnaf veya halk, birbirlerinden *karz-ı hasen*, *bey-i bi'l-istiğlâl* ya da *muâmele-i şer'ıye* gibi yollarla borç para alış verişinde bulunuyorlardı³⁹³. *Karz-ı hasen* usulünde, fertler maddî bir menfaat gözetmeden borç para alış-verişi yapıyorlardı. *Bey-i bi'l- istiğlâl* usulünde, paraya ihtiyacı olan kişi gayri menkulünü, borç alacağı sermâye sahibine kendisine tekrar kiralaması şartıyla satıyordu. Sermâye sahibi, vermiş olduğu borç para karşılığında satın aldığı gayri menkulün kirasını alıyordu. Borçlu ise, borcunu ödediğinde sattığı gayri menkulü geri alıyordu.

Muâmele-i şer'ıye usulü, murâbaha oranlarının belirli bir seviyeyi geçirilmemesi ve borç işlemlerinin kadıya tescîl ettirilmesi şeklinde, yapılan

³⁹¹ Şahıslar arasındaki kredi işlemleri hakkında bilgi veren çalışmalar için bkz. Ronald C. Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records", *JESHO*, 16, 1973, ss. 168-216. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 127-147; Kenan İnan, "Trabzon Şer'ıye Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç-Alacak İlişkileri", *İslâmiyât*, Cilt 2, Sayı 4, Ankara, 1999, ss. 91-109; Ronald C. Jennings, "The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, eds. Anthony Bryer- Heath Lowry, Washington, 1986, s. 145-146. Ayrıca ölen kişilerin tereke kayıtlarında da, şahısların borç alacak verecekleri görölmekte ve bu durum halk arasındaki kredi işlemlerini göstermektedir. Bkz. Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, s. 121-123.

³⁹² Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 144-147.

³⁹³ Örneğin Sivaslıer mahallesinde oturan Mustafa Çelebi ibn-i Halil *karz-ı şer'i* cihetiyle, İhsâne binti Siyavuş nâm-ı hatuna 31 esedî gurusluk borç para vermiştir ancak parasını alamamaktadır. Bkz. *Bursa Şer'ıye Sicilleri*, B-103, 1b.

işlemlerin şer'î ölçüler içine alınmasıdır³⁹⁴. Bu usulde iki türlü borç alış verişi yapılmaktadır. Birinci yöntemde, borç alacak şahsa ait bir mal peşin para ile satın alındıktan sonra, aynı mal o kimseye murâbaha oranını da içine alan bir miktar üzerinden satılır ve o kişi belirli bir vade ile borçlandırılırdı.

Kadı sicillerindeki borç anlaşmalarına bakıldığında, kredi alan ile veren kişilerin fâiz yasağından kurtulmak için bir çeşit düzenlemeye gittikleri görülmektedir ki, bu uygulama özellikle kredi veren şahsa menfaat sağlayan bir hile olan *çuha bahâsı* olarak adlandırılmakta ve kredi alış verişindeki ikinci yöntemi oluşturmaktadır. *Muâmele-i şer'îye* usulünün halk arasındaki kredi işlemlerinde uygulanmasında, *çuha bahâsı* yöntemine sıkça başvuruluyordu. Fâizle para veren ile borçlanan kişi arasında yapılan senetleşmede, nakit borç yanında yıllık fâiz tutarının sanki borçluya ayrıca veresiye satılan bir parça kumaş ya da yün bedeli imiş gibi gösterilmesi şeklinde karşılıklı sözleşmeler yapılıyordu³⁹⁵. Borçlu olan kişi geri ödeme yaparken, aldığı para miktarı ile birlikte kumaşın bedelini de vermekteydi. Böylece ana para ve fâiz miktarı, borç veren kişiye ödenmiş oluyordu³⁹⁶. Ayrıca borç verilen paranın fâiz miktarının bir yıl sonra ödenecek bir kumaş bedeli gibi gösterilmesiyle, *kadının* gözünden ve devletin fâizlerle ilgili ortaya koyduğu muâmele-i şer'îye oranı olan %15'i geçmeme şartından uzaklaşmış olunuyordu.

Fâizle para kazanmak ve servetlerini arttırmak isteyen ribâhorlar, paraya ihtiyacı olan kişilere yüksek oranlı fâizle yıllık para vererek, bunu bir sözleşmeye dayandırmak için gerçek borcun yanına sözde kumaş satmışlar gibi kanun dışı olan fâizini eklerler ve yıl sonunda fâiziyle birlikte ana parayı geri alırlardı³⁹⁷. Bursa'da para vakıfları dışında, şahıslar arasında kredi ilişkilerinin varlığı da söz konusu

³⁹⁴ Muâmele-i şer'îyenin hukukî içeriği hakkında bkz. Hamdi Döndüren, "Karz-ı Hasen", *Altınoluk*, 63, 1991, s. 31-32.

³⁹⁵ Çuha bahası örneği için bkz. Halil Sahillioğlu, "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitabü'l-Kadı' ve 'Süftece'ler", O. Okyar ve H. Ü. Nalbantoğlu (ed.) *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler / Tartışmalar*, Ankara, 1975, ss. 109. Halil İnalçık'ın Bursa şer'îye sicillerine bağlı olarak hazırladığı bir çalışmada, çok sayıda borç ikrârı ve kefâletname örnekleri bulunmaktadır. Borç ikrârı içerisinde geçen ifâdelere bakıldığında, ödünç alınan paranın yanında sof bedeli, kumaş bedeli, gibi para miktarları görülmektedir. Bu ifâdeler de muhtemelen, borç verilen paraların fâiz miktarı karşılığıdır. Bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", s. 16, 35-36, 37, 60-61.

³⁹⁶ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 129.

³⁹⁷ Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, 1453-1559*, Cilt II, s. 174-176.

olduğundan, çok sayıda tefecinin bu ilişkilerde etkin olduğu görülmektedir. Örneğin profesyonel tefeci olarak görülen Seyyid Mehmed Çelebi 1647'de öldüğünde, kendisine ait olan 1.474.265 akçalık parası, 126 şahsın zimmetinde görülmektedir. Bu şahıstan borç para alanlar içerisinde esnaf, askerler, kadınlar, köylüler ve şehre uzak olan Mudanya ve Gemlik'te oturan şahıslar bulunmaktadır³⁹⁸.

Tefecilerin kredi işlemlerinde etkin olmasına rağmen, devletin fâizle para veren ribâhorları yakalaması durumunda, bu kişileri İstanbul'a kasap olarak görevlendirdiği ile ilgili belgeler mevcuttur³⁹⁹. Tefeci olarak tanınmak başkente kasap olarak atanmayı hızlandırabilmektedir. Özellikle tefecilerin yöre halkında uyandırdıkları tepki, İstanbul'a kasap olarak seçileceklerin bu kişiler arasından olmasında önemli bir etkendi. Başkentte belirlenen narhın, en iyi şartlarda kasapların ancak masraflarını karşılamalarına imkân verebilmesi söz konusu olduğundan, İstanbul'a kasap yazılmış bir kişinin iflastan kurtulması çok zordu⁴⁰⁰.

Osmanlı'da devlet tarafından tespit edilen ribh oranlarına, ancak hayır sahiplerince kurulan ve kadı nezaretinde bulunan para vakıflarının işletilmelerinde tam olarak uyulmaktadır. Bu noktadan itibaren konumuz dahilinde bulunan, *asl-ı mâl*ında para bulunduran vakıfların sermâyeleri, bu sermâyelerin işletilmesi, uyguladıkları muâmele yöntemleri ve muâmele oranları hakkında bilgiler verilerek, Bursa'da kredi kaynağı olarak para vakıflarından yararlanan toplumsal guruplar hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

A. Vakıf Sermâyeleri

Vakıf kayıtlarında vakfedilen nakit ve gayri menkul gibi malî varlıklar *asl-ı mâl* ifâdesiyle anılmaktadır. Para vakıflarında *asl-ı mâl*'in muhafazası, vâkıfın amacını ebedî olarak gerçekleştirmek için son derece önemlidir. Bu sebeple vakıf kurucuları sermâyenin muhafazası için, özellikle borç verme işlemleri ile ilgili önemli tedbirler almışlardır. Vakıf sermâyesiyle yapılan muâmelelerin vakıf

³⁹⁸ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 141.

³⁹⁹ Bkz. Ö. Lütfi Barkan-E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, s. XXXVIII.

⁴⁰⁰ Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 283-284.

yönetimi ve denetimi tarafından kontrol altında tutulması, muhasebe kayıtlarının düzenli ve periyodik olarak kaydedilmesi, borç işlemlerinin kefil ve rehin gibi teminatlar altına alınarak kadı defterlerine işlenmesi, bu tedbirlerin en önemlileridir.

Kıymetli maden olarak miktar ve ayarı sabit kalacak sağlam bir paranın, zamanla harap ve tamire muhtaç olabilecek ya da yangın tehlikesine maruz kalabilecek ve değerini zaman akışı içerisinde kaybedecek binâlara oranla vakfedilmesi daha elverişli bulunmaktadır⁴⁰¹. Bu nedenle, vakıfların yaygınlaşmaya başlamasından bir süre sonra, sermâyelerinin ağırlıklı olarak nakde dönüştürüldüğü görülmektedir. Ancak alınan tedbirlere rağmen, yaşanan büyük ekonomik kriz dönemlerinde vakıflara ait sermâyelerde büyük miktarda düşüşler meydana gelebilmekteydi. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında görülen enflasyon, birçok vakfın sermâyesinin azalmasına neden oldu⁴⁰².

XVI. yüzyıl vakıf muhasebe kayıtlarında işletilen *para miktarları*, *zimem kayıtları* ve *murâbaha oranları*ndaki belirsizlikler nedeniyle, bu döneme ait vakıf sermâyeleri hakkında incelediğimiz belgelerle, kesin rakamlara ulaşmak oldukça zor görülmektedir. Sadece bir defter üzerinde tam olmasa da düzenli bilgiler sağlanarak belirli verilere ulaşılmıştır. 1585-1588 yıllarını içine alan bu vakıf muhasebe defteri içerisinde, sermâyelerinde para bulunduran birbirinden farklı 101 adet vakıf üzerinde yapılan incelemede, kullanılan kredi miktarı 2.927.208 akçadır ve toplam 1181 kişi kredi almıştır⁴⁰³. Ancak bu rakamlar Bursa'daki toplam vakıf sayısına bağlı olarak ortaya çıkan sermâyeyi göstermemektedir. 1561 tarihli Hüdâvendigâr Livâsı tahrir defterinde verilen bilgilere göre, Bursa'da bulunan para vakıflarının ana paraları toplamı 3.349.046 akçayı, yıllık geliri ise 333.119 akçayı bulmaktaydı. Ayrıca bu yıllarda vakıfların gayri menkullerinden de, 547.734 akça gelir elde edilmiştir⁴⁰⁴.

⁴⁰¹ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 45.

⁴⁰² Halil İncalçık-Donald Quataert, *An Economic And Social History of The Ottoman Empire 1300-1914*, s. 460-461.

⁴⁰³ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-140.

⁴⁰⁴ Bkz. Ö. Lütfi Barkan-E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XXXIV.

Tablo 3.1’de, 1749-1795 yılları içerisindeki değişik dönemlerde, Bursa’da bulunan vakıfların sayıları ve sermayeleri gösterilmektedir. Bu vakıfların bir kısmının sermayeleri sadece gayri menkule dayanmaktadır. Ancak sermayeleri gayri menkule dayanan vakıfların, ellerindeki gayri menkullerin değerleri konusunda bir hesaplama yapılamayacağından, aşağıdaki tabloda bu tarzdaki vakıfların gayri menkullerden elde ettikleri yıllık kira miktarları kaydedilerek vakıflara ait toplam paraların hesaplanmasına gidilmiştir. Tabloya bakıldığında, gayri menkul sayılarının ve buna bağlı olarak da kira gelirlerinin miktarlarının zaman içerisinde giderek azaldığı görülmektedir. Vakıf gayri menkulleri ile ilgili daha önce bilgi verildiğinden ve üçüncü bölümün konusu kredi işlemleri ile ilgili olacağından, bu bölümde sermayelerinde para bulunduran vakıflar üzerinde durulacaktır.

Tablo 3.1

YIL	TOPLAM VAKIF	AKAR VAKFI		NUKUD VAKFI				TOPLAM VAKIF PARALARI (Akça Hesabıyla)*
		ADEDİ	GELİRİ	ADEDİ	ASL-I MÂL	VARSA AKAR	MURÂBAHA ORANI	
1749 1750	324	33	124.881 Akça	291	150.381,6 Guruş	1643,5 Guruş	% 11,32	18.367.897 Akça
1775 1776	541	28	181.389 Akça	516	451.105,8 Guruş	892,599 Guruş	% 11,33	54.421.205 Akça
1783 1784	313	15	71.450 Akça	298	333.496 Guruş	204,883 Guruş	% 11,27	40.115.555 Akça
1794 1795	238	8	42.993 Akça	230	287.370,5 Guruş	104,96 Guruş	% 11,20	34.540.048 Akça

* Yukarıdaki yıllar içerisinde 1 Guruş 120 akçaya eşittir.

1749-1795 yılları içerisindeki değişik dönemlerde, sermayesinde para bulunduran vakıflar incelendiğinde, vakıf başına düşen ortalama sermaye miktarları ile ilgili ise, tablo 3.2’deki rakamlara ulaşılmıştır.

Tablo 3.2

YIL	PARA VAKFI ADEDİ	ASL-I MÂL	VAKIF BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA SERMÂYE
1749-1750	291	150.381,6 guruş	517 guruş
1775-1776	516	451.105,8 guruş	874 guruş
1783-1784	298	333.496 guruş	1119 guruş
1794-1795	230	287.370,5 guruş	1249 guruş

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı içerisinde Bursa'da bulunan para vakıflarının, yıllar geçtikçe sermâyelerinde artış görülmektedir. 1749-1750 senesi muhasebe kayıtlarına bakıldığında en büyük sermâyeye sahip olan vakfın, 2642 guruş parası olduğu tespit edilmiştir⁴⁰⁵. Bu rakam fazla büyük bir meblağı göstermezken, yıllar geçtikçe vakıflar sermâyelerini giderek arttırmışlardır. Muhasebe kayıtlarına bakıldığında, Şeyh Ali Efendi tarafından oluşturulmuş para vakfının, 1794-1795 senesinde sermâyesi 13.369,5 guruşa ulaşmıştır⁴⁰⁶. Bu rakam aynı zamanda, 1794-1795 tarihine kadar incelediğimiz vakıfların içerisinde en büyük sermâye miktarıdır. 3.3 numaralı tabloda, yıllar geçtikçe Bursa'da bulunan para vakfi sermâyelerinin gurusluk dilimlerinin büyüdüğü görülmektedir. 1749-1750 senesinde 0-999 gurusluk sermâye dilimi içerisinde 250 adet vakıf varken, bu rakamın aynı seneye ait toplam vakıf sayısı içerisindeki payı % 86'dır. Oysa, 1794-1795 senesinde 0-999 gurusluk sermâye dilimi içerisinde 140 adet vakıf bulunmakta ve bu rakamın toplam vakıf sayısı içerisindeki payının % 61'e düştüğü görülmektedir. 0-999 gurusluk sermâye diliminde yüzdeler yıllar geçtikçe düşerken, diğer sermâye dilimlerindeki vakıf sayıları artış göstermektedir.

Tablo 3.3

VAKIF SERMÂYELERİ	1749-1750 Senesi Para Vakfı Sayısı	1775-1776 Senesi Para Vakfı Sayısı	1783-1784 Senesi Para Vakfı Sayısı	1794-1795 Senesi Para Vakfı Sayısı
0-999 Guruş	250 (%86)	363 (%70)	190 (%64)	140 (%61)
1000-1999 Guruş	35 (%12)	100 (% 19)	61 (% 20)	52 (%23)
2000-2999 Guruş	6	36	28	15
3000-3999 Guruş	-	12	6	10
4000-4999 Guruş	-	3	7	3
5000-5999 Guruş	-	-	3	4
6000-6999 Guruş	-	2	1	1
7000-7999 Guruş	-	-	1	2
8000-8999 Guruş	-	-	-	1
9000-9999 Guruş	-	-	1	1
10000-13999 Guruş	-	-	-	1
TOPLAM Guruş	291	516	298	230

İncelediğimiz dönem içerisinde büyük sermâyeye sahip olan para vakıflarının bir kısmı aşağıdaki tabloda gösterilerek, yıllara göre bu vakıfların sermâye miktarlarındaki değişim ortaya konmuştur. Örneğin 1750 senesinde Çelebi Sultan

⁴⁰⁵ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-170, 21a

⁴⁰⁶ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 38a.

Mehmed Han mahallésinin avâriz vakfının 2435,5 guruşluk sermâyesi varken, 1784 senesinde bu miktar 9266,5 guruşa kadar yükselmiş ve vakıf yönetimi bu sermâyeden 77 kişiye kredi vermiştir. 1750 yılından 1784 yılına gelinceye kadar vakıf sermâyesi %380'lik bir artış oranı göstermiştir. Selçuk Hatun mahallesinin avâriz vakfının 1750 senesinde 2343 guruşluk sermâyesi varken, 1795 yılında bu miktar 7410 guruşa kadar yükselmiştir. Bu vakfın sermâyesinin artış oranı ise, %316'dır. Bazı vakıfların sermâyesi zaman içerisinde artış ve azalmalar gösterebilmektedir. Örneğin Duhter-i Şeref mahallesine ait *avâriz ve mühimmât-ı mescîd* vakfının 1750 senesinde sermâyesi 1848 guruş iken, 1761 senesinde 2024 guruşa yükselmiş, 1776 senesinde 1800 guruşa inmiş, 1784 senesinde 1800 guruşa kalmış ve 1795 senesinde ise 2655 guruşa yükselerek tekrar çıkışa geçmiştir.

Tablo 3.4

BAZI PARA VAKIFLARININ YILLARA GÖRE SERMÂYE MİKTARLARINDAKİ DEĞİŞİM (GURUŞ OLARAK)					
Vakfın ya da Vâkıfın Adı	1749 1750 Yılı	1760 1761 Yılı	1775 1776 Yılı	1783 1784 Yılı	1794 1795 Yılı
Cizyedârzâde el-hâc Hüseyin Ağa / muallim-i sıbyân, fukarâ-i Medine-i Münevvere ve mesârif-ı sâire	-	-	3500	6700	8637
Seyyid Hüseyin Erzincanî	2392	2663	2498	2215,5	-
Avâriz-ı mah. Veled-i Na'l-band	2341,5	2743,5	3053	-	3300
Mühimmât-ı mescîd-i mah. Çoban Bey	2142,5	2293,5	2102	-	-
Avâriz, taâmiye, şem', mah. Veled-i Enbiya	2390	2772	3276	3276,5	-
Avâriz, mühim. mescîd-i mah. Duhter-i Şeref	1848	2024	1800	1800	2655
Avâriz-ı mah. Şehre Kûsdî	1995	4693	2191	2310	-
Nasârâ-yı Ermeniyân, tekâlif, şem'-i asel, ferraş-ı Kılısayı Ermeniyân	2642	4210	4840	-	-
Avâriz-ı mah. Çelebi Sultan Mehmed Han	2435,5	3622	6134,5	9266,5	-
Taâmiye-i mah. Hacılar	-	2160	2260	-	2951
Mühimmât-ı Zâviye-i Hakkı Efendi	-	2012	2249	-	2446
Ta'mîr-i mecrâ-yı âb-ı Devlengeç	1001,5	1162	1523	1764,5	2970
Mühim. mescîd, avâriz-ı mah. Reyhan Paşa	-	2247	4741	5135	6424
Mühim. mescîd, avâriz-ı mah. Süzen Kefen	-	2048	2325	-	-
Avâriz-ı mah. Selçuk Hatun	1462	2343	6173,5	7237	7410
Mühim. mescîd, taâm, avâriz-ı mah. Bedreddin	-	3085	-	-	3120
Taâmiye-i Kurşunlu nâm-ı diğeri el-hâc Yakub	-	3259	3727	4925,5	5208
Mühim. mescîd, avâriz-ı mah. Veled-i Yaniç	-	3187,5	4847	-	5119

3.4 numaralı tablodaki rakamlardan da anlaşılacağı üzere, vakıfların büyük bir kısmı, sermâye birikimini amaçlayan birer iktisadî kuruluş gibi yönetilerek, kendi mal varlıklarını genişletmekte idiler. Vakıfların sermâyelerinin artışı, başkalarının o vakfa para aktarması yada vakfın harcamalarından geriye kalan gelir fazlasının *asl-ı mâla* ilave edilmesi ile gerçekleştirilmekteydi.

Reyhan Paşa mahallesinin *mühimmât-ı mescîd* ve *avâriz* vakfının 1775-1776 senesinde 3705 guruşluk sermâyesine eklenen meblağlara bakıldığında; El-hâc Ahmed Ağa'nın *ta'mîr-i mecrâ-yi âb* için 50 guruşluk, Hacı İsmail'in *ders-i âm* vakfı için 450 guruşluk, Çalı köylü Hacı Süleyman Ağa'nın *revgan-ı kanâdil-i minâre* için 200 guruşluk, Kutnîci Dimitri'nin *mejrâ-yı âb* için 40 guruşluk paraları görülmektedir. Ayrıca vakfın sermâyesine; *bin yüz seksen beş senesi fazlası 38,5 guruşun, bin yüz seksen altı senesi fazlası 124,5 guruşun, bin yüz seksen yedi senesi fazlası 47 guruşun ve bin yüz seksen sekiz senesi fazlası 86,5 guruşun* eklendiği de görülmektedir. Eklenen tüm paraları topladığımızda vakfın 1775-1776 senesindeki sermâyesi 4741,5 guruşa yükselmiştir.

Gazi Hüdâvendigâr mahallesinin *avâriz* vakfının 1775-1776 senesinde 1099 guruşluk sermâyesine eklenen meblağlara bakıldığında ise, bu sermâyeye Eskicioğlu Mehmed'in 100 guruşluk *kıraât-ı mevlid* ve aynı kişinin 25 guruşluk *ta'mîr-i çeşme* vakfı eklenmiştir. Ayrıca vakfın sermâyesine *1187 senesi (miladî 1773-1774) fazlası 12 guruşun, 1188 (miladî 1774-1775) senesi fazlası 16 guruşun* eklendiği ve toplam sermâyenin 1776 yılında, 1252 guruşa yükseldiği görülmektedir⁴⁰⁷. Muhasebe kayıtlarında sermâye artırımını ile ilgili bunlara benzer çok sayıda örnek bulunmaktadır.

Eğer bir vakfın sermâyesine, başka bir kişi tarafından vakfedilen para aktarıldıysa, muhasebe kayıtlarında bulunan *asl-ı mâl* ifâdesinin altına aktarılan para yazılır ve yanına parayı vakfeden kişinin varsa unvanı ile birlikte adı ve vakıf paranın kullanım amacı, bir cümle ile belirtilerek rakamlar toplanırdı. Bunun dışında, hayırsever şahısların bir vakfa yardım yapmaları halinde bu durum vakıf muhasebe

⁴⁰⁷ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 32a, 4a.

kayıtlarında *an mahsûl* ifâdesi başlığında *be cihet-i muâvenet* ifâdesiyle de belirtilebilirdi. Örneğin Efendizâde vakfının 1546-1548 tarihli vakıf muhasebe kayıtlarında *an mahsûl* başlığı altında geçen, *be cihet-i muâvenet an yed-i Eflatunzâde ve İbrahim ve Emir Efendi ve Hoca Musa* ifâdesi ile, adları geçen şahısların vakıf sermâyesine yardımında buldukları görülmektedir⁴⁰⁸. Neticede genelde küçük sermâyeli birçok vakfın parası, aynı mahallenin ya da aynı kurumun ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulmuş bulunan büyük sermâyeli bir vakfa aktarılmaktaydı. Bu yöntemle sermâyesini arttıran çok sayıda vakıf bulunmaktadır. Tablo 3.5'de, bu yöntemle sermâyesini arttıran vakıflara ait rakamlar gösterilmektedir.

Tablo 3.5

YIL	İNCELENEN VAKIF SAYISI	KAÇ VAKFA DİĞER VAKIFLARIN SERMÂYESİ EKLENMİŞ	YÜZDE KAÇI SERMÂYESİNİ ARTTIRMİŞ	EKLENEN SERMÂYE MİKTARI	SERMÂYE EKLENEN VAKIFLARA GELEN ORTALAMA PARA MİKTARI
1749 1750	291	36	% 12,37	3544,7 Guruş	98,46 Guruş
1775 1776	516	65	% 12,59	8676,5 Guruş	133,48 Guruş
1783 1784	298	79	% 26,51	17446 Guruş	220,83 Guruş
1794 1795	230	60	% 26,08	16893 Guruş	281,55 Guruş

Vakıfların sermâyelerinin artışında diğer bir yöntem, vakfın harcamalarından geriye kalan gelir fazlasının *asl-ı mâla* ilave edilmesi ile gerçekleştirilmekteydi. Muhasebe kayıtlarında bulunan *asl-ı mâl* ifâdesinin altına, geçmiş yıllardan artan gelir fazlası olan para miktarı yazılır ve yanına *bin yüz seksen sekiz senesi fazlası zam şûd* gibi ifâdelerle, artan paranın hangi geçmiş yıldan aktarıldığı belirtilerek rakamlar toplanırdı. 3.6 numaralı tabloda, geçmiş yıllardan artan gelir fazlası ile sermâyesini arttıran vakıflara ait rakamlar bulunmaktadır.

⁴⁰⁸ Bursa Şer'îye Sicilleri, A-190, 155a.

Tablo 3.6

YIL	İNCELENEN VAKIF SAYISI	KAÇ VAKIF SERMÂYESİNİ ÖNCEKİ YILIN FAZLASIYLA ARTTIRMİŞ	YÜZDE KAÇI SERMÂYESİNİ ARTTIRMİŞ	ARTTIRILAN SERMÂYE MİKTARI	ARTTIRILAN ORTALAMA SERMÂYE MİKTARI
1749 1750	291	42	% 14,43	1643,5 Guruş	39,13 Guruş
1775 1776	516	132	% 25,58	9236 Guruş	69,96 Guruş
1783 1784	298	72	% 24,16	10772 Guruş	149,61 Guruş
1794 1795	230	46	% 20	7458 Guruş	162,13 Guruş

Sermâye artırımının dışında örnek sayıları çok olmasa da, bazı vakıfların yıllar geçtikçe sermâye kaybına uğradıkları da görülmektedir. Örneğin Molla Fenârî mahallesinin *mühimmât ve avâriz vakfının* 1784 senesindeki sermâyesi 2052 guruştur. Daha sonraki yıllara ait bir kayda bakıldığında ise, aynı vakfın *asl-ı mâl-ı vakf-ı kadîminin* 2244 guruşa kadar çıktığı, ancak 1795 tarihinde mal-ı mevcudunun 1594 guruşa indiği görülmektedir⁴⁰⁹. Vakıfların sermâye kaybına uğramaları, kötü yönetim ve verilen kredi borçlarını geri alamama gibi nedenlerden dolayı ortaya çıkmaktadır.

B. Sermâyenin İşletilmesinde Borç Verme Şekli ve Muâmele Oranları

Para vakfi kurucuları, vakıf sermâyelerinin işletilmesi ile ilgili olarak vakfiyelerinde sürekli bir şekilde, *rehn-i kavî ve kefil-i melî yahud ikisinden biri ile onu on bir buçuk hisâbı ile muâmele-i şer'îye ve murâbaha-i mer'îye ile bâ-yed-i mütevellî beher sene alâ vechi'l-helâl istirbah ve istiğlâl oluna* ifâdelerini bulunduruyorlardı⁴¹⁰. Bu cümle ile vakfedilen paranın, senelik %15 kâr ile ihtiyaç sahiplerine kredi olarak verilebileceği ifâde edilmekteydi. Muâmele oranı *onu on bir buçuk* yerine *onu on bir hisâbı* ile yazılabilir, o zaman vakfedilen paranın senelik %10 kâr ile ihtiyaç sahiplerine verilmesi şart koşulabilirdi.

⁴⁰⁹ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 55b.

⁴¹⁰ Bkz. Bursa Şer'îye Sicilleri, B-208, 95a-b.

Paranın zamanla kıymetini kaybetmesi tehlikesine karşı, zamanında kullanılan paranın isim ve ayarı ne olursa olsun, borç verme işlemlerinin kıymet ve ayarı, hiç değişmeyecek farz edilen sağlam bir para üzerinden yapılmaktaydı. Bu şartın birçok vakfiye içerisinde yer alması, zamanla paranın ayarının bozulması neticesinde, borçların ödeme şeklinde birçok ihtilâf ortaya çıkarmaktaydı⁴¹¹. Kayımszâde Mehmed Çelebi vakfının mütevellisi olan *Es-seyyid Abdü'l-kerîm ibn-i Es-seyyid Mustafa* ile, bu vakıftan kredi alan *Piyâle bin Abdullah* arasında, akçanın kıymetindeki değişim nedeniyle çıkan bir ihtilaf, bu konuya güzel bir örnektir⁴¹².

Osmanlı para sisteminin karışıklığı nedeniyle, değişik bölgelerde çeşitli paraların değerleri arasında küçük farklılıklar ortaya çıkmakta idi. Bu durumun bilincinde olan bazı şahıslar, aynı para üzerindeki küçük farklılıklardan bile yararlanarak kazanç sağlamak peşindeydi. Örneğin 1623 tarihli belgede, bir vakıf mütevellisi Bursa'da *Osmanî* adlı paranın değerinin 13 akça olduğunu belirtirken, diğer bölgelerde aynı paranın değerinin 12 akça olduğunu ifade ederek, bunu fark eden ve vakıftan *Osmanî* parası ile borç alan bazı şahısların, borçlarını vakfa ödemede *Osmanî* parasını diğer şehirlerden getirerek borçlarını verdiklerini ve bu yolla kâr elde ettiklerini ortaya koymaktadır⁴¹³.

Bursa'daki para vakıfları muhasebe kayıtlarında *asl-ı mâl* ile yıllık murâbaha arasındaki oranların sabit olduğuna bakılacak olursa, muâmele işlemlerinde uygulanan yöntemin *muâmele-i şer'îye* olduğu tespit edilebilmektedir⁴¹⁴. Fâiz yasağını aşmak amacıyla uygulanan bu yöntemde bir hile söz konusu olsa da, muâmele işlemlerinin kadıya tescil ettirilmesi ve murâbaha oranlarının belirli bir seviyeyi geçirilmemesi ile, yapılan işlemler şer'î ölçüler içine alınmaktaydı. Borç

⁴¹¹ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 45.

⁴¹² Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-154, 8b. Vakıfların dışında, şahıslar arasında gerçekleşen kredi işlemlerinde de, paranın değerlerindeki değişimler nedeniyle sık sık anlaşmazlıklar ortaya çıkıyordu. Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-154, 6b.

⁴¹³ Bkz. Haim Gerber, "The Monetary System Of The Ottoman Empire", *JESHO*, 25, 3, Leiden, 1982, s. 320.

⁴¹⁴ H. Gerber yaptığı incelemede, Bursa'nın Akçalar karyesinde bulunan vakfın; yün pahası, istiğlâl ve murâbaha formlarında kredi verdiğini belirtmektedir. Ancak bu oldukça az görülen bir durumdur. Bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 130. Tahsin Özcan'ın çalışmasında, Üsküdar para vakıflarının %97'sinin muâmele-i şer'îye usulü ile işletildiği tespit edilmiştir. Tahsin Özcan, *Kamunî Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*, s. 310.

işlemleri ile ilgili bu bilgiler, kadı huzurunda tescil edilen *idâne hücceti* adlı belgelere kaydedilirdi⁴¹⁵. Sermâye muâmele-i şer'îye ile işletildikten sonra elde edilen gelirler, vakıfların kuruluş amacını gerçekleştirmek için yapılan harcamalara aktarılır, vakıfların idaresi ve diğer işlerinin yürütülmesi için görevli olan kişilerin ücretleri bu paralardan sağlanırdı.

Muâmele-i şer'îye usulünde sıkça uygulanan yöntemi şu şekilde örneklendirebiliriz. Vakfın mütevellîsi, borç alacak şahsın bir malını vakıf adına peşin para ile 100 guruşa satın aldıktan sonra, aynı malı o kimseye 110 guruşa satıp onu bu miktar üzerinden bir vade ile borçlandırır, ödünç alınan 100 guruşun murâbahası olan guruşun, bu hukukî muâmele ile mahiyeti değiştirilir ve fâizden kaçıldığı kabul edilirdi.

Muâmele-i şer'îye usulünde uygulanan diğer bir yöntem ise, *bey-i bi'l-istiğlâldir*. Paraya ihtiyacı olan kişi dükkân ve menzil gibi varlıklardan oluşan kendi gayri menkulünü, borç alacağı vakfa, kendisine tekrar kiralaması şartıyla satıyordu. Borçlu kişi sattığı mülkün parasıyla nakit ihtiyacını giderirken, vakfa belirlenen miktarda kira ödeyerek bu mülkün kullanım hakkını da devam ettiriyordu. Ödenen kira miktarı alınan borcun fâizini karşılamakta ve taraflar arasında belirlenen süre sonunda, borçlu vakfa sattığı gayri menkulü geri almaktadır. Örneğin Bursa'da Kademeri mahallesi avârız vakfından, Elmalık mahallesi sakinlerinden *Osman bin Yusuf* bu yöntemle kredi almıştır. Osman'ın aldığı 190 guruşluk kredi karşılığında, kendisine ait menzil ve bağını bu yöntemle vakfa rehin verdiği görülmektedir⁴¹⁶.

Kredi işlemlerinde sermâyenin; muâmele-i şer'îye dışında, emek-sermâye ortaklığı olan *mudârebe* ya da fakirlere ticarî kredi olarak *bidâa* şeklinde kullandırılması da mümkündür⁴¹⁷. Mudârebe iki ortaktan birinin sermâyesi, diğerinin emeği ile oluşturulan şirket üzerine yapılan bir akit şeklinde tanımlanabilir. Bu

⁴¹⁵ Bir idâne hücceti örneği için bkz. İsmail Kurt, *Para Vakıfları, Nazariyat ve Tatbikat*, s. 74-75.

⁴¹⁶ *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-97, 3a.

⁴¹⁷ Bu konu hakkında bkz. Murat Çizakça, *İslam Dünyasında İş Ortaklıkları Tarihi*, Çev: Şehnaz Layikel, İstanbul, 1999, s. 60 vd; Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İÜ. İFM*, 23/1-2, 1962-1963, s. 145-218; Neşe Erim, "Trade, Traders and the State in Eighteenth-Century Erzurum", *New Perspectives on Turkey*, 5-6, Fall 1991, s. 139-140.

müessesede sermâye sahibi kâra sermâyesiyle, işletici ise emeğiyle hak kazanır ve bunun sonucu iki tarafın arasında kâr, ittifak ettikleri üzere ortak olarak bölünürdü⁴¹⁸. Osmanlı'da mudârebe tarzındaki ortaklık ilişkilerine en çok iltizâm ve mukataalarda rastlanmaktadır. Ayrıca değişik iş kollarında ticâret yapan kişiler arasında da yaygın bir şekilde uygulanmakta idi. Ancak incelenen kayıtlarda, Bursa'da bulunan para vakıflarında bu yöntemlere başvurulmuş yapılan kredi işlemlerine rastlanmamıştır.

Muâmele usulünde dikkat edilmesi gereken, yapılan işlemin *kadın*ın tescîli ile şer'î hale getirilmesi ve murâbaha oranının tespitidir. Şer'î muâmele olmayan bir kredi işleminde borçludan ribh istenemezdi. Bursa'da kurulan para vakıflarının kredi işlemlerine bakıldığında, muâmele oranlarının %10 ile %15 arasında uygulandığı görülmektedir. 1749-1795 yılları içerisinde Bursa'da bulunan tüm para vakıflarının uyguladıkları muâmele oranlarının ortalaması ise, %11,20 ile %11,33 arasında değişmektedir. Ancak, muâmele oranları ile ilgili rakamlar uygulama sonrasında ortaya çıktıklarından, vakfiyelerde geçen gerçek oranları tam olarak yansıtmayabilirler. Örnekleri az da olsa, vakfiyelerde belirlenen muâmele oranlarının altında işlemler yapılabildiğinden, muâmele yüzdelerinde değişmelerin olabildiğini gözden kaçırmamak gerekir.

Vakfiyeler içerisinde geçen *onu on bir buçuk hisâbı ile muâmele-i şer'îye ve murâbaha-i mer'îye ile istirbah ve istiğlâl oluna* şeklindeki ifâdeler muâmelelerin usulünü ve oranlarını belirten cümlelerdir⁴¹⁹. Bu cümleler içerisinde geçen *onu on bir hisâbı* ifâdesi %10'luk, *onu on bir ve sümün hisâbı* ifâdesi %11,25'lik, *onu on bir ve rub'u hisâbı* ifâdesi %12,5'lik ve *onu on bir buçuk hisâbı* ifâdesi ise %15'lik muâmele oranının uygulanmasını belirtmektedir.

Bursa'da bulunan para vakıflarının büyük bir kısmı sermâyesini kullandırırken, genellikle muâmele işlemlerini tek oran üzerinden yapmaktadırlar. Ancak bazı vakıflarda iki farklı muâmele oranının kullanıldığı da görülmektedir. XVIII. yüzyıl muhasebe kayıtlarının bazıları içerisinde, *zimemlerin* yer aldığı

⁴¹⁸ Mudârebe sözleşmesinin hükümleri için bkz. Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İstanbul, 1998, s. 213-223.

⁴¹⁹ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-18, 4b.

bölümlerin başında *vakf-ı mezbûrun pullu zimemleridir* ve *vakf-ı mezbûrun pulsuz zimemleridir* şeklinde ifâdeler bulunmaktadır. Vakıf paralarının işletilmesinde iki farklı muâmeleyi belirten yukarıdaki ifâdelerden, pullu olarak nitelendirilen paraların %12,5'luk, pulsuz olarak nitelendirilenlerinin ise %10'luk bir muâmele oranı ile işletildiği görülmektedir. Örneğin Dâye Hatun mahallesinde bulunan Penbe Emir adlı şahsın kurduğu vakfın 1783-1784 senesinde 640 guruşluk sermâyesi bulunmaktadır. Bu sermâyenin 320 guruşluk kısmı *pullu* olarak (yani %12,5'lik muâmele oranı ile), kalan 320 guruşluk kısmı ise *pulsuz* olarak (yani %10'luk muâmele oranı ile) işletilmiş ve toplam 72 guruşluk ribh elde edilmiştir⁴²⁰. Aynı şekilde Bâzâr-ı Milh mahallesine ait avâriz vakfının 1775-1776 senesinde sermâyesinde bulunan 730 guruşun, 210 guruşluk kısmı *pullu* olarak, geri kalan 520 guruşluk kısmı ise *pulsuz* olarak işletilmiş ve 78,25 guruşluk ribh elde edilmiştir⁴²¹. Kayıtlarda bunlara benzer çok sayıda örnek bulunmaktadır.

C. Borç Alanlar

Vakıf muhasebe defterlerinin önemli bir özelliği, kredi alan şahısların meslekî ve sosyal statülerinin kolayca tespitini sağlamasıdır. Muhasebe kayıtları olmasa, vakıfların sermâyesinden borç alanlar hakkındaki bilgileri tek tek idâne hüccetleri ile sicillerden tarayarak bulmak gerekebilir ve bu iş bütün borçluları tespit etmek açısından yapılamayacak kadar zor ve zaman alıcı olabilir. Oysa muhasebe kayıtları sayesinde idâne hüccetleri içerisinde geçen borçluların adı, yaptıkları meslekleri veya varsa sıfatları, aldıkları kredi miktarları ve oturdukları mahalle ya da köy adları kolayca tespit edilebilmektedir.

Vakıf muhasebe kayıtları içerisinde “*vakf-ı mezbûrun zimemleridir*” başlığı altında, vakıflardan borç alan şahısların sıfatları ile birlikte adları, oturdukları mahalle veya köy adları ve aldıkları kredi miktarları yazılı bulunmaktadır. Kayıtlarda topluluk olarak ifâde edilen borçlular da vardır, ama bu durum çok nadir olarak görülmektedir. Örneğin Üftâde Efendi Türbesinde mevlid okunması, türbenin içi ve minaresinin aydınlatılması için gerekli olan balmumu ve zeytin yağının tedâriki için,

⁴²⁰ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-211, 35a.

⁴²¹ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-208, 45a.

HacıYusuf Ağa tarafından oluşturulan vakfın 500 guruşluk sermâyesinin, Kite Kazâsına bağlı bulunan Tahtalı köyü halkına, *ahâlî-i karye-i Tahtalı* ifâdesiyle zimem olarak kaydedildiği görülmektedir⁴²².

Vakıf paralarından borç verilecek kişilerle ilgili olarak birtakım şartlar aranırdı. Bunlardan en önemlisi, kredi kullanacak şahısların, aldıkları paraları geri ödemeye yetecek malî gücünün bulunmasıdır. Aranılan bir başka özellik ise, kredi verilen kişinin, aldığı parayı geri ödemede güçlük çıkarmayacak ve aynı yerde sürekli ikâmet edecek bir insan olmasıdır. *Edirne Sarayının Bostancıbaşı Süleyman Ağa*'nın tanzim ettirdiği 1605 tarihli vakfiyesinde, işletilmek üzere dört yüz bin akçalık para vakfi oluşturduğu, bu vakfın sermâyesinin zâyi olmasını önlemek için hesapların her yıl başında yenilenmesi, sağlam rehin ve mallı kefil bulunmadıkça kişilere para verilmemesi belirtiliyordu. Vakfiye içerisinde; *kadı, müderris ve sâir devlet memurları ile askerler, seyyîdler ve kadınlara muâmele yapılmamasının* kayıtlı bulunduğu görülmekte ve bu gurupların da, zâyi ve telef ihtimâli olan kişiler arasında değerlendirildiği anlaşılmaktadır⁴²³. XVI. yüzyıldaki bu ifâdelerin tersine, incelediğimiz XVIII. yüzyıl kayıtlarında, kredi kullanan şahısların birçoğunun bu guruplara mensup olduğu görülmektedir.

Vakfiyeler içerisinde, borç alacak şahıslardan *rehn-i kavî ve kefil-i melî* istenmesi şart koşulurdu. Bu ifâdeler para vakfından borç alacak kişiden, kredi için verilen para karşılığında varlıklı olan birisinin kefil olarak istenmesi, ayrıca borcu karşılayacak değerinde kendi malı olan gayri menkul ya da değerli eşyalarını rehin olarak göstermesi anlamına gelmekteydi⁴²⁴. Örneğin 1654 senesine ait bir sicilde, Koca Nâib mahallesi vakfının mütevellîsi olan Ahmed Çelebi'nin, mahallede oturan Ümmühan binti Mustafa adlı kadına, vakıf sermâyesinden muâmele-i şer'îye yoluyla 3600 akça borç verdiği, bu paranın karşılığında ise, kadının kendi evini rehine

⁴²² Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 19b.

⁴²³ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 41 ve 44.

⁴²⁴ Para vakıfları dışında, şahıslar arasında yapılan kredi işlemlerinde de değerli eşyalar rehin olarak gösteriliyordu. Haim Gerber, şahıslar arası kredi işlemlerinde borç alanların kendi gayri menkullerini ve mücevher tarzındaki değerli eşyalarını garanti olarak borç verene taahhüt ettiklerini belirtmektedir. Ancak Gerber, birçok kredinin hiçbir taahhüt gözetilmeden verildiğini de ifade etmektedir. Bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 141-142.

gösterdiği görülmektedir. Ancak kadın, borç paranın 2600 akçasını kabul ederken, 1000 akçasını kabul etmemektedir. Bu durum karşısında vakfın mütevellîsi, Bursa kadısına Ümmühan adlı kadını dava ederek, şahitler huzurunda alınan borcun 3600 akça olduğunu tespit ve tasdik ettirmiştir⁴²⁵.

XVI. yüzyıl vakıf muhasebe kayıtlarının bir kısmında kefil adları *kefil bi'l-mâl* ifâdesiyle yer almaktadır. Örneğin Hacı Timurtaş vakfının 1574 senesindeki muhasebe kayıtlarında, borçlu olarak görülen şahıslara kefâlet eden kişilerin adları, oturdukları mahallelerle birlikte yazılmıştır⁴²⁶. XVIII. yüzyıl belgelerinde ise, kefil adlarına hiç rastlanmamıştır. Kefil, vakıf tarafından verilen kredi miktarının zamanı gelince tahsîlinin yapılamadığı durumlarda, borcun ribhıyla beraber tamamını ödemeyi kabul eden kişidir. Kefil olan kişiler, genellikle borçlunun kendi akrabası ya da oturduğu mahallenin veya köyün imâmı arasından çıkmaktadır. Borçlunun aldığı kredi miktarı ödenmediği durumlarda, verilen para miktarı belirli bir vade konularak ribh ile birlikte kefil adına tescil edilirdi⁴²⁷. Örneğin İstabl-ı Bâyezid Paşa mahallesinin mühimmâtı için oluşturulan vakfın sermâyesinden, 37,5 riyal gurusu kredi alan Göçek Mustafa adlı kişi, bu borcu ödememiştir. Vakfın mütevellîsi bu parayı, Göçek Mustafa'ya daha önceden kefil olmuş Hüseyin adlı şahıstan kadı huzurunda talep etmektedir⁴²⁸.

D. Vakıf Paralarının Tahsîlâtı

Vakıflar tarafından ihtiyaç sahiplerine verilen kredilerin geri toplanması sorunu, mahkemelere sıkça gelen davalar arasındadır⁴²⁹. Vakfa borcunu ödeyemeyen bir şahsın hapse atılması⁴³⁰, ya da borç miktarı çok yüksek olan bir kişinin *siyâset*

⁴²⁵ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-97, 3a.

⁴²⁶ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-190, 162b.

⁴²⁷ Tahsin Özcan, *Kanunî Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*, s. 324.

⁴²⁸ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-97, 20a.

⁴²⁹ Bursa'da Veli Şemseddin mahallesi avâriz vakfına, Kastamonulu Hacı Osman aldığı paranın borcunu ödeyemiyor. Bkz. Yusuf Oğuzoğlu, "Sicillerdeki Kent Yaşamı", *Bursa Defteri*, Sayı 1, Bursa, 1999, s. 76. Ayrıca bkz. *Mühimme Defteri 90*, Yayına Hazırlayanlar: Nezihî Aykut-İdris Bostan-Feridun Emecen-Yusuf Halaçoğlu-Mehmet İpşirli-İsmet Miroğlu-Abdülkadir Özcan-İlhan Şahin, İstanbul, 1993, s. 280; İsmail Kurt, *Para Vakıfları, Nazariyat ve Tatbikat*, s. 126-127.

⁴³⁰ *5 Numaralı Mühimme Defteri* (973 / 1565-1566), s. 33 mad. 175.

olunduğu⁴³¹ ile ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır, ancak bunlar sıkça görülmesi mümkün olmayan münferit olaylardır.

Vakıf tarafından borç verilen alacakların tahsili mütevellî, kâtip ve câbî gibi vakıf görevlileri tarafından gerçekleştirilirdi. Uygulamada genellikle bir yıl vade ile işlem yapıldığı görülmektedir. Ancak vadesi dolan vakıf paralarının toplanması sırasında, *tecdîd-i muâmele* (muâmelenin yenilenmesi) adıyla bir uygulama da yapılabilirdi. Kredi olarak verilen borçlar tecdîd-i muâmele ile, yıllık rıbhı her yıl ödenmek suretiyle uzun bir zaman dilimini aşan süreyle borçlunun zimmetinde kalmaktadır⁴³².

Vakıf görevlileri vade sonunda borçlu olan kişiden tahsîlatı yapamadıkları durumlarda, durumu mahkemeye intikal ettirerek verilen meblağı kefilinden istemekteler veya rehin alınan mülkün satışı ile tahsîlatı gerçekleştirmektedirler. Kefilden borcun tahsîlinde özellikle mahkemelerde bulunan muhızrlar görev yaparlardı. Kefilden tahsîlatın yapıldığı durumlarda yıllık rıbh miktarı alınarak, muâmelenin yenilenmesi de söz konusudur. Kefil olan şahıs, ödediği miktarı kefil olduğu asıl borçludan mahkeme yoluyla talep edebilirdi. Rehin alınan mülkün satışı yoluyla verilen kredi meblağının karşılanması durumunda, rehin alınan mülk müzâyede usulüyle en yüksek meblağı veren kişiye satılırdı.

Vakıf paralarının borç olarak verilmesi ve geri tahsîl edilmesinde ilgili hukukî işleri başlatmak ve takip etmekte, mütevellî en yetkili şahıstır. Vakfa borçlu olan bir şahsın ölmesi durumunda, vakıf yönetimi tahsîlatı ölen kişinin terekesinden talep ederdi⁴³³. Örneğin El-hâc hakîm adlı bir kişinin kurduğu para vakfının eski mütevellîsi, vakıf sermâyesine 8600 akça borçlu iken görevi esnâsında vefat etmiştir. Vakfın yeni mütevellîsi, eski mütevellînin borcunun tahsîli için, bu şahsın borç alırken rehin gösterdiği menzilin terekesinden talep etmekte ve kadı bu talebi tasdik etmektedir. Aynı şekilde Çakırzâde el-hâc Mehmed vakfından borç alan ve Tahtalı Karyesinde sâkin iken ölen İbrahim'in, borcunun karşılığı olarak kendisine ait olan

⁴³¹ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565-1566), s. 158 mad. 941.

⁴³² Tahsin Özcan, *Kanunî Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*, s. 328.

⁴³³ Halit Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'îye Sicili*, s. 29 mad. 364.

45 gurusluk değerindeki bağı, vakfa ahz olunmuştur⁴³⁴. Bu gibi bir durumun dışında, eğer tereke vârisler arasında paylaşılmışsa, alacağın tahsili bu kişilerden yapılırdı. Eğer ölen kişinin terekesi yoksa, bu para ölen kişinin evlâdından talep olunurdu⁴³⁵. Tecdîd-i muâmelenin uygulanması ve borç verilen asıl paranın uzun yıllar kişilerin zimmetinde kalması nedeniyle, tahsîlatın genellikle terekelerden yapılması ortaya çıkmıştır.

Borç işlemleri ile ilgili bilgiler, kadı huzurunda tescil edilen idâne hücceti adlı belgelere kaydedildiği gibi, borcun ödenmesi sonrasında durumun kadı huzurunda tekrar tasdik edilmesi de söz konusuydu. Örneğin Kâtib Mehmed Çelebi vakfının mütevellîsi, vakfin sermâyesinden *muâmeler-i şer'îye* yoluyla 2000 akça borç verdiği Maksud bin Abdullah'tan, paranın murâbahası ile birlikte tamamını aldığını ve *borçlunun vakfa bir akça bile borcu kalmadığını* kadı huzurunda *ikrâr ve i'tirâf* etmektedir⁴³⁶.

Muâmeler olunamayan vakıf paraları veya tahsil edilemeyen vakıf gayri menkul kira gelirleri, XVI. yüzyıl muhasebe kayıtlarında *battâliye* adı altında ifâde edilmektedir⁴³⁷. Vakıf paralarının hiçbir şekilde borçludan tahsil edilemediği durumlarda, vakıf görevlilerinin bu durum üzerindeki ihmalleri tespit edilir, suçları varsa toplanamayan paralar bu kişilerden talep olunurdu. Vakıf yönetiminin ihmalleri vakıf denetimi tarafından incelenirdi. Zaten bu çalışmaya kaynak olan vakıf muhasebe defterlerinin oluşturulmasındaki önemli bir amaç, hesapların kadı gözetimi ile kayda geçirilmesi ve kontrol edilmesidir.

II. KREDİ KURUMU OLARAK PARA VAKIFLARINDAN YARARLANMA

XVI. yüzyıla ait vakıf muhasebe defterlerinde yer alan kayıtlar, vakıf sermâyelerinden kullanılan kredi miktarlarını ve vakfa borçlu şahısların unvanlarını belirlemek açısından oldukça yetersizdirler. Bu defterlerin birçoğunda, vakıf

⁴³⁴ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-170, 8a.

⁴³⁵ Halit Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'îye Sicili*, s. 34 mad. 438.

⁴³⁶ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-97, 3a.

⁴³⁷ Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, A-190, 121a, 135a.

sermâyeleri ve bu sermâyelerin kullandırılması sonucu elde edilen rıbh miktarları kayıtlı iken, vakıf sermâyelerinden kredi alan şahıslar hakkında herhangi bir liste oluşturulmamıştır. Bu yüzyıla ait incelediğimiz defterlerin ancak bazı yerlerinde kredi kullanan şahısların unvanları ya da oturdukları mahalle adları geçmektedir ve bu bilgiler konu ile ilgili değerlendirmede bulunmaya imkân vermemektedirler. Ayrıca XVI. yüzyıl muhasebe kayıtlarına bakıldığında, vakıflara ait gayri menkul gelirlerinin murâbaha gelirleri kadar fazla olduğu ve birçok vakfın sermâyesini her iki gelirin oluşturduğu dikkati çekmektedir.

XVI. yüzyıla ait ele aldığımız defterler içerisinde zimem kayıtlarının bulunduğu ve az da olsa kredi kullanımı hakkında bilgi veren tek kaynak, 1585-1588 tarihli vakıf muhasebe defteridir. Bu defterde geçen bazı kayıtlarda, vakıf sermâyelerinden verilen kredi miktarları ve kredi alan şahıslar hakkında herhangi bir bilgi olmamasına rağmen, sermâyenin yanında murâbaha miktarları yazılı bulunmaktadır. Vakıf sermâyelerinden borç alan kişilerin belirtildiği kayıtların bazılarında ise, şahsın ismi bulunduğu halde oturduğu mahalle ve unvanı belirtilmemiştir. Ayrıca defterin bazı bölümleri okunamayacak kadar silik bulunmaktadır. Defter üç senelik bir zaman dilimini içine alan muhasebe kayıtlarını içerisinde bulundurduğundan, ele alınan rakamların Bursa'da bulunan vakıfların sadece bir senelik toplam paraları olduğu düşünülmemelidir. Defter üç senelik dönemi kapsadığından bazı vakıf kayıtlarına birkaç yerde aynen rastlanmış, ancak bu durumun farkında olunarak hesaplamalar yapılırken, sadece bir tanesi ele alınmıştır. Defterin tamamında 217 adet muhasebe kaydı bulunmasına rağmen, bu kayıtlar içerisinde sermâyesinde işletilmek üzere paraları bulunan vakıf muhasebe kaydı sayısı 142'dir. Ancak yukarıdaki değerlendirmeler göz önüne alındığında, 142 adet vakıf içerisinde zimem listeleri açıkça kaydedilen, okunaklı ve hesapları belirtilmiş özelliklerde bulunan birbirinden farklı ancak 101 adet vakıf muhasebe kaydına rastlanılmış ve incelemeye tâbi tutulmuştur. 101 adet vakıf muhasebe kaydı içerisinde incelenen zimem sayısı ise, 1181'dir.

XVIII. yüzyıla ait vakıf muhasebe defterleri ise, meslek gruplarına göre kredi kullanan şahısların unvanlarını, oturdukları mahalleler ya da köyleri ve aldıkları

kredi miktarlarını gösteren zengin bilgiler sunmaktadırlar. Bu nedenle üçüncü bölümün oluşturulması, ağırlıklı olarak XVIII. yüzyıla ait kayıtlardan istifade edilerek meydana getirilmiştir.

Bu bölüm, Bursa şer'îye sicillerinde bulunan ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait 1749-1750, 1775-1776 ve 1783-1784 tarihli üç adet vakıf muhasebe defteri içerisindeki zimem kayıtlarının incelenmesi ile oluşturulmuştur. Kayıtlardan elde edilen sayısal verileri, belirli tasnifler içerisinde toplamanın zor oluşu ve bu işlemin çok zaman almasına rağmen, üç defterdeki 12.658 adet zimem kaydı titizlikle ve tek tek gözden geçirilerek, kredi kullanan şahısların unvanlarına göre sınıflandırılması ve kullandıkları kredi miktarları ortaya çıkarılmıştır.

İncelediğimiz 12.658 adet zimem kaydının, bu defterlerdeki zimem sayısını tam olarak göstermediğini belirtmek gerekir. Bunun nedeni defterler içerisindeki bazı kayıtlarda zimem kısımlarının boş bırakılması ya da zimem kullanan şahısların adları yazıldığı halde, aldıkları para miktarlarının kaydedilmemiş olmasından ileri gelmektedir. Ayrıca bazı belgelerde zimem kayıtları okunamayacak kadar silik ya da değerlendirmeye alnamayacak kadar yetersiz bilgi vermektedirler. Ancak bu tür zimem sayısını toplayacak olursak, sayıları elliye geçmeyecek kadar azdır. Bu nedenle 12.658 rakamı üç defterdeki toplam zimem adedine en yakın sayıda olup, net bir şekilde incelenen ve tam bilgi veren kayıtları içine almaktadır. Aynı sorun kullanılan zimem miktarlarında da göze çarpmaktadır. Üç defter içerisinde kayıtları tutulan vakıflardan, borç alınan kredi miktarı 934.993,52 guruştur. Oysa üç defterdeki asl-ı mal başlığı altında yer alan sermâye miktarları toplandığında, çıkan rakamın bu rakamın biraz üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Aradaki bu fark az önce belirttiğimiz sorunlardan ileri gelmektedir. Ancak doğruya en yakın bilgilere ulaşmak amacıyla, yekûn zimem ifâdesi altındaki rakamları toplamak şeklindeki kolay yol yerine, değerlendirmeye aldığımız tam bilgi veren 12.658 adet zimem kaydının tek tek incelenerek toplanması gibi zor bir yöntemle başvurulmuştur.

Bir kredi kurumu olarak para vakıflarından yararlanan şahısları; askerî kökenliler, esnaf ve ticâret erbâbı, kadınlar, gayrimüslimler ve köylü halk şeklinde

başlıklara ayırarak inceleyeceğiz. Bu şekildeki bir inceleme sonucunda, konu ile ilgili yeterli bilgiler veren kaynakların bulunduğu bir dönem olan XVIII. yüzyılda, Bursa'nın mahalle ve köylerindeki en çok kredi kullanan insanların meslek gruplarının hangileri olduğu ve ne tür amaçlarla kredi kullanabilecekleri tespit edilmeye çalışılacak, yüzyıl içerisinde Osmanlı toplumunu oluşturan değişik zümrelerin iktisadî durumları ve ihtiyaçları Bursa örneği ile ortaya konularak, devlet ve toplum açısından iktisadî hayatın nasıl bir devrede bulunduğu belirlenecektir.

A. Vakıflardan Borç Alanlar

Özellikle XVIII. yüzyıl içerisinde, Bursa'da bulunan para vakıflarından kredi alan şahısların, toplumun değişik tabakalarına mensup insanlar olduğu ve bu nedenle vakıf yönetimlerinin borç para verme konusunda kişilerin sosyal statüsü, meslekî durumları ve dinî inanışlarına bakarak sınırlamalar getirmediği görülmektedir⁴³⁸.

1. Askerî Zümre Mensupları

Askerîler, padişahattan aldıkları berat ile bir iş için vazîfelendirilen ve vergi muâfiyetine sahip tüm devlet görevlileridir. Askerî zümre mensupları en genel tasnif ile *Divân-ı Hümayun üyeleri, Ehli Örf, Ehl-i İlim, sâdât ve tarikat erbâbı* kişilerden oluşmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde iktisadî hayata yönelik temel düşüncesi; toprak, emek ve kapital üzerinde mümkün olabildiği ölçüde kontrolü elinde bulundurmaya çalışmaktır. Devlet ziraî topraklarda olduğu gibi bedesten, çarşı, basmahâne ve boyahâne gibi önemli ölçüde fizikî sermaye gerektiren alanlardaki yatırımı da ya doğrudan kendi yapmış ve mülkiyeti elinde bulundurmuş, ya da vakıflar vasıtasıyla bir çeşit kamu mülkiyeti statüsü içinde tutmaya çalışmıştır. Bunların dışında kalan fizikî sermayenin çoğunluğu da askerî zümre mensuplarının

⁴³⁸ T. Özcan, tezindeki incelediği senelerin sonrasında, para vakıflarında bu nevi bir takım sınırlamaların getirilmiş olması ihtimali olduğunu belirtmiş iken, Bursa'daki para vakıflarında bu tür sınırlamaların bulunmadığı görülmektedir. Aksine, Bursa'da para vakıflarından borç alanların unvanları ve sosyal statüleri aşırı çeşitlilik göstermektedir. Bkz. Tahsin Özcan, *Kamunî Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*, s. 322.

tasarrufunda kalmıştır⁴³⁹. Klasik dönemde askerîler, devlet otoritesinin temsilcileri olarak sahip buldukları nüfuzun yanında, görevleri ve yükümlülükleri karşılığı devlet gelirlerinden kendilerine önemli meblağlar tahsîl edilen ve özel servet edinme imkânlarını bularak toplumun üst katında yer alan zenginler idi⁴⁴⁰.

Osmanlı ekonomisinin bozulmaya başladığı dönemlerde, askerî görevlilerin büyük bir kısmı eski güçlerini kaybederek, ulufesi veya tımarı ile kendisinin ve ailesinin geçimini sağlayamayacak duruma gelmişlerdi. Özellikle şehirlerde yaşayan askerî zümre mensupları, bu durum karşısında başka işler edinmeye yönelmişlerdi⁴⁴¹. Bir süre sonra ise bu görevliler, kendilerine tahsis edilen askerî gelirlerin dışında, resmi ve özel işlerden elde ettikleri gelirler sayesinde servetlerini büyüterek, sosyal ve iktisadî mevkilerini yükselttiler ve yaşadıkları bölgenin eşraf ve âyânı arasına girdiler⁴⁴². Bursa'nın eşraf ve âyânı olarak adlandırılan kimseler; kapıkullarından Bursa'da oturanlar, imâmlar, hatîbler, seyyîdler, büyük tüccâr gurupları ve şehrin beslenmesi ile ilgili üreticilerin ileri gelenleridir⁴⁴³.

XVIII. yüzyılda toplumsal yaşamda etkisi olan âyânlık, bir bölgenin ileri gelenleri, nüfuzlu kişileri ve halkın temsilcileri anlamına geliyordu. Âyân, devletin üst rütbeli memurlarından ya da zengin tüccâr tâifesinden çıkabilmekteydi. Bu kişiler XVIII. yüzyılda oldukça güçlenerek ve servetlerini ticarî alanda kullanarak sermaye birikimine başlamışlardı⁴⁴⁴. Dolayısıyla askerî kökenli olan kişilerin âyân sınıfı içerisinde yer almaları ve ticarî faaliyetlerde yoğun bir şekilde bulunmaları kredi kullanımlarını arttırmaktaydı.

⁴³⁹ Mehmet Genç, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", s. 1.

⁴⁴⁰ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 257-258.

⁴⁴¹ Örneğin XVI. yüzyıldan itibaren yeniçerilerin Osmanlı şehirlerinde ticarî hayata yönelmeleri hususunda bilgi için bkz. Cemal Kafadar, *Yeniçeri-Esnafların İlişkileri: Solidarity and Conflict*, Yayınlanmamış Master Tezi, Institute of Islamic Studies, McGill University, 1981.

⁴⁴² Fiilen askerî görevde bulunan zümrenin başka işlerle uğraşmaları hakkında bkz. Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Şehirlerindeki Askerîlerin Ekonomik Durumuna İlişkin Bazı Bilgiler", *Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler II*, Ankara, 1983, s. 169-178.

⁴⁴³ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 178.

⁴⁴⁴ Bkz. Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", s. 33.

XVI. yüzyıl kayıtlarına bakıldığında askerî kökenli şahısların kredi kullanımında az bir paya sahip oldukları görülmektedir. Bu yüzyılın siyasî ve ekonomik şartlarında henüz tam anlamıyla bir değişim ya da bozulma söz konusu olmadığından, askerî zümre mensuplarının yaptıkları işler kendi alanları ile sınırlıdır. Oysa XVIII. yüzyıla gelindiğinde siyasî ve iktisadî şartlar tamamen değişmiş, bu değişim içerisinde askerî kökenli zümreler kendi alanları dışındaki farklı uğraşlara girmişlerdir. XVIII. yüzyıl kayıtlarına bakıldığında, toplum içerisinde askerîlerin kredi kullanımındaki paylarının artışı, dönemin şartları ile ilgilidir.

XVI. yüzyıl ile ilgili bilgiler veren 1585-1588 tarihli vakıf muhasebe defterinden Bursa vakıflarından kredi kullanan, mahallelerde veya köylerde yaşayan askerî zümre mensupları ve reyanın kullandıkları kredi miktarları hakkında, 3.7 numaralı tablodaki bilgilere ulaşılmıştır.

Tablo 3.7

ASKERİLER	1585-1588	
	KİŞİ*	AKÇA
Seyyid	8	17.600
Efendi	2	13.000
Şeyh	3	21.500
Mütevelli	11	44.791
Kethüda	2	1300
Müezzin	2	2600
TOPLAM:	28	100.791
Diğerleri		
Gayrimüslim	47	137.300
Kadınlar	131	297.655
Esnaf	11	33.600
Çelebi	31	140.400
Belirsizler	933	2.217.462
TOPLAM:	1153	2.826.417
GENEL TOPLAM:	1181	2.927.208

* Herhangi bir unvana sahip bir şahsın, birkaç vakıftan kredi alabilmesinin mümkün olabileceği düşünüldüğünde, kişi ifadesi yerine aslında kredi işlemi sayısı şeklinde bir ibarenin kullanılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Ancak yaptığımız incelemelerde bu durumun çok nadir olduğu tespit edildiğinden, bundan sonraki tablolarda da kişi ifadesinin kullanılmasına devam edilecektir. Ayrıca bazı zimem kayıtlarında kredi borcunun iki kişinin üzerinde olduğu görülmektedir. Yapılan hesaplamalarda karışıklık çıkmaması açısından sayıları az olan bu tarzdeki kayıtların da bir kişi olarak hesaba katıldığını belirtelim.

Tablonun geneline bakılacak olursa XVI. yüzyılda kredi kullanan askerî unvanlı zümreler oldukça azdır. Tabloya göre askerîler içerisinde en çok kredi kullananlar, vakıf yönetimini gerçekleştiren mütevellîler ve Hz. Peygamber soyundan gelen seyyidlerdir.

3.8 numaralı tabloya bakıldığında, Bursa'da XVI. yüzyılda kredi kullananlar içerisinde askerî kökenli şahısların %2'lik, çekilen meblağ açısından ise %3'lük bir paya sahip oldukları görülmektedir. Bu oranlara göre askerîlerin kredi kullanma payları oldukça azdır. Oysa XVIII. yüzyılda bu rakamlar büyük miktarda değişecektir.

Tablo 3.8

1585-1588 SENESİ	KİŞİ	%	AKÇA	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	1181	100	2.927.208	100	2479 akça
Askerîler:	28	2	100.791	3	3600 akça
Reaya:	1153	98	2.826.417	97	2451 akça

XVIII. yüzyıl kayıtlarında askerî zümre mensuplarının, reayaya oranla önemli ölçüde kredi kullandıkları tespit edilmiştir. Kredi kullanan toplam şahıs içerisinde askerîlerin 1749-1750 senesinde %25'lik payları varken, bu oran 1783-1784 tarihinde %31'e yükselmiştir. Alınan kredi meblağları açısından bakıldığında ise, bu oranlar %30'dan, %37'ye yükselmiştir. Aşağıdaki tabloda daha da iyi anlaşılacak bu durum, Bursa'daki vakıfların sermayelerindeki paraların kullanımında, yıllar geçtikçe askerî zümre mensuplarının paylarının arttığını göstermektedir.

Tablo 3.9

1749-1750 YILI	KİŞİ	%	GURUŞ	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	2859	100	150.381,64	100	53 guruş
Askerîler:	727	25	44.893,66	30	62 guruş
Reaya:	2132	75	105.487,98	70	49 guruş
1775-1776 YILI					
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	5887	100	451.105,88	100	77 guruş
Askerîler:	1832	31	154.981	34	85 guruş
Reaya:	4055	69	296.124,88	66	73 guruş
1783-1784 YILI					
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	3912	100	333.496	100	85 guruş
Askerîler:	1327	34	122.738,5	37	92 guruş
Reaya:	2585	66	210.757,5	63	82 guruş

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da kurulu olan para vakıflarından kredi kullanan değişik kollardaki askerî zümre mensupları ve kullandıkları kredi miktarlarının yıllara göre dağılımı hakkında, 3.10 numaralı tablodaki bilgilere ulaşılmıştır.

Tablo 3.10

ASKERİLER	1749-1750		1775-1776		1783-1784	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
Seyyid	129	6842	457	37728,75	389	36194,25
Molla	129	7552,3	331	25688,5	206	16582
Beşe	240	11918,36	332	24818,5	284	22084,25
Ağa	59	5220	71	7093	60	7152
Mütevelli	70	7896,5	380	39894,25	232	27167,5
Derviş	18	863	53	2909	26	1874
Şeyh	1	230	4	195	7	633
Suhte	2	100	2	120	1	80
Emir	2	24	10	661	-	-
Efendi	13	765	25	3184	-	-
Umdetü'l-meşâyihi'l-a'zam efendi	1	220	1	40	-	-
Umdetü'l- müderrisîni'l-kirâm efendi	5	421	-	-	-	-

Tablo 3.10 (devamı)

ASKERİLER	1749-1750		1775-1776		1783-1784	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
Fahrü'l- müderrisîni'l- kirâm efendi	-	-	1	30	2	287
Fahrü'l küttâb efendi	-	-	-	-	1	30
Çavuş	-	-	2	25	-	-
Nâzır	-	-	2	162	-	-
Kadı	-	-	5	175	-	-
Çukadâr	-	-	-	-	1	100
İmâm	7	341	17	1796	20	1982
Müezzin	1	15	3	260	7	475
Muhzır	1	60	3	180	-	-
İmâretci	3	120	5	160	6	210
Türbedâr	-	-	1	121	-	-
Papaz	-	-	5	850	1	250
Kethüda	7	223,5	8	632,5	-	-
Kayım	-	-	-	-	1	40
Muhtar	-	-	-	-	1	50
Türbedâr	-	-	2	221	2	398
Bîmarhâneci	-	-	-	-	1	120
Kâtib	-	-	1	50	-	-
Bekci	1	50	-	-	-	-
Dellâl	-	-	1	20	-	-
Askerî Oğlu	19	750	41	2957	7	300
Askerî Hatun (Şerife vs.)	19	1282	69	5009,5	72	6729,5
TOPLAM:	727	44893,66	1832	154981	1327	122738,5

Tablodan da anlaşıldığı üzere XVIII. yüzyılda kredi kullanan askerî unvanlı çok değişik gruplar bulunmaktadır. Bu gruplar içerisinde en çok kredi kullananlar ise seyyid, mütevellî, beşe ve molla unvanlı şahıslardır. Tablo 3.11'de, kredi kullanan askerîler içerisinde belirli unvana sahip olan şahısların sayıları, yüzdelerle ifâde edilmektedir. Kredi kullanan şahısların sayısına ve kullandıkları kredi miktarlarına bakıldığında, XVIII. yüzyıldaki rakamlar XVI. yüzyıl rakamlarına göre oldukça değişmiştir.

Tablo 3.11

XVIII. YÜZYIL KAYITLARI			
Askerîlere Ait Yüzdeler Oranlar	1749-1750 Yılı	1775-1776 Yılı	1783-1784 Yılı
	KİŞİ	KİŞİ	KİŞİ
Seyyid	% 18	% 25	% 29
Mütevellî	% 10	% 21	% 17
Beşe	% 33	% 18	% 21
Molla	% 18	% 18	% 16
Diğer Askerîler	% 21	% 18	% 17

Askerî kökenli guruplar içerisinde esnaf unvanlı olan şahıslar ile ilgili bilgiler ise, şu şekilde tablolar ortaya çıkarmıştır.

Tablo 3.12

ESNAF ASKERİLER	1749-1750		1775-1776		1783-1784	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
Seyyid	3	250	105	8811	73	7524
Molla	6	365	75	7024,5	53	4759,5
Beşe	26	1664,5	104	9058	75	6273,25
Ağa	4	460	13	1035	16	2547
Derviş	-	-	4	175	-	-
Şerife Hamamcı	-	-	1	100	-	-
TOPLAM:	39	2739,5	302	26203,5	217	21103,75

Tablo 3.13

1749-1750 YILI	KİŞİ	%	GURUŞ	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Askerîler:	688	95	42.154,16	94	61 guruş
Esnaf askerî:	39	5	2739,5	6	70 guruş
1775-1776 YILI					
Askerîler:	1530	84	128.777,5	83	84 guruş
Esnaf askerî:	302	16	26.203,5	17	87 guruş
1783-1784 YILI					
Askerîler:	1110	84	101.634,75	83	92 guruş
Esnaf askerî:	217	16	21.103,75	17	97 guruş

Toplam askerîlere oranla esnaf unvanlı askerîlerin sayılarına bakıldığında %5 ile %16'lık bir pay söz konusudur. Bu oranlar kredi kullanan askerîler içerisinde esnaf unvanlı şahısların sayısının fazla olmadığını gösterse de, ticâretle uğraşan askerîlerin bir kısmının esnaf unvanı ile kayıtlarda anılmamış olabilme ihtimali de düşünülmelidir. Eğer böyle bir ihtimal söz konusu değilse, askerîlerin vakıflardan aldıkları kredileri farklı alanlarda kullandıkları düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

Askerî zümre mensupları içerisinde esnaf unvanlı askerîlerin sayısı ve kullandıkları kredi miktarlarını belirledikten sonra, bu şahısların kredi kullanan Bursa esnafı içerisindeki sayıları ve kredi miktarlarını da belirtmek gerekir. XVIII. yüzyılda vakıf sermâyelerinden kredi kullanan esnafın değişik yıllara göre %18 ile % 25 arasındaki bölümü askerî kökenlidir. Bu rakamlar Bursa esnafı içerisindeki

askerî kökenlilerin önemli bir yer işgal ettiklerini göstermektedir. Ayrıca askerî kökenli esnaf guruplarının kişi başına düşen kredi miktarları, normal esnafa oranla biraz daha fazladır. 3.14 numaralı tablo, bu durumu göstermektedir.

Tablo 3.14

1749-1750 YILI	KİŞİ	%	GURUŞ	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Esnaf askerî:	39	15	2739,5	18	70 guruş
Esnaf:	214	85	12.140	82	57 guruş
1775-1776 YILI					
Esnaf askerî:	302	24	26.203,5	25	87 guruş
Esnaf:	956	76	78.882,75	75	83 guruş
1783-1784 YILI					
Esnaf askerî:	217	23	21.103,75	25	97 guruş
Esnaf:	734	77	63.531,25	75	87 guruş

XVIII. yüzyılda Bursa'da yaşayan askerî zümre mensupları içerisinde, vakıf sermayelerinden ağırlıklı olarak kredi kullananlar hakkında detaylı analize gidilerek aşağıdaki bilgilere ve tablolara ulaşılmıştır.

a. Beşe

Askerî zümre içerisinde ehl-i örf gurubuna giren beşe unvanlı şahısların, kredi kullanımında oldukça önde oldukları görülmektedir. Özellikle bu unvana sahip askerîlerin hemen hemen yarısı esnaf unvanlıdır ve esnaf askerîlerin çoğunluğunu bu grup oluşturmaktadır. Beşe unvanlı kredi kullanan esnafın çoğunluğu *kutnîcilik, beledîcilik ve dikicilik* yapmaktadırlar.

Tablo 3.15

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
BEŞE	212	10225,86	223	15524,5	206	15706
BEŞE ÇAVUŞ	2	28	1	15	-	-
BEŞE KETHÜDA	-	-	2	136	-	-
BEŞE MUHZIR	-	-	2	85	-	-
BEŞE ESNAF	26	1664,5	104	9058	75	6273,25
BEŞE BİMARHANECİ	-	-	-	-	1	40
BEŞE İMÂRETCİ	-	-	-	-	2	65
SEYYİD BEŞE	2	297,5	-	-	-	-
TOPLAM:	242	12215,86	332	24818,5	284	22084,25

b. Ağa

Osmanlı askerî teşkilâtında en çok kullanılan unvanlardan birisi olan ağa, eyâlet ve sancakların askerî valileri olan paşalar ve beyler için kullanılan bir tabir iken, daha sonra askerî teşkilâttaki bütün amirler, saray teşkilâtındaki kuruluşların başında bulunanlar ve bazı mülkî reisler de, bu unvanla anılmışlardır. Bunların dışında halkın ileri gelenlerine, esnaf kethüda ve yiğitbaşlarına, taşra âyân ve eşrafına da ağa denilirdi⁴⁴⁵. Tablo 3.16'da, ağa unvanlı askerîlerin kullandıkları kredi miktarlarını göstermektedir.

Tablo 3.16

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
AĞA	54	4715	58	6058	40	4145
AĞA ÇUKADÂR	-	-	1	35	3	320
AĞA İMÂM	-	-	1	180	-	-
AĞA KÂTİB	-	-	-	-	1	140
AĞA KETHÜDA	1	45	1	50	-	-
AĞA ESNAF	4	460	10	770	16	2547
SEYYİD AĞA	3	165	22	2641	27	3234,5
TOPLAM:	62	5385	93	9734	87	10386,5

Vakıf muhasebe kayıtlarında, vakıftan kredi kullanan şahıslar içerisinde görülen ağaların önemli bir kısmı, askerî teşkilâta bağlı çeşitli birimlerde çalışan amirler ya da halkın ileri gelenleridir. Geri kalan; imâm, kâtib, kethüda vb. unvanlarla birlikte anılan ağaların ise, fiilî askerliği bitirdikten sonra farklı bir uğraşı ile meşgul olan kişiler oldukları düşünülmektedir.

c. Seyyid

Hız. Peygamber'in sülâlesinden gelen ve ellerinde devlet tarafından verilmiş *sidayet beratı* bulunduran seyyidlerin, vakıf sermayelerinden büyük miktarda kredi kullandıkları görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yıllardan itibaren seyyidlere toplumda büyük saygı gösterilmiş, devlet bu insanları kamu hizmetlerinden muâf tutarak ellerine berat vermiştir⁴⁴⁶. Bu açıdan bakıldığında

⁴⁴⁵ Bkz. Faruk Sümer, "Ağa", *DİA.*, Cilt 1, İstanbul, 1988, s. 452.

⁴⁴⁶ Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s. 93-94.

toplumdaki saygınlıkları nedeniyle seyyidlere, para vakıflarının sermâyelerinden en güvenilir borçlular olarak kredi verilebilmekteydi.

Tablo 3.17

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
SEYYİD	113	5780,2	236	18339,25	263	23010,75
SEYYİD ESNAF	3	250	105	8811	73	7524
SEYYİD ÇELEBİ	3	106	39	2418,5	20	1735
SEYYİD AĞA	3	165	22	2641	27	3234,5
SEYYİD EFENDİ	1	40	10	1052,5	-	-
SEYYİD BEŞE	2	297,5	-	-	-	-
SEYYİD İMÂM	3	197,5	10	861	3	485
SEYYİD MOLLA	-	-	25	2744	-	-
SEYYİD ÇAVUŞ	-	-	5	325	-	-
SEYYİD DERVİŞ	-	-	3	210	-	-
SEYYİD ŞEYH	-	-	1	240	-	-
SEYYİD MUHZIR	-	-	1	86,5	-	-
SEYYİD ÇUKADAR	-	-	-	-	1	100
SEYYİD HATİB	-	-	-	-	1	80
SEYYİD İMÂRETCİ	-	-	-	-	1	25
SEYYİD MÜEZZİN	1	4	-	-	-	-
TOPLAM:	129	6840,2	457	37728,75	389	36194,25

Seyyidlerin de birçoğu esnaf unvanlı olduklarından bu zümrenin ticâretteki payları önemli ölçüdedir. Seyyid unvanlı kredi kullanan esnafın çoğunluğu berber ve dolabçılık yapmaktadır. Hz. Peygamber soyundan gelen şerife unvanlı kadınların kredi kullanım oranları ise, şu şekildedir.

Tablo 3.18

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
HATUN (Şerife)	14	786	52	3782,5	67	6209,5

d. Molla

Başlangıçta mevleviyyet pâyesini elde eden ulemâ için kullanılan bu tabir, daha sonraları zâdegândan olanlar ile ilmî ve içtimaî konumu yüksek bulunanlar

için kullanılan bir unvan olmuştur⁴⁴⁷. Molla unvanlı kredi kullananların çoğunluğu imâmlık, müezzînlük ve semercilik yapmaktadırlar.

Tablo 3.19

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
MOLLA	111	6812,8	192	14634	137	10714,5
SEYYİD MOLLA	-	-	25	2744	-	-
MOLLA BEVVAB	-	-	1	50	-	-
MOLLA DUACI	-	-	1	60	-	-
MOLLA İMÂM	6	147,5	22	1181,5	6	380
MOLLA KAİMAKAM	-	-	4	155	-	-
MOLLA KATİB	1	27	1	50		
MOLLA KAYYIM	-	-	2	200,5	-	-
MOLLA KAYYIMBAŞI	-	-	1	200	-	-
MOLLA MÜEZZİN	5	200	22	1418	5	180
MOLLA MÜEZZİNBAŞI	-	-	2	190	1	80
MOLLA SUHTE	-	-	6	345	2	70
MOLLA ŞEYH	-	-	1	80	-	-
MOLLA TÜRBE DÂR	-	-	1	100	2	398
MOLLA ESNAF	6	365	75	7024,5	53	4759,5
TOPLAM:	129	7552,3	356	28432,5	206	16582

e. Derviş

Mütevâzî, ârif, ve kanaatkâr özelliklere sahip tarikat mensupları hakkında kullanılan bir tabirdir⁴⁴⁸. Bu unvana sahip kredi kullananların yıllar içerisindeki sayıları ve aldıkları para miktarları aşağıdaki şekildedir.

Tablo 3.20

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
DERVİŞ	16	783	50	2779	26	1874
SEYYİD DERVİŞ	-	-	3	210	-	-
DERVİŞ ESNAF	2	80	4	175	-	-
TOPLAM:	18	863	57	3164	26	1874

⁴⁴⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, s. 549.

⁴⁴⁸ Bkz. Tahsin Yazıcı, "Derviş", *DİA.*, Cilt 9, İstanbul, 1994, ss. 188-190.

f. Efendi

Tahsil görmüş, saygıdeğer ve itibar sahibi kimselere mahsus bir tabir olarak kullanılmaya başlanılan efendi unvanı, bir süre sonra sosyal, siyasî, ilmî, dinî ve tasavvufî çevrelerde giderek geniş bir kullanım alanı bulmuştur⁴⁴⁹. Efendi unvanlı kredi kullanan kişilerin yıllar içerisindeki sayıları ve aldıkları para miktarları aşağıdaki şekildedir.

Tablo 3.21

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
EFENDİ	13	765	25	3184
SEYYİD EFENDİ	1	40	10	1052,5
TOPLAM:	14	805	35	4236,5

g. İmâm

Şehirlerde mahalle adı verilen yerleşim birimlerinin temsilcileri imâmlardır. İmâm; şahitlik, kefillik ve vergi ile ilgili meselelerde mahalle halkı ile kadılık arasında önemli bir aracıdır. Mahallede herhangi bir olay ortaya çıktığında, durumun incelenmesi; mahallenin temsilcisi ve kefil olan imâm katında gerçekleştirilirdi⁴⁵⁰. Askerî zümre içerisinde ilmiye mensubuna dahil olan imâmların da, en çok kredi kullananlar arasında oldukları görülmektedir. İmâmların birçoğunun, vakıflardan aldıkları kredileri, iktisâdî amaçlar için kullanmaları söz konusudur. Birçok imâm ve müezzinin, ek iş olarak ipek eğirdikleri ve mancınıklık yaptıkları bilinmektedir⁴⁵¹.

Tablo 3.22

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
İMÂM	7	341	17	1796	29	2847
AĞA İMÂM	-	-	1	180	-	-
SEYYİD İMÂM	3	197,5	10	861	-	-
MOLLA İMÂM	6	147,5	22	1181,5	-	-
TOPLAM:	16	686	50	4018,5	29	2847

⁴⁴⁹ Orhan F. Köprülü, "Efendi", *DİA.*, Cilt 10, İstanbul, 1994, s. 456.

⁴⁵⁰ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 180.

⁴⁵¹ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 86.

h. Mütevellî

Vakıf işlerinin vakfiye şartları ve şer'î hükümler çerçevesinde idare edilmesinde görevli olan kişilere mütevellî adı verilmektedir. Vakıflarda çalıştırılan personelin maaşlarının ödenmesi, vakıf akarlarının kiraya verilmesi ve tamiri, vakıf paralarından borç verme ve borçları tahsil etme gibi işlemleri yürüten mütevellîler, aynı zamanda kontrolleri altında bulunan vakıf sermâyelerinden kendileri için kredi de almışlardır. Ancak mütevellîlerin vakıf paralarını ya da mallarını bazen kötüye kullandıkları da görülmekte idi. Örneğin Divân-ı Hümâyün kâtiplerinden Hoca İlyas oğlu Mehmed'e ait vakfın mütevellîsinin, vakıf mallarını zâyî edip, bazılarını da kendisi kullandığı yolunda şikayette bulunulduğundan, durumun incelenerek arz edilmesi Bursa kadısından istenmektedir⁴⁵².

İncelediğimiz dönemler içerisinde mütevellîlerin kendi kontrolü altında bulunan vakıflardan önemli miktarda kredi çektikleri görülmektedir. XVIII. yüzyılda mütevellîlerin aldıkları kredi miktarları, kullanılan toplam kredi miktarlarının %5'i ile %9'u arasındadır. O halde kullanılan kredilerin belirli bir miktarı mütevellîler elinde toplanmakta ve ellerinde fon bulunduran ufak bir gurup az da olsa ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bir mütevellînin kullandığı ortalama kredi miktarı 100 guruşun altına inmemektedir. Bu rakamların biraz fazla çıkmasının nedenlerini bulmak, mütevellîlerin hangi amaçlar için kredi kullandıklarını açıklamakla doğrudan ilgilidir. Öncelikle mütevellîlerin vakıf yönetiminin dışında, küçük çaplı ticarî işlerle uğraşmaları kredi kullanmalarında etkili olabilir. İkinci etken, vakıf sermâyelerinden aldıkları düşük fâizli kredileri biraz daha yüksek fâiz oranıyla ihtiyaç sahibi başka insanlara borç vermelerinden kaynaklanabilir.

Mütevellîlerin kendi yönetimlerinde bulunan vakıf sermâyelerinden aldıkları paraları, daha yüksek fâiz oranlarıyla sarraflara⁴⁵³ veya orta halli mültezimlere devrettikleri ve böylece vakıf paralarından şahsî kazanç elde ettikleri ile ilgili düşünceler bulunmaktadır. Bu konu hakkında M. Çizakça, mütevellîlerin yönettikleri

⁴⁵² 5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565-1566), s. 195. mad. 1202.

⁴⁵³ Sarraflar hakkında bkz. Latif Taşdemir, "Osmanlı Devleti'nde Banker-Sarraf Faaliyetleri Yahut Bir Gerileme Sebebi Olarak Bankacılıktaki Gecikme", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, 1999, s. 466-468.

vakıfların sermâyelerinden ödünç aldıkları paraları kendi işleri için değil, İstanbul'daki sarrafların kullanımı için daha yüksek fâizlerle ödünç verdiklerini belirtmekte ve Osmanlı ekonomisinde bir ikincil sermâye piyasasının oluşturulduğunu ifade etmektedir⁴⁵⁴. İstanbul'daki sarrafların ise, topladıkları paraları özellikle iltizâm sürecinin finansmanında ve uzun mesâfeli ticârette kullandıkları düşünülmektedir⁴⁵⁵.

Çizakça, düşüncesini desteklemek için, Bursa vakıflarında görevli mütevellîlerin kullandıkları kredi miktarları, vakıfların murâbaha oranları ve İstanbul'daki piyasa fâiz oranları ile ilgili tablolar hazırlamıştır. Bu incelemeler sonrasında ise; mütevellîlerin, piyasa fâiz oranları ile vakıfların fâiz oranları arasındaki farkı kullanarak, önemli meblağlar kazandıklarını ifade etmiştir. Piyasa fâiz oranları ile vakıfların murâbaha oranları arasında belirli bir farkın bulunması doğrudur. Ancak mütevellîlerin bu farkı kullanarak İstanbul sarraflarına piyasa fâiz oranları ile borç gönderdikleri hususunda, elde kesin bir delil bulunmamaktadır. Çizakça, yukarıdaki iddiayı ortaya atarken somut bir belge ortaya koyamamakta ve sadece R. Jennings'in hazırladığı bir çalışma içerisinde bulunan bir örneği göstermektedir. Bu örnekte Lefkoşa'da bir vakfın mütevellîsi, %20 veya %30 oranında fâizle ihtiyaç sahiplerine para göndermekte ve vâkıfın %10'luk şartını ihlal ettiğinden, mahkemenin dikkatinden kaçmayan bu durum nedeniyle mütevellî dolandırıcılıkla suçlanmaktadır. Bu örneğe bakıldığında ne bir sarraf bulunmakta, ne de olayın geçtiği yerin Bursa'yla bir ilgisi bulunmaktadır. Neticede Çizakça'nın iddia ettiği düşünce, belki doğru olsa da, Bursa'daki vakıf mütevellîlerin bu tarzdaki faaliyetlerini gösteren somut kaynaklara dayandırılmamıştır⁴⁵⁶. Bu düşüncenin doğru olup olmadığı, belki ileride yeni belgeler üzerinde yapılacak çalışmalarla ortaya çıkacaktır.

Gerçekten sarraflar, Osmanlı'da iltizâm usulüyle vergi toplama sisteminde önemli konuma sahiptirler. İltizâm sistemine göre en çok teklif veren ve vergi toplama hakkını kazanan şahsa, mutlaka bir sarrafın kefil olması gerekmektedir.

⁴⁵⁴ Murat Çizakça, *İslâm Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 117.

⁴⁵⁵ Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 89.

⁴⁵⁶ Bu düşünceler ve tablolar hakkında bkz. Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1553-1823", s. 332-347.

Mültezim çok zengin bile olsa, devlet yine de bir sarrafın kefaletini istemekteydi. Sarrafların büyük bir bölümü ise, Ermenilerden oluşmaktaydı⁴⁵⁷. Sarraflar ile mültezimler arasındaki ilişkilerin büyük bir kısmı, iltizâm bedelleri veya malikâneye verilen mukataaların peşin paralarının ödenmesi için yapılan kredi işlemlerinde görülmekteydi. XVIII. yüzyılda Keban-Ergani madenlerinde çalışan ustalar bile, üretim için ihtiyaç duyulan sermayeyi kendi adlarına sarraflardan alıyorlar ve üretim faaliyetleri sonrası gelir elde ederek bu borçlarını geri ödüyorlardı⁴⁵⁸.

Şimdi, vakıf murâbaha oranları ile, piyasa fâiz oranlarını kullanarak mütevellilerin kâr elde ettikleri hususunda belirtilen yukarıdaki düşünceler üzerinde kendi incelememizi ortaya koyalım. Araştırmamızda elde edilen bilgilere göre, Bursa'daki vakıf mütevellileri tarafından vakıf sermayelerinden alınan kredi miktarları ve bu miktarların değerlendirilmesi, 3.23 numaralı tabloda yer almaktadır.

Tablo 3.23

YIL	Vakıf Sermâyelerinden Kullanılan Kredi Miktarı	Kredi Kullanan Fertlerin Toplam Sayısı	Mütevelli Tarafından Kullanılan Kredi Miktarı	Kredi Kullanan Mütevellinin Toplam Sayısı	Kredi miktarının %'de kaçını mütevelli alıyor	Kredi alanların %'de kaçını mütevelli	Bir mütevellinin kullandığı ortalama kredi miktarı
1585 1588	2.927.208 akça	1181	44.791 akça	11	1,53	0,93	4071,909 akça
1749 1750	150.381,64 guruş	2859	7896,5 grş.	70	5,25	2,44	113 guruş
1775 1776	451.105,88 guruş	5887	39894,25grş.	380	8,84	6,45	105 guruş
1783 1784	333.496 guruş	3912	27.167,5 grş.	232	8,14	5,93	117 guruş
1794 1795	287.370,5 guruş	2798	26.818 grş.	147	9,33	5,25	182 guruş

XVI. yüzyıl rakamlarına bakıldığında, mütevellilerin kredi kullanan şahıslar içerisindeki sayıları ve aldıkları kredi miktarları oldukça düşük görülmekte ve bu dönemlerde mütevellilerin zimmelerinde para bulundurmalarının yaygınlaşmadığı anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyıl rakamlarına bakıldığında ise, mütevelliler tarafından

⁴⁵⁷ Bkz. Hagop Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian *Amira* Class within the Ottoman Government and the Armenian *Millet* (1750-1850)", *Christians and Jews In The Ottoman Empire*, Eds: Benjamin Braude and Bernard Lewis, I, New York, 1982, s. 172-173.

⁴⁵⁸ Bkz. Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri, 1776-1794 Tarihli Maden Emni Defteri*, Sivas, 1997, s. XXVII.

vakıf sermâyelerinden alınan kredi miktarları genel olarak yıllar geçtikçe belirli bir artış göstermektedir. Askerîlerin kullandıkları kişi başına düşen ortalama kredi miktarları yıllara göre 62 ile 92 guruş arasında değişirken, bu zümrenin içerisinde olan mütevellîlerin vakıf sermâyelerinden aldıkları para miktarları, XVIII. yüzyılda 100 guruşun üstünde olup, yıllar içerisinde bu miktar giderek artmaktadır.

Mütevellîlerin aldıkları ortalama zimem miktarlarına bakıldığında 105 guruş ile 182 guruş arasında değişmekte ve bu ortalama miktarlar zaman geçtikçe artış göstermektedir. Bu miktarlar toplum içerisinde kredi kullanan diğer zümrelerin aldıkları meblağlara göre, abartılı rakamlar olarak görülmemektedir. Bir mütevellînin aynı zamanda birkaç vakfa mütevellî olabileceği ve bu vakıfların sermayesini de zimmetine geçirerek kredi miktarını arttırabileceği de düşünülebilir. Ancak incelememizde, birkaç vakfi idâre eden mütevellîlerin çok az olduğu ve bunların zimmetlerindeki paraların da, çok fazla bir yekûn oluşturmadığı dikkati çekmiştir. Duruma başka bir açıdan bakarak ve mütevellîlerin kullandıkları ortalama kredi miktarlarını bir kenara bırakarak, en çok miktarda vakıf parasını zimmetlerinde bulduran mütevellîler hakkında örnekler verelim.

Ele aldığımız belgeler içerisinde, zimmetinde en çok vakıf parası bulduran birkaç mütevellî şunlardır. Bursa'da, Müfti-i sâbık Abdülaziz Efendi'nin kurduğu vakfın, 1775-1776 senesinde mütevellîsi olan *Fahrü'l-müderresîni'l-kirâm es-seyyid Selim Efendi*'nin zimmetinde 1168 guruşluk vakıf parası bulunmaktadır. Aynı şekilde, Bursa'da İncirlice mahallesinde bulunan Eşrefzâde Efendi Zâviyesi için *kıraât-ı mevlid, şem'-i asel ve taâmiye* amaçlı oluşturulan avârız vakfının, 1794-1795 senesinde mütevellîsi olan *Fahrü'l-müderresîni'l-kirâm es-seyyid el-hâc Tecimeddin Efendi*, 7500 guruşluk vakıf sermâyesinin 2790 guruşunu kendi eliyle işletmiştir. Bu rakamlar oldukça büyüktür. Bazı vakıfların toplam sermâyesinin ise, sadece vakfın yönetimini gerçekleştiren mütevellînin zimmetinde olduğu görülmektedir. Örneğin İhsane Hatun tarafından Maksem mahallesinde mevlid okunması için oluşturulan vakfın 500 guruşluk sermâyesinin tümü, vakfın mütevellîsi olan *Fahrü'l-eimme Osman Efendi ve zevcesi Hatice Hatun* zimmetindedir⁴⁵⁹. İncelediğimiz kayıtlarda

⁴⁵⁹ Bursa Şer'îye Sicilleri, B-245, 43b.

ellerinde en yüksek meblağlarda vakıf parası bulunduran mütevellîlerin bazıları aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 3.24

Vakfın ya da Vâkıfın Adı	Mütevelli	Meblağ
1775-1776 Senesi		
Abdülaziz Efendi müfti-i sâbık	Fahrü'l-müderresini'l-kirâm es-seyyid Selim Efendi	1168 guruş
Avâriz-ı mahalle-i Kavaklı	Fahrü'l-akran el-hâc İbrahim Ağa	1108,5 guruş
El-hâc Yusuf Ağa, kiraât-ı mevlid, şem'-i asel, revgan-ı kanâdil-i minâre	Vâkıf-ı mezbûr el-hâc Yusuf Ağa	377,5 guruş
1794-1795 Senesi		
Zâviye-i Eşrefzâde Efendi der mah. İncirlice, berây-ı kiraât-ı mevlid, şem', taâmiye	Fahrü'l-müderresini'l-kirâm es-seyyid el-hâc Tecimeddin Efendi	2790 guruş
Mühimmât-ı zâviye-i Hakkı Efendi	Umdetü'l-meşayihî'l-kiram Mehmed Emin Efendi	944 guruş
Mühimmât ve taâmiye-i mah. Veled-i Sarayî	Molla Mehmed	536 guruş
İhsane Hatun, berây-ı kiraât-ı mevlid der mahalle-i Maksem	Fahrü'l-eimme Osman Efendi ve zevcesi Hatice Hatun	500 guruş
Avâriz-ı mahalle-i Veled-i Na'l-band	Mütevelli-i sâbık Hacı Mustafa	490,5 guruş

Tüm bu incelemeler neticesinde büyük miktarlarda vakıf parasını elinde bulunduran mütevellîlerin sayılarının, çok az olduğu görülmektedir. Buna rağmen mütevellîlerin zimmetlerindeki paralarla, sarraflara veya ihtiyaç sahibi insanlara küçük çaplı krediler verdiği düşünülebilir. Ancak mütevellîlerin vakıf paralarını piyasa fâiz oranları ile sarraflara verdikleri konusunda kesin bir delilin bulunmadığını da belirtmek gerekmektedir.

Vakıflardan en çok kredi kullanan askerî zümreye mensup şahıslar ile ilgili bilgiler veren istatistiksel tablolardan sonra, bu zümreye mensup olan kişilerin ne gibi amaçlar ya da ne tür ihtiyaçları için kredi kullanabilecekleri üzerinde değerlendirme yapılabilir. Kredi kullanan askerîlerin büyük bir kısmının, orta veya küçük ölçekli ticarî işlerle meşgul oldukları düşünülebilir. Osmanlı ekonomisinin bozulduğu dönemlerden itibaren askerîlerin ticarî faaliyetlerle uğraşmaya başladıkları bilinen bir durumdur. Ancak askerîlerin ticâretle uğraşmaya başlamalarının yanı sıra, ticâretle meşgul olanların da giderek askerîler arasına

kariştikleri ve bu niteliklerini sürekli kılacakları yollar aradıkları görölmektedir⁴⁶⁰. Alınan kredi meblağlarına bakıldığında, rakamlar büyük bir ihtiyacı karşılamaya yönelik bir borçlanmayı göstermemektedir. Askerî zümre mensupları, orta çaplı ticarî işlerle uğraşmanın dışında, gayri menkul yatırım için kredi kullanabilecekleri ya da para vakıflarından aldıkları kredileri biraz daha yüksek bir fâiz oranı ile başkalarına verebilecekleri de düşünölebilir.

Bir başka düşünce ise, iltizâm sisteminin uygulandığı dönemlerde iltizâm sürecinin finansmanı için, askerîlerin kredi kullanabileceği ihtimalidir. XVIII. yüzyılda askerî zümre mensupları, bunların emeklileri veya çocukları şehir âyânları olarak giderek güçlenmişler ve iltizâm işleri ile doğrudan ilgilenmişlerdir. Âyânlar birçok mukataanın iltizâm hakkını elde ederek büyük kârlar sağlamaktaydılar. Bu faaliyetleri kesintisiz yürütmek ve vergiler henüz tahsîl edilmeden önce bunları peşin olarak devlete vermek için, büyük meblağlarda paraya ihtiyaç duyuyorlardı. Para ihtiyacını karşılamak için ise, sarraflardan kredi alıyorlardı⁴⁶¹. Dolayısıyla, vakıflardan çekilen kredi miktarlarına bakıldığında, askerîlerin bu paralarla iltizâm sürecinin finansmanını sağlamaları ihtimali görölmemektedir. Böyle bir ihtiyaç, ancak yüksek miktarda kredi imkânı sunan sarraflar vasıtasıyla elde edilebilirdi.

2. Esnaf ve Ticâret Erbâbı

Yaptığımız inceleme neticesinde Bursa'da üretim yapan esnaf guruplarının fonksiyonel dağılımlarına göre kullandıkları kredi miktarları, aşağıdaki tablolarda ortaya çıkarılmıştır. Bu duruma göre, Bursa'daki para vakıflarından en çok kredi kullananlar, mal üreten esnaf guruplarıdır. Mal üreten esnaf gurupları içerisinde kredi kullananların çoğunluğunu ise, ipekli dokuma üretiminde çalışan kişiler oluşturmaktadır. Özellikle *kutnîci*, *beledîci* ve *dolabcı* gibi ipekli dokuma alanında faaliyetlerde bulunan gurupların kullandıkları kredi miktarları oldukça dikkat çekicidir. Örneğin sadece kutnîcilerin kullandıkları kredi miktarı mal üreten esnaf gurupları içerisinde 1775-1776 senesinde %8'lik, 1783-1784 senesinde ise %13'lük

⁴⁶⁰ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 260-261.

⁴⁶¹ Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara, 1997, s. 86.

bir orana sahiptir. Mal üreten esnaf guruplarından sonra kredi kullanımında bulunan diğer esnaf gurupları sırayla hizmet üreten ve alım-satım yapanlardır. 3.25 ve 3.26 numaralı tablolarda, fonksiyonel dağılımlarına göre, seneler içerisinde kredi kullanan esnaf guruplarının sayıları, aldıkları kredi meblağları ve yüzde oranları gösterilmektedir.

Tablo 3.25

FONKSİYONEL DAĞILIMA GÖRE KREDİ KULLANAN ESNAF GURUPLARI	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
Mal Üretenler	153	9251	856	72080,25	645	57515,25
Hizmet Üretenler	70	3886,1	277	21728	202	18533
Alım-satım Yapanlar	30	1742,5	124	10978	102	8471,75
TOPLAM:	253	14.879,6	1257	104.786,25	949	84.520

Tablo 3.26

FONKSİYONEL DAĞILIMA GÖRE KREDİ KULLANAN ESNAF GURUPLARININ YÜZDELERİ	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ %	GURUŞ %	KİŞİ %	GURUŞ %	KİŞİ %	GURUŞ %
Mal Üretenler	60	62	68	69	68	68
Hizmet Üretenler	28	26	22	21	21	22
Alım-satım Yapanlar	12	12	10	10	11	10

Bu tablolardan sonra, ele alınan seneler içerisinde Bursa şehrinde kredi kullanan şahısların toplam sayıları ve bu sayılar içerisinde esnaf olan şahıslar ile esnaf olmayan diğerlerinin sayıları ve kullandıkları kredi miktarları yüzdelerle birlikte, 3.27 numaralı tabloda şu şekilde gösterilebilir.

Tablo 3.27

1749-1750 Yılı	KİŞİ	%	GURUŞ	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	2859	100	150.381,64	100	53 guruş
Esnaf Olanlar	253	9	14.879,6	10	59 guruş
Diğerleri	2606	91	135.502,04	90	52 guruş
1775-1776 Yılı					
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	5887	100	451.105,88	100	77 guruş
Esnaf Olanlar	1257	21	104.786,25	23	83 guruş
Diğerleri	4630	79	346.319,63	77	75 guruş
1783-1784 Yılı					
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	3912	100	333.496	100	85 guruş
Esnaf Olanlar	949	24	84.520	25	89 guruş
Diğerleri	2963	76	248.976	75	84 guruş

a. Mal Üreten Esnaf Gurupları

Mal üretenler, yaptıkları üretimlerini kendi işyerlerinde pazarlayan esnaf guruplarıdır. Bursa'da mal üreten esnaf gurupları incelendiğinde, dokumacılık ve dokuma üretimine hizmet veren zanaatkâr guruplar önde gelmektedirler.

1. Dokumacılık ve Dokuma Üretimine Hizmet Veren Esnaf Gurupları

İklim olarak dut yetiştiriciliğine imkân sağlayan bir Akdeniz ülkesi olan Anadolu, eski çağlardan itibaren ipek böcekçiliğinin en önemli merkezlerinden biri olmuştur⁴⁶². Bursa ise, Anadolu'da ipek böcekçiliğinin yapıldığı en önemli şehirdir ve Bursa'da dokuma sanayi denilince akla ilk gelen, ipekli kumaş üretimidir.

Osmanlı İmparatorluğunda ticâretin yapıldığı en büyük yerleşim merkezleri sıraya konulacak olursa, belirli bir dönemde İstanbul'dan sonra Bursa şehrini ikinci olarak belirlemek mübalağalı olmasa gerekir. Özellikle ipekçilik ve ipekli

⁴⁶² Ortaçağlarda ve Osmanlı döneminde Anadolu'da ipekli üretim hakkında bilgi için bkz. David Gudiasvili, "XV-XVII. Yüzyıllarda Türkiye'de İpekli Kumaş Dokumacılığı", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, 1999, ss. 86-96.

dokumacılık alanında yalnız ülke içi üretiminde değil, dünya çapında ün kazanmış olan Bursa'da, dokumacı esnafının geniş ve muntazam bir teşkilâtı vardı. Bu teşkilât içerisinde esnaf belirli şartlara bağlı olarak çalışırdı. Teşkilâtın Sedbaşı mahallesinde bir merkezi bulunmaktaydı. Her Cumartesi dokumacı ustaları, dokuma işçileri ve iş vermek isteyen kişiler, bu merkezde toplanırlardı. Dokumacı esnafının oluşturduğu heyet, burada çalışanların ya da işverenlerin çeşitli ihtiyaçlarını ve şikâyetlerini dinler ve değerlendirirdi⁴⁶³. Kumaşların kanunnâme ve hükümlere uygun olarak üretilmesi için kontrol mekanizması oldukça geliştirilmişti⁴⁶⁴. Dokumacılık alanında yapılan işlerin kontrolü eminler ve muhtesibler tarafından gerçekleştirilirdi. İpeklerin tellerinin sık ve seyrek oluşuna, iyi boyanıp boyanmadıklarına ve kumaşlardaki her türlü görülecek eksikliklere bakmak muhtesiblerin işiydi. Kullanılan altın ve gümüş tellerin ayarlarına bakıldığında yeterli bulunan veya vasıfları yerinde olan kumaşlar damgalama işlemine tâbi tutulurdu.

XVIII. yüzyıl ticâretinde Bursa'da ipeğin üstünlüğü hâlâ devam etmektedir. Bu dönemin başında aralıklarla devam eden ve bir sonuca ulaşamayan İran-Osmanlı arasındaki savaşlar nedeniyle, İran'dan gelen ipek miktarında önceki yüzyıllara oranla belirgin bir azalma gözlenirken, Bursa yerel üretim ile bu sanayi kolunu hâlâ devam ettirmektedir⁴⁶⁵.

İpekle uğraşan iktisadî zümre *kozacılar*, *mancınıkçılar*, *dolapçılar*, *hamcılar* ve *kazzâzlar* diye kollara ayrılmışlardır. Bu gurup içerisindeki kozacılar, mancınıkçılar ve dolapçılar ücret karşılığında çalışan işçiler vaziyetinde kalmışlar, *hamcılar* ve *kazzâzlar* ise ipeğin hazırlanması ve satışı ile uğraşmışlardır.

Ham ipeğin kumaş haline getirilinceye kadar belirli safhalardan geçirildiği görülür. Şehir içerisindeki mahallelerde bulunan evlerin avlusunda veya bahçesinde ya da köylerde, ipek böceği yetiştiren ve bunların kozasından ham ipek elde eden, *kozacı* ve *mancınıkçı* adı verilen üretici esnaftır. Bu esnaf gurubunun ürettiği ya da

⁴⁶³ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticâret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s. 114-115.

⁴⁶⁴ Bursa kadısına gönderilen bir hükümde bazı ibrişim satıcılarının yaptıkları sahtekârlıklar belirtiliyor ve bu gibilerin şiddetle cezalandırılması isteniyordu. Bkz. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *On Altıncı Asırda Bursa, 1558-1589*, Bursa, 1940, s. 44.

⁴⁶⁵ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticâret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 513.

İranlı tâcirler tarafından getirilen ham ipeğin, Bursa'da bedesten ve İpek Hanı'nda bulunan mîrî mîzânda tartılarak vergileri alınır. Bu işlemden sonra ham ipek; *inceciyân* veya *dolabcı* denilen esnaf tarafından bükülerek iplik haline getirilmekte, boyahânelerde değişik renklerde boyanmakta ve çeşitli kumaşlar dokuyanların tezgâhlarında işlendikten sonra mengenelerde *perdâht* (parlatma) edilmektedir. Bu işlemlerin her bölümünde devlet belirli bir oranda vergi almaktadır. Hazır hale gelen ipekli kumaşlardan üretilen kıyafet ve ev eşyasının satımı sırasında ise, *ihtisâb eminleri* yetkilidirler⁴⁶⁶.

Kozacılar böceklerin beslenmesi, tohumlarının saklanması ve yumurtalarının fişkırtılması gibi işlerle ilgilenirlerdi. *Mancınıkçılar* ise, ellerinde bulunan mancınık aletleri ile kozaları yumuşatarak, kozalardan sağılan telleri bir araya getirerek toplarlardı. Mancınık, kozaların yumuşatıldığı bir kazan ile ipek tellerinin kolayca ayrılmasına ve uzamasına yarayan makaralar ve tellerin sarıldığı döner bir çarktan meydana gelen bir âlettir. Mancınıkçılar bir taraftan kozaların uçlarını bulurlar ve kopan kozaların yerine yenilerini eklerler, bir taraftan da koza tellerini saran çarkı döndürürlerdi. Mancınıkçılar bu işi genellikle kendi evlerinin avlusunda yapmaktaydılar. Sıcak su içerisindeki kozalar kötü bir koku verdiklerinden, kapalı bir alan içerisinde çok sayıda mancınığın bulunduğu bir yerde bu işi yapmanın zorluğundan dolayı, genelde bir evin avlusunda bir iki mancınıkla bu iş yapılmaya çalışılırdı⁴⁶⁷.

Bursa'da en geniş lonca örgütüne sahip olan ipek endüstrisi, evde yapılan fason üretimlerle desteklenmekteydi. Ayrıca bağımsız olarak faaliyetlerini sürdüren bireysel zanaatkârlar da, Bursa üretim ağında önemli bir yere sahiptiler. Lonca mensubu olmayan, kadın ve çocukları da içine alan fertler, evlerinde ipek üretimine katkıda bulunuyorlardı⁴⁶⁸. Mancınıkçıların çoğu bu tarzda üretim yapan, toplumun değişik tabakalarındaki insanlardan oluşmaktaydı.

⁴⁶⁶ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticâret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 507.

⁴⁶⁷ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticâret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s. 372-373.

⁴⁶⁸ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 64-65.

İpeğin mancınıkta çekilmesinden sonra, katlanıp bükülmesi ve iplik haline getirilmesi işini *dolabcılar* yaparlardı⁴⁶⁹. Dolabcılar, mancınıklardan gelen ipekleri hafifçe bükerek, eldeki ipeği iyi kullanmak suretiyle mümkün olduğu kadar ziyansız ve düzgün dokuma telleri elde etmek vazifesini ifa ederlerdi. Bu işlemlerin yerine getirilmesi için, ipekleri katlamak ve hafifçe bükme amacıyla *dolab* adı verilen aletleri kullanırlardı. İncelediğimiz yıllar içerisinde kredi kullanan dolabcı esnafının tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır. Bu durum dolabcılık sektörünün ağırlıklı olarak Müslüman nüfusun elinde olduğunu göstermektedir.

Dolapçılara iş verenler, satacakları ipeği belirli standartlarda hazırlamak zorunda olan *hamcılar*dı. Hamcılar tarafından dolapçılara verilen ipekler, kalitelerine göre ayrı ayrı bükülürlerdi. Katlamak yoluyla bükülecek ipeklerin kaçır telden hazırlanması gerektiği belirli kurallar çerçevesinde idi. Dolap işlerinden geçirilerek hazır hale getirilen ipekler kalitelerine göre fiyatlarının tespit edilmesi ile ipek ticâretini döndüğü yerlerde satışa çıkarılırdı.

İpliklerin hazırlanmasında çalışan, *inceciyâna* ve *tarakçılara* da önemli görevler düşerdi. İpekli kumaş dokumak üzere hazırlanan ipliklerin atkı olacaklarına *pod*, çözümlü olacaklarına da *meşdûd* adı verilirdi. İnceciyân esnafı, atkı ve çözümlü ipliği bükme esnaf gurubu idi. Tarakçılar ise, ipekli kumaşların dokunması sırasında, çözümlü tellerini tutacak tarakları hazırlamak ve telleri taraklara geçirmek gibi işleri yaparlardı. Bu meslek grubuna bağlı olanlar, oturdukları yerlerde dikkatle çalışmalarını yaptıklarından, çalışanların gözleri haddinden fazla yorulurdu. Bu nedenle tarakçılık, genellikle gençlerin yapabileceği işler arasında yer almaktaydı.

Tablo 3.28'de, dokumacılık alanına hizmet veren bazı esnaf guruplarının değişik yıllar içerisinde kullandıkları kredi miktarları gösterilmektedir. Bu guruplar

⁴⁶⁹ 1717 tarihinde bir İngiliz mühendisi olan John Lomb, İtalyanların büküm tekniklerini öğrenerek İngiltere'de ilk defa iplik bükme makinelerini meydana getirmiş, kısa bir süre sonra büküm makineleri çoğalarak dünyanın çeşitli yerlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum Osmanlı sahasındaki ipekli dokuma sanayisi dallarında çalışan bir çok zanaatkârı özellikle dolapçılara olumsuz yönde etkileyecektir. Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticâret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s. 383.

içerisinde dolapçı esnafının sayıları ve kullandıkları kredi miktarları en önde gelmektedir.

Tablo 3.28

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
DOLABCI	6	251	70	4740	53	4010,5
BÜZMECİ	-	-	14	1647	10	600
TÂB-DİH	-	-	14	827	5	540
BİŞİRİCİ	-	-	8	490	5	235
ÇIKRIKCI	-	-	4	210	3	140
TARAKCI	-	-	4	300	2	90
TOKMAKCI	2	148,5	3	215	-	-
MANCINIKCI	-	-	1	40	-	-
İPLİKÇİ	-	-	1	150	4	495
TELCİ	-	-	1	100	1	35
TAHARCI	-	-	-	-	1	50
NAKKAŞ	1	75	-	-	-	-
SİMKEŞ	1	45	1	300	1	100
ÜTÜCÜ	-	-	1	40	1	30
İĞCİ	-	-	-	-	2	90

Hamcılar tarafından mancınıkta çektirilen ve dolapçılara sardırılarak iplik haline getirilen ipeğin ücret karşılığında boyanması *boyacı esnafı* tarafından yapılırdı. Bursa'daki boyacılık sektörü dünya çapında üne sahiptir. Özellikle Bursa'nın *al boyası* dünyanın her yerinde meşhurdu ve hiçbir yerde bu boya yapılamıyordu. İran'dan boyanmak üzere Bursa'ya ipek getirilip, boyandıktan sonra tekrar geri gönderildiği ve İstanbul'un fethinden sonra padişah saraylarına mahsus keçelerin, donanmaya ait sancakların Bursa'da boyandığı bilinmektedir. Aynı şekilde büyük bir pamuklu yapım bölgesi olan Hamideli'nden, *bürümcüklerin* Bursa'ya getirilip burada boyandıkları bilinmektedir⁴⁷⁰.

XV. asırda Bursa'da kurulu olan boyahaneler, Kara Şeyh Câmisi etrafında, Sarı Abdullah mahallesinde, Reyhan Paşa mahallesinde ve Ulucâmi'nin kuzey tarafında bulunuyordu. Esaslı bir teşkilâta bağlı olarak kısımlara ayrılmış olan

⁴⁷⁰ Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere, Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul, 1993, s. 262.

boyacılar, boyaların cinslerine göre ihtisaslaşmışlardı. *İpek, ibrişim* ve ipekten mamul mallarla, *bez, keten, aba* ve *keçenin* boyadıkları boyahaneler ayrı idiler⁴⁷¹.

1784’de Bursa ahâlisinden birçok kimse boyacılık ile ilgili bir meseleden dolayı mahkemeye müracaat ederek, “*Bursa’da üç-beş türlü ipek, pembe ve ketenden, güvez boya ile boyanan emtianın renkleri az zamanda zâil olmakta olduğundan bunları satın alanların zarar gördükleri zâhirdir. Bu da boyaların kalp olmasından ileri gelmektedir*” diye şikâyetle bulunmuşlardır. Bu durumun üzerine Bursa boyacıları mahkemeye celp edilip sorulduktaki, “*Bu boyalar çiçek tabir olunur boyalardan olup Frengistan’dan gelmektedir. Evvelce mutemet kimselerden alırken boyalar da halisti. Şimdi Yahudi ve Rum tüccârlardan bazıları boyanın miktarını çoğaltmak için, içerisine başka şeyler karıştırdıklarından boyalar kalp olur. Gerek kutnî ve gerek sâir eşyanın boyanmasının selâmeti ve san’atımız fukarâsının ve sâir ibâdullahın selâmeti için öteden beri çiçeği istikamet üzere satan ve cümlemizin mücerreb ve mu’temedi Dilaruka adındaki Rum’un satması ve diğer hilekârların satmaları men’ini*” rica etmişler ve kutnîci esnafı dahi tasdik etmeleriyle, “*Yalnız Dilaruka’nın satmasının ve diğerlerinin men’i arz edilmekle ibâdullahın mazarrâtı görülünce ref’ ve terkîn olunmak üzere izin verilmiştir*”⁴⁷².

Boyacılık alanında hizmet veren bazı esnaf gruplarının değişik seneler içerisinde kullandıkları kredi miktarları aşağıdaki şekildedir.

Tablo 3.29

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
BOYACI	8	446	32	2509	11	1112
KÖKÇİ	-	-	2	360	-	-
KÖKBOYACI	-	-	2	220	-	-

⁴⁷¹ Kâmil Kepecioğlu, “Bursa’da Şer’î Mahkeme Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kayıtlarından Toplanan Tarihî Bilgiler ve Vesikalar”, *VD.*, Sayı II, Ankara, 1942, s. 414.

⁴⁷² Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Genel No: 4519, I/ s. 276.

Boyanan ipekli veya pamuklu ipliklerin alıcıları dokumacıdır. Dokumacılar dokudukları kumaşların cinsine göre; *kutnîci, beledîci, kadîfeci, hatayîci, alacaci, bürüncükcü, sandalcı, ketancı, abacı, basmacı, fûtacı, çukacı* gibi sâir adlar alırlardı.

Dokuma işlerinde genellikle esirler çalıştırılmakta, bunlar efendileri için belirli bir zaman içerisinde ve belirlenen bir miktarda kumaş dokuyarak hür olabilirlerdi. Bu iş için efendi ile esir arasında bir mukavele yapılırdı ki, buna fıkıh dilinde *mükâtebe* adı verilirdi⁴⁷³.

Tekstil alanında ve bu alana bağlı yan kollarda çalışan ya da ticâret yapan esnafın kullandığı kredi miktarları, tablo 3.30'da ortaya çıkarılmıştır. Tabloya bakıldığında tekstil alanında çalışan zanaatkâr ile, dokuma ürünlerinin ticâretini yapan şahısların tüm kredi kullanan şahıslara oranı % 8 ile % 9 arasındadır. Diğer alanlarda hizmet veren meslek guruplarına bağlı kredi kullanan esnaf sayısının, tüm kredi kullanan şahıslara oranı ise % 13 ile % 15'lik bir orana sahiptir.

Tablo 3.30

1775-1776 Yılı	KİŞİ	%	GURUŞ	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	5887	100	451.105,88	100	77 guruş
Tekstil ve Yan Kolları İle Uğraşanlar	478	8	38.314	8	80 guruş
Diğer Meslekler	780	13	66.772,25	15	86 guruş
1783-1784 Yılı					
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	3912	100	333.496	100	85 guruş
Tekstil ve Yan Kolları İle Uğraşanlar	365	9	32.288,5	9	88 guruş
Diğer Meslekler	584	15	52.231,5	16	89 guruş

a. İpekli Kumaşlar ve Dokuyucuları

Belgelerde vakıflardan kredi kullanan ipekli kumaş dokuyucuları arasında *kutnîciler, beledîciler, bürüncükcüler, hatayîciler, alacacılar, fûtacılar, keseciler* ve

⁴⁷³ Halil İnalçık, "XV. Asır Sanayi ve Ticâret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, Cilt, XXIV, Sayı 93, Ankara, 1960, s. 62.

sandalcılara rastlanmıştır. *Kutnîciler*, incelediğimiz dönemlerde sadece dokumacılar arasında değil, diğer bütün esnaf guruplarına göre de kredi kullanımında birinci sıradadırlar. Bu durumdan, Bursa sanayiinin ağırlık noktasını hâlâ ipekli üretimin oluşturduğu ve ipekli dokumacılıkta en çok üretim yapılan kumaşın kutnî olduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılda değişmiş ekonomik şartlara rağmen, Bursa’da ipekli üretim yapan dokumacıların, türlü zorluklarla da, olsa mesleklerini devam ettirdikleri görülmektedir. Kredi kullanan kutnîci esnafının sayılarına bakıldığında, gayrimüslimlerin bu iş dalında Müslümanlar kadar faal oldukları görülmektedir. 1775-1776 yılında kredi kullanan 77 adet kutnîcinin 43’ü, 1783-1784 yılında kredi kullanan 94 adet kutnîcinin 38’i gayrimüslimlerden oluşmaktadır.

Kutnî adı, pamuktan yapılmış kumaş anlamına gelmekle birlikte, bunun ipekten yapılmış şekline de aynı ad verilmiş ve zamanla kutnî kelimesi yalnız ipekliye mahsus bir isim olarak kalmıştır. Parlak kumaşların en eski örneklerinden olan ve renkli çizgilerle yapılan kutnîlerin çözgü telleri pamuk ve ipek olarak atılır, dokunduğu zaman renkli çizgiler atlas dokuması gibi görünürdü. Bu renkli ipekli çizgilerin yan yana sıralanması ya da üzerlerine çiçekli desenlerin işlenmesi ile, kutnîlerin değişik çeşitleri yapılırdı. Kutnîlerin iyi kalitede olabilmesi için dokunduktan sonra iyi pişirilmesi ve yumuşatılması gerekirdi.

Bir ipekli kumaş cinsi olan kutnîler parlak ve göz alıcı olmaları itibarıyla genellikle kadınlar tarafından kullanılmış ve zamanla kadınların daha süslü giyinmeleri arzularına uygun olarak, çeşitleri oldukça artmıştır. Değişik çeşitlerdeki ipekli kumaşların zamanla modasının geçmesine rağmen, kutnîler en çok rağbet edilen bir kumaş cinsi olma özelliğini devam ettirmiştir⁴⁷⁴. Artan talep karşısında yerli üretimin yanı sıra kutnîler, Hindistan’dan da ithal edilmekteydi⁴⁷⁵.

Kutnîcilerden sonra Bursa’da ipekli kumaş üretiminde etkili olan ve kredi kullanan esnaf gurubu *beledîciler*dir. İncelediğimiz yıllar içerisinde kredi kullanan beledîci esnafının birkaçı hariç, tamamı Müslüman fertlerdir. Belgelerde

⁴⁷⁴ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticâret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*, s. 42-43.

⁴⁷⁵ Bkz. Halil İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere, Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, s. 288.

bürüncükçüler, hatayîciler, alacacılar ve sandalcılar ile ilgili kredi miktarları oldukça düşüktür. O halde XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da ipekli kumaş üretiminde kutnî ve beledî üretimi üzerinde ağırlıklı çalışıldığı belirtilebilir. Ancak bu alanlardaki kredi miktarlarının yüksek çıkması, ipekli üretiminde baş gösteren ekonomik bunalımını da yansıtmaktadır.

Diğer ipekli kumaşların bazıları ise kısaca şunlardır: *Alaca*, ipek-pamuk karışımı bir grup kumaş çeşididir. Bu kumaşın en büyük özelliği, ipliğin dokunmadan önce yer yer boyanması ve dokuma sırasında deseni bu iplikle sağlamadan ileri gelir. *Bürüncük (bürümcük)*, bükülmüş ipektan dokunan ve kolayca eskimeyen çamaşırlık bezlerden birisidir. *Kadife*, yüzü havlı olup en çok ipek harcanan kumaş çeşididir. Kadifelerde kaliteyi belirleyen bir dirhem kadifeye giren tel miktarıdır. Gösterişli elbiseler yapmaya uygun olan kadifeler, evlerin içerisini süslemek amacıyla da kullanılmaktadır.

3.31 numaralı tabloda, ipekli dokuma yapan ve vakıflardan para çeken esnafın sayıları ve kullandıkları kredi miktarları yıllara göre gösterilmektedir.

Tablo 3.31

	1749-1750 Senesi		1775-1776 Senesi		1783-1784 Senesi	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
KUTNİCİ	4	400,5	77	6073	94	7298,5
BELEDİCİ	7	285	45	2509	39	2270
FÜTACI	5	338	13	978	11	1248
BÜRÜNCÜKCÜ	2	50	2	240	-	-
KATİFECİ	-	-	5	365	3	477
HATAYİCİ	1	40	4	300	3	135
ALACACI	-	-	2	190	1	100
SANDALCI	-	-	-	-	1	200
TOPLAM:	19	1113,5	148	10655	152	11728,5

M. Çizakça yaptığı incelemede, 1749-1785 yılları arasında ipek sektörü ile uğraşan grupların kullandıkları kredilerin, toplam kredi miktarlarına oranının *hiçbir zaman %3'ü* aşmadığını ifade etmektedir⁴⁷⁶. Oysa yaptığımız incelemede, 1775-1776

⁴⁷⁶ Murat Çizakça, "Financing Silk Trade in the Ottoman Empire, 16th-18th Centuries", *La Seta in Europa secc. XIII-XX*, S. Cavaciocci (ed.), Prato, 1993, s. 722.

senesinde, sadece ipek sektöründe çalışıp kredi kullananların sayısının 300 kişi olduğu ve aldıkları kredi miktarının 21.987 guruş olduğu tespit edilmiştir. 1783-1784 senesinde ise, ipek sektöründe çalışıp kredi kullananların sayısı 259 ve aldıkları kredi miktarı ise 20.918 guruştur. Bursa'da 1775-1776 senesinde kullanılan toplam kredi miktarı 451.105,88 guruş, 1783-1784 senesinde 333.496 guruştur. Vakıf sermayelerinden kullanılan bu toplam kredi miktarlarına bakıldığında, ipek sektörünün kullandığı kredi miktarının, toplam kredi miktarına oranı ise, bu tarihlerde %5 ile %6 arasında çıkmaktadır. Aşağıdaki tabloda, bu rakamlar gösterilmektedir.

Tablo 3.32

1775-1776 SENESİ	KİŞİ	%	GURUŞ	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
İpekle Uğraşanlar	300	5	21.987	5	73 guruş
1783-1784 SENESİ					
İpekle Uğraşanlar	259	7	20.918	6	81 guruş

b. Diğer Kumaşlar ve Dokuyucuları

Bursa'da ipekli kumaşların dışında da, üretim yapılmakta idi. Ancak bu üretim, ipekli üretim kadar geniş esnaf teşekküllerine sahip değildi. Değişik kumaş üreten guruplar *abacılar*, *basmacılar*, *cullâhlar*, *ketancılar*, *çukacılar*, *keçeciler* ve *muytablar* idi. Ancak bu gurupların kullandıkları kredi miktarları, sayılarındaki azlığa paralel olarak oldukça düşüktür.

Kırsal alanda yetiştirilen ve kozağından çıkarılan pamuk, şehirde pamuk pazarında ilgili esnafa satılır ve *çıkırık* adı verilen aletlerde iğrilerek iplik haline getirilirdi. *Cullâh esnafı* da bunlardan *bogasî*, *alaca*, *dülbent* gibi adlarla anılan kumaşlar dokurlardı⁴⁷⁷. Ancak Bursa'da ipekli kumaş üretimi, pamuklu üretimin çok çok önünde idi.

Palto nevinden elbiseler dikmek için kullanılabilen yünden yapılmış kaba kumaş üretimini gerçekleştirenler, *abacı esnafı* idi. Bu kumaştan oluşturulan elbiseler

⁴⁷⁷ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticâret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 519.

genellikle dervişler, ilmiye mensupları ve medrese talebeleri tarafından tercih edilirdi⁴⁷⁸. Yünden yapılmış bir başka kumaş çeşidi üreticisi de, *çukacı esnafı* idi. Bunların dışında kıl dokuyan esnaf gurubuna ise, *muytab* adı verilirdi. Bu esnaf guruplarına ait, şu şekilde bir tablo sunulmaktadır.

Tablo 3.33

	1749-1750 Senesi		1775-1776 Senesi		1783-1784 Senesi	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
ABACI	1	50	12	1291	9	1057
BASMACI	-	-	12	1467	9	885
CULLÂH	2	122	6	500	4	155
KETANCI	2	126	1	85	5	780
ÇUKACI	1	100	-	-	1	311
KEÇECİ	-	-	2	215	5	300,5
MUYTAB	-	-	1	120	6	660
TOPLAM:	6	398	34	3678	39	4148,5

Elbise yapımında, döşemecilikte, çadır yapımında ve değişik mekânları süslemek amacıyla kullanılan Türk kumaşlarının desenleri ve renkleri oldukça ünlüdür. Bilhassa bitkisel maddelerden oluşturulan boyalar içerisinde, dünya çapında şöhrete sahip *Türk kırmızısı* renginin ayrı bir önemi vardı. Kumaşlar içerisinde kullanılan altın ve gümüş teller ise, ayrı bir güzellik arz etmekteydi. Kumaşların içerisine gümüş ve altın teller çeken *sırmacı* ve *kılapdancı* esnafına, *simkeş* adı verilirdi. Bursa kumaşları içerisinde en çok rastlanan süslemeler lâle, karanfil, gül, nar çiçeği, sümbül, çınar yaprağı, çam kozası, değişik yaprak ve konca motifleridir⁴⁷⁹.

Dokumacılık alanında üretimin değişik dallarında hizmet veren esnaf gurupları dışında, üretilen malların satışı ve pazarlaması alanında çalışan *tüccâr* gurubu da kredi kullanmaktadırlar. Tüccâr tâifesi, hanlardan odalar ve depolar kiralayarak ticarî malları buralara getirten ve ihtiyacı olan esnafa dağıtım yapan kimselerdir⁴⁸⁰. Bu tâifeye mensup kişiler sermaye birikimi yapabilen, hırfet örgütlenmesi içinde oldukları halde, hisba kurallarına bağlı olmayan ticâret girişimcileriydi⁴⁸¹.

⁴⁷⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, s. 1.

⁴⁷⁹ Tahsin Öz, "Bursa Kumaşları", *Bursa*, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, İstanbul, 1948, s. 32

⁴⁸⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1453-1559*, Cilt II, s. 145

⁴⁸¹ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticâret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 501.

Ham ipeklerin dokumacılar için hazırlanmasını sağlayan *kazzâzlar* ve *hamcılar* ile bez ve manifatura eşyası satan *bezzazlar*, ticâretle uğraşan guruplardı. *Kazzâzlar* ipeğin değişik kalınlıkta ve renklerde boyanmış olanlarını hazırlatarak, bunları dokumacıların isteklerine göre satan birer ipek tâcirlerdir. Bedesten içerisinde oturan bu grup, fiyatları ve kaliteleri tespit edilen ipekleri, bedesten içinde ya da dışında *dellâl* adı verilen komisyoncular vasıtasıyla satmaya çalışırlardı.

Dellâllar bir haberi duyurmak veya ticarî merkezlerde satıcı ile alıcı arasında alışverişi sağlamakla görevli olmaları açısından, iki guruba ayrılmakta idiler. Padişahların ölümlerinde ve cüluslarında durumu halka bildiren, emir ve haber tebliğ eden dellâllar habercilik görevini yaparlardı. Ticarî alanda görev yapanlar ise, belirli bir ticâret merkezinde ya da bir meslek kolunda görevli olarak at pazarı dellâlı, balık pazarı dellâlı veya ipek satışı yapan dellâllar gibi adlar alarak alıcı ile satıcı arasında aracılık yaparlardı⁴⁸². Dellâllık yapan bir kişi hem tâcir, hem komisyoncu olamazdı. Dellâllar, devlet tarafından kendilerine verilen berat ile göreve getirildiklerinden, askerî zümre mensubuydular. Dellâl olacak kimseden sağlam kefil alınırdı. İpekli dokuma ticâreti ile uğraşan şahıslara ait kredi kullananlar ile ilgili, şu şekilde bir tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3.34

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
KAZZÂZ	1	120	8	595	4	687
BEZZAZ	-	-	5	430	5	1049
DELLÂL	-	-	1	20	-	-
EMANETCİ	-	-	1	60	-	-

Dokumacılık ve bu sektöre bağlı olan diğer iş alanları ile ilgili son olarak şunları belirtebiliriz. İngiliz teknolojisinin emek maliyetinde başardığı indirimle, Osmanlı dokuma sanayisinin çöküşündeki aşamalar giderek hızlanmıştır. Daha önceleri emek maliyetinin az olduğu Osmanlı sahasında, Avrupa piyasalarına göre düşük fiyatla üretim yapılması sağlanırken, Avrupa'daki teknolojik gelişmeler bu

⁴⁸² Bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Dellâl", *DİA*, Cilt 9, İstanbul, 1994, ss. 145-146.

durumu tersine çevirmişti⁴⁸³. XVIII. yüzyılda Bursa'da dokumacı esnafı ve dokumacılık sektörüne hizmet eden diğer guruplar, değişen şartlar içerisinde ayakta kalma çabası içerisinde olarak nakit ihtiyaçlarını karşılamak için, kredi kaynağı olan para vakıflarından küçük meblağlarla yararlanmaktaydılar.

2. Diğer Esnaf Gurupları

Kumaş dokuyucuları dışında giyim ve ev eşyası üretimine hizmet veren *terziler, debbağlar, peştemalciler, takyeciler, kavukçular, çamaşırcılar, yorgancılar* ve sâir esnafın da para vakıflarından kredi aldıkları görülmektedir. Bu guruplar içerisinde *terzilerin* kredi kullanımı, Bursa içerisindeki esnaf guruplarından olan *kutnîci*, ve *dolapçı* ile beraber ilk üç arasındadır. İpekli dokuma işlemi sonrasında elde edilen kumaşların giyim ve ev eşyası olarak yapımında terzilere büyük görevler düşmektedir. Terzilerin kredi kullanımındaki yerlerinin kumaş dokuyucuları kadar fazla olması, Bursa'nın kumaş dokuyuculuğunun yanı sıra, üretilen kumaşların şekillendirilerek çeşitli eşyaların oluşturulduğu bir konfeksiyon merkezi olduğunu da göstermektedir. Ancak XVIII. yüzyılda bu sektörde çalışan kişilerin büyük bir kısmı gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Örneğin 1775-1776 senesinde kredi kullanan 75 adet terziden 60'ı, 1783-1784 senesinde kredi kullanan 35 adet terziden 27'si gayrimüslimdir.

Giyim ve ev eşyası üretiminde etkili bir başka esnaf gurubu *debbağlardır*. Debbağlar ele geçirdikleri ham derileri sahtiyan ve köseleye çevirerek, bunlara piyasanın istediği rengi verirler ve deri işleri ile uğraşan esnafa satarlardı. Debbağların yaptıkları işler sorumluluk ve usta işçilik isterdi. Fatih devrinde çıkarılan ihtisâb kanunnâmesinde şöyle bir madde geçer; “*Deriyi kasbâne (bağırsaktan yapılan kesici alet) ile yüzeler, bıçağ ile yüzmeyeler, delük ve yaruk etmeyeler. Eğer deride delük ve yaruk bulunursa, yüzen kimesnenin muhtesib hakkından gelüb cerîmesin ala*”⁴⁸⁴. Ancak bu sektörde, üretimin yerel tüketimle

⁴⁸³ Halil İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere, Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, s. 316.

⁴⁸⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kamunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1. Kitap, İstanbul, 1990, s. 379.

sınırlı kaldığı sahtiyândan alınan vergilere dayalı mukata'aların değerlerinden anlaşılmaktadır⁴⁸⁵.

Tablo 3.35

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
TERZİ	16	1105	75	7205	35	3902
DİKİCİ	-	-	25	1845	11	1348
DEBBAĞ	5	220	13	1139	9	737
PEŞTEMALCI	1	70	13	1085	7	655
KALPAKCI	-	-	8	930	3	485
TAKYECİ	2	155	7	485	3	375
İLİKCİ	-	-	5	253	3	160
KESECİ	-	-	4	380	5	428
YORGANCI	3	300	3	230	3	350
ÇAKCI	1	30	4	560	2	205
URGANCI	-	-	3	230	3	256
KÜLAHCI	-	-	2	230	1	250
KAVUKCU	1	150	1	50	1	85
ÇAMAŞIRCI	1	100	1	10	2	40
KUŞAKCI	-	-	-	-	1	50
ETEKÇİ	-	-	-	-	1	70
FESCİ	-	-	-	-	1	222
HAVLUCU	1	70	-	-	-	-

Mal üretimine yönelik işlerle uğraşan diğer esnaf kolları *kuyumcular, demirciler, çilingirler, semerciler, çeşmeciler, bakırcılar, sarraçlar, çizmeciler, çölmekçiler, helvacılar, huffaflar* ve sair guruplardan oluşmaktadır.

Demirci esnafı işyerlerinde kazma, kürek, balta, tırpan, çiftlik malzemesi ve silah olarak kullanılan bazı kesici aletleri üretirlerdi. 1775-1776 tarihinde kredi kullanan 34 demircinin tamamı Müslüman'dır. Bakırcı esnafı, kapkacak yapımı ile uğraşıyordu. Ticarî açıdan gelirleri oldukça iyi olan kuyumcular; altın kuyumcuları, inciciler, sedefkârlar gibi değişik dallarda hizmet verirlerdi. 1775-1776 tarihinde kredi kullanan 38 kuyumcunun tamamı, 1783-1784 tarihinde kredi kullanan 16 kuyumcudan 15'i gayrimüslim fertlerden oluşmaktadır.

3.36, 3.37 ve 3.38 numaralı tablolarda; ele aldığımız senelere ait para vakfi muhasebe kayıtlarında, unvanlarına göre mal üretiminde buldukları tespit edilen tüm esnaf guruplarının sayıları ve aldıkları kredi miktarları gösterilmektedir.

⁴⁸⁵ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticâret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", s. 522.

Tablolar içerisinde adları geçen esnaf gurupları, kredi çeken şahısların sayılarına göre büyükten küçüğe doğru listelenmiştir. Örneğin 1749-1750 senesinde mal üretimi yapan esnaf gurupları içerisinde en çok kredi kullanan terzilerdir ve 16 kişiyle birinci sıradadırlar. Bu tarzda oluşturulan listeler sayesinde, belirlenen yıllar içerisinde, vakıflardan kredi çeken ve mal üretiminde bulunan esnaf guruplarının hangilerinin çoğunlukta olduğu tespit edilebilmektedir. Her ne kadar kredi çekme işlemi, sıkıntı çeken esnafın başvurduğu bir iş gibi gözükse de, elimizdeki verilerin belirli bir esnaf kolu için bu durumu yansıttığını söylemek sakıncalıdır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sahasında tüm esnaf gurupları sıkıntı halindedir. Yâni 1749-1750 senesinde en çok kredi kullanan esnaf gurubunun terziler olduğuna bakarak, bu dalda çalışanların sıkıntıda olduklarını söylemek yanlış bir yorumlamaya neden olabilir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan siyasî gelişmelerin, Osmanlı iktisadî yapısını olumsuz etkilemesi sebebiyle, tüm esnaf guruplarının sıkıntıda oldukları düşünüldüğünde, aslında tablolarda gösterilen kredi çeken esnafa ait sayıların, o esnaf gurubunun Bursa ticâreti içerisindeki payını bir ölçüde yansıttığı ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3.36

Sene: 1749-1750					
MAL ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ	MAL ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ
TERZİ	16	1105	KİREMİTÇİ	2	28
BOYACI	8	446	ABACI	1	50
NALINCI	8	436	BABUÇCI	1	47
BELEDİCİ	7	285	BAĞÇEVAN	1	60
KÜRKCÜ	7	526	BAKIRCI	1	40
ÇİZMECİ	6	292	ÇAKCI	1	30
DOLABCI	6	251	ÇANCI	1	90
SEMERÇİ	6	251	ÇUKACI	1	100
ÇİLİNGİR	5	382	DÖŞEKÇİ	1	150
DEBBAĞ	5	220	HATAYİCİ	1	40
FUTACI	5	338	HAVLUCU	1	70
KUTNİCİ	4	400,5	HUFFAF	1	30
KUYUMCU	4	220	KABANCI	1	7
ETMEKÇİ	3	260	KAVUKCU	1	150
HELVACI	3	175	KAZGANCI	1	20
KÖFÜNCÜ	3	130	KAZZAZ	1	120
YAĞCI	3	268	KİRİŞCİ	1	20
YORGANCI	3	300	KÖSTERECİ	1	50
DEMİRCİ	3	175	LEBLEBİCİ	1	60
CEBECİ	3	63	NAKKAŞ	1	75
BÜRÜNCÜKCÜ	2	50	PEŞTEMALCI	1	70
ÇEŞMECİ	2	64	POSTALCI	1	60
CULLÂH	2	122	SANDIKCI	1	30
KALBURCU	2	100	SARRAÇ	1	50
KETANCI	2	126	SİMİDCİ	1	60
MUMCU	2	340	SİMKEŞ	1	45
TAKYECİ	2	155	SÜPÜRGEÇİ	1	20
TOKMAKCI	2	148,5	TABANCACI	1	50
TOPLAM:				153	9251

Tablo 3.37

Sene: 1775-1776					
MAL ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ	MAL ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ
KUTNİCİ	77	6073	SANDIKCI	4	430
TERZİ	75	7205	TARAKCI	4	300
DOLABCI	70	4740	BAĞÇEVAN	3	290
BELEDİCİ	45	2509	BARUTCU	3	133
KUYUMCU	38	4615,5	BÜRÜNCÜKÇÜ	3	340
DEMİRCİ	34	2031,75	FOTLACI	3	118
BOYACI	32	2509	HABBAZ	3	364
ÇİLİNGİR	25	1950	KARAKULLUKCU	3	183
DİKİCİ	25	1845	KÖFÜNCÜ	3	120
SEMERCİ	24	1788,5	KÖKCÜ	3	420
ÇEŞMECİ	18	1312,5	KURŞUNCU	3	530
BAKIRCI	16	2040	MUMCU	3	260
BÜZMECİ	14	1647	OTURAKCI	3	380
SARRAÇ	14	1515	SÜPÜRGEÇİ	3	160
TAB-DİH	14	827	TOKMAKCI	3	215
DEBBAĞ	13	1139	URGANCI	3	220
FÜTACI	13	978	YORGANCI	3	230
KÜRKÇÜ	13	1494	ALACACI	2	190
PEŞTEMALCI	13	1085	KEÇECİ	2	215
ABACI	12	1291	KOKCI	2	160
BASMACI	12	1467	KÖKBOYACI	2	220
ÇİZMECİ	11	968	KUNDAKCI	2	250
ÇÖLMEKÇİ	10	880	KÜLAHCI	2	230
HELVACI	9	694	TULUMCU	2	185
HUFFAF	9	790	AKCI	1	80
BİŞİRİCİ	8	490	BOSTANCI	1	40
KAZZAZ	8	595	BUHURCU	1	150
KALPAKCI	7	865	ÇEKİRDEKCI	1	70
KALYONCU	7	532	ÇUBUKCU	1	30
KİRİŞCİ	7	360	EĞERCİ	1	80
NALINCI	7	622	FİNCANCI	1	80
TAKYECİ	7	485	İPLİKCI	1	150
YAĞCI	7	646	KALPAKCIBAŞI	1	65
CULLAH	6	500	KAŞIKCI	1	120
BEZZAZ	5	430	KETANCI	1	85
ETMEKÇİ	5	490	KAVUKCU	1	50
İLİKCI	5	253	KAZGANCI	1	170
KATİFECİ	5	365	KEPÇECİ	1	40
LEBLEBİCİ	5	615	KÖSTERECİ	1	110
BIÇAKCI	4	250	KULLUKCU	1	50
CEBECİ	4	455	KUYUMCUBAŞI	1	100
ÇAKCI	4	560	MANCINIKCI	1	40
ÇIKRIKCI	4	210	MUYTAB	1	120
FUÇICI	4	280	SABUNCU	1	55
HATAYİCİ	4	300	ŞERBETCİ	1	50
KABANCI	4	237	TABANCACI	1	40
KALBURCU	4	420	TELCİ	1	100
KESEÇİ	4	380	TUFENKCI	1	50
KİREMİTÇİ	4	278			
TOPLAM:				856	72080,25

Tablo 3.38

Sene: 1783-1784					
MAL ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ	MAL ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ
KUTNİCİ	94	7298,5	OTURAKCI	3	500
DOLABCI	53	4010,5	TAKYECİ	3	375
BELEDİCİ	39	2270	TULUMCU	3	205
TERZİ	35	3902	URGANCİ	3	256
DEMİRCİ	31	2205,5	YORGANCİ	3	350
SEMERCİ	23	1360	BALCI	2	185
KUYUMCU	16	2013	ÇAKCI	2	205
BAKIRCI	13	1234	DOĞRAMCI	2	182
ÇEŞMECİ	13	1228	FOTLACI	2	130
HABBAZ	12	1241	HELVACI	2	200
BOYACI	11	1112	İĞCİ	2	90
DİKİCİ	11	1348	KÖSTERECİ	2	1050
FUTACI	11	1248	MUMCU	2	120
RENÇBER	11	754	TARAKCI	2	90
BÜZMECİ	10	600	ALACACI	1	100
ÇİLİNGİR	10	480	BAŞCI	1	60
ABACI	9	1057	BEŞİKCİ	1	30
BASMACI	9	885	BOSTANCİ	1	186
DEBBAĞ	9	737	BUHURCU	1	60
ÇÖLMEKCİ	7	595	ÇAPAKCI	1	120
PEŞTEMALCI	7	655	ÇEKİRDEKCİ	1	70
CEBECİ	6	452	ÇUKACI	1	311
ÇİZMECİ	6	638	DOLMACI	1	100
LEBLEBİCİ	6	675	ETEKÇİ	1	70
MUYTAB	6	660	FENARCI	1	90
BEZZAZ	5	1049	FESCİ	1	222
BİŞİRİCİ	5	235	FİNCANCİ	1	150
ÇÖREKCİ	5	523,25	FUÇICI	1	100
HUFFAF	5	560	İĞNECİ ÇIRAGI	1	75
KEÇECİ	5	300,5	KAVUKCU	1	85
KESECİ	5	428	KAVUNCU	1	110
KETANCİ	5	780	KEPÇECİ	1	15
KİRİŞCİ	5	402	KÖFÜNCÜ	1	60
SARRAÇ	5	500	KUNDAKCI	1	163
TAB-DİH	5	540	KURŞUNCU	1	130
YAĞCI	5	310	KUŞAKCI	1	50
BIÇAKCI	4	365	KÜLAHCI	1	250
ETMEKCİ	4	405	MACUNCU	1	50
CULLAH	4	155	PASDIRMACI	1	10
İPLİKÇİ	4	495	PEKMEZCİ	1	30
KALBURCU	4	370	PİRİNÇCİ	1	100
KAZZAZ	4	687	SANDALCI	1	200
KÜRKÇİ	4	485	SİMKEŞ	1	100
NALINCI	4	242	SOĞANCİ	1	150
SANDIKCI	4	240	SÜPÜRGEÇİ	1	60
BAHÇEVAN	3	225	ŞERBETCİ	1	50
ÇIKRIKÇI	3	140	TABANCACI	1	20
HASIRCI	3	193	TAHARCI	1	50
HATAYICI	3	135	TANBURECİ	1	50
İLİKÇİ	3	160	TARHANACI	1	90
KALPAKCI	3	485	TELCİ	1	35
KALYONCU	3	140	TOBÇU	1	60
KATİFECİ	3	477	TUZCU	1	230
TOPLAM:				645	57515,25

b. Hizmet Üreten Esnaf Gurupları

Mal üretiminin dışında kalan ve insanlara değişik alanlarda hizmet veren guruplardır. *Berber, nalbant, kalaycı, hamal, deveci, çoban, değirmenci, kahveci, kebabçı, katırcı, taşçı* ve sair guruplar hizmet üreten kollardır. Bu guruplar içerisinde en çok kredi kullananların, *berberler* ve *hamallar* olduğu tespit edilmiştir.

Berberler müşterilerin saç-sakal tıraşlarını yapmanın yanında, birer sağlık memurları gibi çalışarak dişçilik, sünnetçilik ve ufak tefek yaraları tedavi etme gibi cerrahî işleri de yaparlardı. Ayrıca birçok hastalığın tedavisi için gerekli olan ilaç ve merhemleri imal edip satarlardı. İşleri için gerekli müstakil dükkânları olmayıp, kahvehânelerin bir köşesini kendilerine mekân olarak seçmişlerdi⁴⁸⁶. Hizmet üretenler içerisinde en çok kredi kullanan berberlerin, incelediğimiz kayıtlarda bir kişi hariç tamamı Müslüman fertlerden oluşmaktadır.

Berberlerin dışında hizmet üreten ve kredi kullanımında ön planda olan bir başka gurup taşımacılık yapanlardır. Taşıyıcılar tâifesi yerli halktan olup, buldukları bölgede kısa mesâfeli ya da bir şehirden diğer bir şehre uzun mesâfeli taşıma için; insan gücü, katır, at, eşek ve develeri kullanarak esnafın, tüccârın veya diğer halk guruplarının mallarını belirli bir ücret karşılığında taşıyan kimselerdi.

İpek ticâretinin yapıldığı bir merkez olan Bursa'da, yerel taşımacılıkta en çok hamallara ihtiyaç duyulmaktaydı. Hamallar, modern taşıma araçlarının olmadığı bir dönemde dar ve yokuşlu sokakların bulunduğu Bursa'nın değişik ticâret merkezlerinde, taşımacılık adına önemli hizmetler veren bir gurup idi. İskele ve

⁴⁸⁶ Burçak Evren, *Osmanlı Esnafı*, İstanbul, 1999, s. 46. Osmanlı döneminde kahvehâneler, toplumun değişik guruplarına mensup insanların bir araya geldikleri mekânlardır. Peçevi tarihinde, kahvehânelerin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı sahasında ortaya çıktığı ve kahvehânelerde özellikle okur yazar takımından birçok kimsenin bir araya gelerek yirmibeşer, otuzar kişilik guruplar halinde toplantılar düzenledikleri, burada kitap okudukları, satranç oynadıkları, şiir ve edebiyattan bahsettikleri belirtilmektedir. Ancak bir süre sonra toplumda ileri gelen büyükler, imâmlar, müezzinler ve halkın büyük kısmının kahvehânelere sıkça gitmeleri ile mescidlere kimselerin uğramadığı ve din âlimlerinin bu durumdan şikâyetçi oldukları görülmektedir. Hatta müftüler bile, kahve için yanarak kömür haline gelen her şey düpedüz haramdır diye fetvâlar vermişlerdir. Bkz. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1999, s. 349-350. Kahvehânelerin tarihsel kökeni ve toplumsal yönü hakkında bkz. Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökeni*, Çev: Nurettin Elhüseyni, İstanbul, 1996, s. 67 ve 81.

limanlarda ağır yükleri taşıyanlar, pazar yerlerinde meyve ve sebze taşıyanlar ve imalat yerlerinden yük arabalarına eşya taşıyanlar gibi değişik hamal gurupları bulunmakta idi. Her mahallenin hamalı kendi bulunduğu bölgenin yükünü taşır, başka bir bölgeye bağlı olarak çalışan hamalların sahasında, o bölgeye ait bir yükü taşıyamazdı. Taşınılacak malın cinsine veya ağırlığına göre, bir ya da daha fazla sayıda hamal çalışabilmekteydi. Ağır eşyaların taşınmasında birden fazla hamal, omuzlarına koydukları sopalarla, beraberce taşıma yaparlardı. Yüklü miktarda eşya taşımada, eşyayı taşıyacak kimse, genelde kahvehâneleri mekân olarak kullanan hamalların başkanını bulur ve başkandan eşyayı inceleyerek taşıma ve yükleme fiyatlarını belirlemesini isterdi⁴⁸⁷.

Belirli üretim sahalarında iş yapan esnafın, kendi malını hamal tutmadan taşıması devlet tarafından engellenmekteydi. Bu sayede hamalların iş sahaları belirleniyor ve işsiz kalmaları engelleniyordu. Örneğin Bursa'da mumcular ve sabuncular için yağ üreten bir esnaf, yağları hamallara vermeden kendi götürmek istemektedir. Bu meselenin hamallar kethûdası tarafından şikâyet edilmesi üzerine, merkezden Bursa kadısına durumun engellenmesi amacıyla hüküm gönderilmiştir⁴⁸⁸.

Hamalların dışında *deveciler*, *katırcılar*, *bârgîrciler* ve *arabacılar* da, taşımacılık alanında hizmet veren guruplardır. Bu guruplar genellikle insan gücü ile taşınamayacak, yükçe ağır malları uzak mesâfelere taşımada etkili idiler. Özellikle deveciler, yerli ve yabancı tüccâra ait ticarî malları kervanlarla şehirler arası taşırlardı.

Taşımacılık alanında hizmet veren hamalların, diğer taşıyıcılar olan deveciler, katırcılar, bârgîrciler ve arabacılar göre kredi kullanımında daha önde oldukları görülmektedir. 3.39 numaralı tabloda, vakıflardan kredi alan taşıyıcılara ait rakamlar bulunmaktadır.

⁴⁸⁷ Burçak Evren, *Osmanlı Esnafı*, s. 63-65.

⁴⁸⁸ İlhan Şahin - Feridun Emecen, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906 / 1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, s. 23.

Tablo 3.39

	1749-1750 Yılı		1775-1776 Yılı		1783-1784 Yılı	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
HAMALLAR	6	397	38	2510,5	15	1128
DEVECİ	1	70	16	1825	9	1015
KATIRCI	2	180	6	630	9	1285
BÂRGİRCİ	-	-	1	30	4	544
ARABACI	-	-	2	90	1	90
TOPLAM:	9	647	63	5085,5	38	4062

3.40, 3.41 ve 3.42 numaralı tablolarda; ele alınan senelere ait para vakfi muhasebe kayıtlarında, unvanlarına göre hizmet ürettikleri tespit edilen tüm esnaf guruplarının sayıları ve aldıkları kredi miktarları gösterilmektedir. Tablolar içerisinde adları geçen esnaf gurupları, kredi çeken şahısların sayılarına göre büyükten küçüğe doğru listelenmiştir.

Tablo 3.40

Sene: 1749-1750					
HİZMET ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ	HİZMET ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ
BERBER	26	1203	KATIRCI	2	180
DÜLGER	7	478,5	KEBABCİ	2	115
HAMMAL	6	397	USTA	2	54
NALÇACI	6	250	DEVECİ	2	100
ÇOBAN	4	223,6	CERRAH	1	200
DEĞİRMENCİ	3	156	DESTERECİ	1	34
HAMAMCI	3	300	DOĞRAMCI	1	50
NALBAND	3	110	KAHVECİ	1	35
TOPLAM:				70	3886,1

Tablo 3.41

Sene: 1775-1776					
HİZMET ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ	HİZMET ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ
BERBER	49	2892	AŞCI	2	140
HAMMAL	38	2510,5	KÜLHANCİ	2	145
NALBANT	31	2756,5	SURCU	2	120
DÜLGER	21	1804	BÂRGİRCİ	1	30
KALAYCI	17	1230	CERRAH	1	477
DEVECİ	16	1825	ÇİFTÇİ	1	110
ÇOBAN	12	790	ÇÖREKÇİ	1	100
DEĞİRMENCİ	11	564	EMANETÇİ	1	60
NALÇACI	10	680	HAMAMCI	1	140
DOĞRAMCI	8	952	HANCI	1	40
KAHVECİ	8	606	KÖPRÜCÜ	1	100
KEBABCİ	8	925	LÜLECİ	1	55
KATIRCI	6	630	MEYHANEÇİ	1	70
ODABAŞI	6	503	MEZARCI	1	60
RENÇBER	6	473	SIVACI	1	110
DESTERECİ	4	260	TABİB	1	120
TAŞCI	3	280	TELLAK	1	40
ARABACI	2	90	ÜTÜCÜ	1	40
TOPLAM:				277	21.728

Tablo 3.42

Sene: 1783-1784					
HİZMET ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ	HİZMET ÜRETENLER	KİŞİ	GURUŞ
BERBER	43	3786	MEZARCI	4	476
BAZARCI	16	1525	USTA	4	230
DÜLGER	15	1679	AŞCI	3	181
HAMMAL	15	1128	ÇOBAN	3	195
NALÇACI	14	855	DESTERECİ	3	230
NALBANT	12	805	TAŞCI	2	160
DEĞİRMENCİ	10	828	ARABACI	1	90
KALAYCI	10	726	AŞCIBAŞI	1	150
DEVECİ	9	1015	BAZARBAŞI	1	200
KAHVECİ	9	865	CERRAH	1	120
KATIRCI	9	1285	KÜLHANCİ	1	40
HAMAMCI	5	682	ODABAŞI	1	63
BÂRGİRCİ	4	544	ÜTÜCÜ	1	30
KEBABCİ	4	575	YAMAK	1	70
TOPLAM:				202	18533

c. Alım-Satım Yapan Esnaf Gurupları

Alım-satım yapanlar fiilî üretimde bulunmayan, şehir ve civarının ihtiyaç maddelerinin satışını yapan esnaf guruplarıdır. Bu satıcıların kendilerini genellikle tâcirler hırfeti olarak adlandırdıkları bilinmektedir. Her birinin satacağı mal belirlendiğinden, biri diğerinin malını satamazdı⁴⁸⁹. Vakıf sermâyelerinden kredi kullanan ve alım-satım yapan esnafın sayısı diğer guruplara göre daha az bir orana sahiptir. *Pazarıcı, kasap, oduncu, eskici, bakkal, attar, nalbur, arpacı, duhânci* ve benzerleri alım-satım yapan esnaf guruplarıdır. Alım-satım yapan gurupların içerisinde kredi kullanan esnafın geneli Müslümanlardan oluşmaktadır.

3.43, 3.44 ve 3.45 numaralı tablolarda; ele alınan senelere ait para vakfı muhasebe kayıtlarında, unvanlarına göre alım-satım yaptıkları tespit edilen tüm esnaf guruplarının sayıları ve aldıkları kredi miktarları gösterilmektedir.

⁴⁸⁹ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 216.

Tablo 3.43

Sene: 1749-1750					
ALIM-SATIM YAPANLAR	Kişi	GURUŞ	ALIM-SATIM YAPANLAR	Kişi	GURUŞ
ESKİCİ	12	550	ÇAMAŞIRCI	1	100
KASSAB	5	360	HURDACI	1	40
DUHÂNCI	3	182,5	NALBUR	1	100
TAHTACI	3	260	ODUNCU	1	30
AĞAÇCI	1	45	UNCU	1	20
ARPACI	1	55			
TOPLAM:				30	1742,5

Tablo 3.44

Sene: 1775-1776					
ALIM-SATIM YAPANLAR	Kişi	GURUŞ	ALIM-SATIM YAPANLAR	Kişi	GURUŞ
BAZARCI	22	2004	AĞAÇCI	2	85
ESKİCİ	17	1002	HURDACI	2	160
ODUNCU	17	1117	ÇAMAŞIRCI	1	10
BAKKAL	14	1760	KAZCI	1	60
KASSAB	10	751	PUŞCI	1	30
DUHÂNCI	7	558	SAATCI	1	50
ARPACI	6	535	SAHAF	1	110
ATTAR	6	610	SEMER AĞAÇCISI	1	100
NALBUR	5	1270	TAVUKCU	1	50
CAMCI	4	376	UNCU	1	30
KÖMÜRCÜ	3	250	YONCACI	1	60
TOPLAM:				124	10.978

Tablo 3.45

Sene: 1783-1784					
ALIM-SATIM YAPANLAR	Kişi	GURUŞ	ALIM-SATIM YAPANLAR	Kişi	GURUŞ
KASSAB	19	1587	TAHTACI	3	120
ODUNCU	18	1138,75	TAVUKCU	3	190
ESKİCİ	13	1133	AĞAÇCI	2	110
BAKKAL	10	1445	ÇAMAŞIRCI	2	40
ATTAR	9	818	CAMCI	1	20
ARPACI	5	365	HURDACI	1	100
KÖMÜRCÜ	5	340	SAATCI	1	50
DUHÂNCI	4	290	SAHAF	1	65
UNCU	4	610	SEMER AĞAÇCISI	1	50
TOPLAM:				102	8471,75

Yukarıdaki tablolarda listelenen ve şehrin belirli bir nüfusunu oluşturan esnâfın, tüccâr kadar büyük servete sahip olmadıkları ve orta sınıf diye nitelendirilebildikleri söylenebilir. Tüccârın malî durumu çok yüksek iken, üretim

alanlarında çalışan hırfet mensuplarının mal varlıkları düşük seviyededir⁴⁹⁰. Mahalle avâriz vakıflarından borç alarak kredi imkânından yararlanan esnaf ve zanaatkârın borçlarının sınırlı oluşu, durumlarının orta halli olduğunu göstermektedir. Bu arada büyük tüccâr ile ilgili kayıtlara incelediğimiz belgelerde rastlanamamıştır. Bu durumun nedeni, kısaca şöyle izah edilebilir. Bursa'da oluşturulan ve önemli bir kısmı avâriz vakfî niteliğinde bulunan para vakıflarının sermayeleri büyük miktarlarda değildir. Bu vakıflar, küçük çaplı kredi imkânları sunan birer hayır kurumları olduğundan, tüccâr taifesi gibi yüksek miktarlarda krediye ihtiyaç duyanların birçoğunun, bu kurumlardan kredi alması beklenemez. Tüccâr taifesinin kredi kaynakları, yüksek kredi imkânları sunan sarrafların elindedir. Ayrıca tüccâr taifesinin önemli bir kısmının ise, kredi almaktan çok, kredi temin eden zengin insanlardan meydana geldiğini de unutmamak gerekir.

İncelediğimiz dönemler içerisinde vakıf muhasebe kayıtlarında bulunan ve kredi kullanıp da unvanı belirtilmeyen şahısların sayısı bir hayli fazladır. Ancak bu sayının büyük bir kısmını köylerde yaşayan halk oluşturmaktadır. Bununla birlikte, yalnız unvanlara bakılarak kredi kullanımında, toplumun değişik gurupları üzerinde sayısal genellemelere gitmek tam anlamıyla yeterli olmayabilir. Unvanı kaydedilmeyen bir kısım şahısların, ticarî üretimde bulunabileceği de söz konusu olabilir. Örneğin tekstil sektöründe herhangi bir loncaya bağlı olmadan fason olarak üretim yapan, bu nedenle unvanı belirtilmeyen birçok şahıs bulunabilir. O halde ele aldığımız toplumsal guruplar ve kullandıkları kredi miktarları ile ilgili sayısal değerler, asgarî rakamları göstermektedir. Aşağıda, incelediğimiz dönemler içerisinde, kayıtlarda unvanı bulunmayan ve niteliksiz olarak değerlendirmeye aldığımız şahısların sayıları ve kullandıkları kredi miktarları gösterilmektedir.

Tablo 3.46

	1749-1750 Senesi		1775-1776 Senesi		1783-1784 Senesi	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
NİTELİKSİZ	1251	55.362,56	1499	89.809,5	810	55.734,75

⁴⁹⁰ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 262.

Unvanları belirli olan esnaf guruplarının yanı sıra, kayıtlarda *kutnîci oğlu*, *dolabcı oğlu*, *berber zevcesi*, *kassab gelini*, *beledîci kızı* gibi esnafa yakın akraba olan kişiler de bulunmaktadır. Bu kişilerin büyük kısmının, herhangi bir esnaf kolunda, üretimle uğraşan babaları veya eşleri için vakıf sermâyelerinden kredi aldıkları büyük bir ihtimal taşımaktadır. Aşağıdaki tabloda, muhasebe kayıtlarında unvanlarında esnafa ait bir ifade ile yer alan oğullar, kızlar ve zevceler ile ilgili rakamlar, kredi kullanan esnafa ait toplam değerler ile birlikte sunulmaktadır. Bu rakamları topladığımızda, esnafın kredi kullanım oranı biraz daha artmaktadır.

Tablo 3.47

	1749-1750 Senesi		1775-1776 Senesi		1783-1784 Senesi	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
ESNAF	295	16.524,56	1384	114.784,75	996	89.268
ESNAF OĞLU	41	1700,13	156	11.231,5	-	-
ESNAF KIZI veya ZEVCESİ	30	1726	205	15.109,5	127	11.069,25
TOPLAM:	366	19.950,69	1745	141.125,75	1123	100.337,25

3. Kadınlar

Birçok araştırmacı tarafından, Osmanlı toplumunda İslâm dininin gereği olarak kadınların ticarî işlerde bulunmadıkları, yasal haklarının sınırlı olduğu ve kamusal hayatta önemli bir yere sahip olmadıkları düşünülmüştür. Ancak bu düşüncelerin aksine, bir süre sonra araştırmacılar tarafından, Osmanlı'da kadınların toplumsal hayatta faal oldukları ortaya çıkarılmıştır⁴⁹¹.

XVII. yüzyılda Bursa'daki kadınların toplumsal hayattaki yerleri ile ilgili H. Gerber'in araştırması, konumuz için oldukça aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Gerber'in şer'îye sicillerini kullanarak yaptığı araştırmada, Bursa'da iki veya daha fazla kadınla yapılan evliliğe rastlanmadığı ve İslâm dinindeki bu düşüncenin

⁴⁹¹ Bkz. Ronald Jennings, "Women in Early 17th-Century Ottoman Judicial Records: The Shari'a Court of Anatolian Kayseri", *JESHO*, 18, Leiden, 1975, ss. 53-114 ; Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", ss. 231-244; Osmanlı toplumunda kadınların tımar mülkünü elinde bulundurmaları hakkında bkz. Hedda Reindl-Kiel, "A Woman Tımar Holder In Ankara Province During The Second Half Of The 16th Century", *JESHO*, 40, 2, Leiden, 1997, ss. 207-231.

teorikte kaldığı ileri sürülmektedir. Ayrıca, Bursa'da erkeklerin eşlerini mirastan mahrum etme imkânını önemsemedikleri ve uygulamadıkları da belirtilmektedir.

Tereke kayıtları üzerinde yapılan incelemelerde, ölen kadınlara ait malların sayısı küçümsenecek gibi değildir ve birçok kadının kendi evi bulunduğu görülmektedir. Kadınlar şehir ve köylerde, gayri menkullerin alım satımında ve kiralanmasında oldukça faaldirler. Kadınların vakıf dükkânları kiraladıkları, işletimini yaptıkları, para vakıflarından ve şahıslardan borç para alarak kullandıkları ile ilgili çok sayıda örnek bulunmaktadır. Para vakıfları ve şahıslar, kadınlara kredi vermede endişeli değildirler⁴⁹².

Aslında yukarıdaki açıklamalar, Bursalı kadınların kredi kullanımları ile ilgili nedenlerin önemli bir kısmını ortaya koymaktadır. Yaptığımız incelemede de, değişik yıllar içerisinde Bursalı kadınların para vakıflarından önemli miktarda kredi aldıkları görülmektedir. Oluşturulan tablolarda ortaya çıkan rakamlara bakıldığında, Bursa'da kadınların büyük bir kısmının, küçük çaplı ticarî faaliyetler için bu paraları aldıkları düşünülebilir. Bursa şehri, ipekli dokuma sanayiinde önemli bir üretim merkezi olduğundan, kadınların bu sanayiinin değişik kollarında faaliyetlerde buldukları ve kredi kullandıkları söylenebilir. Özellikle kadınların ham ipeğin çekilmesi ve bükülmesi işlerinde faal oldukları görülmektedir⁴⁹³. Örneğin 1530 tarihli bir kayıtta, Hacı Mehmed adlı kişinin *Gülpaşa binti Bahşayış'e bükülmek üzere 5 Lüdre ibrişim* verdiği, ancak kadının bunu zâyî ettiği ve dava olunduğu görülmektedir. 1565 tarihli bir başka belgede de, *meşdûd (çözü) ipliği bükten Sitti binti Derviş* adlı kadına rastlanmaktadır⁴⁹⁴.

Kadınların dokuma sanayiinde yaptıkları faaliyetlerini, oturdukları evlerinde gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Hümâ binti Ali adlı kadının, evinde bulunan dokuma tezgâhlarında çalıştırdığı işçilerden şikâyetçi olması, bu durumu oldukça

⁴⁹² Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", s. 232-234.

⁴⁹³ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 222.

⁴⁹⁴ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticâret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s. 396-397.

aydınlatıcıdır⁴⁹⁵. 1678 yılında Bursa'da bulunan, toplam 387 adet mancınık tezgâhının 157'si kadınlara aittir ve bu rakam dokuma üretimine kadınların ne derece katkıda bulduklarını göstermektedir⁴⁹⁶. Aslında kadınların ipek eğirme işleminde faal oluşları, bu işin yapımındaki süreçle yakından ilgilidir. İpek eğirme işi sezonluk bir meşguliyettir ve yaz mevsiminde başlayan iki aylık bir süreci içermektedir. Bu kısa zaman içerisinde şehirlerdeki çalışanlar ipek eğirme işlemini yetiştiremediklerinde, bu işler kadınlara fason olarak verilirdi⁴⁹⁷.

Pek çok kadın ismi kayıtlara geçirilirken, isimlerin önlerine *berber zevcesi*, *kutnîci zevcesi*, *kassab gelini*, *abacı kızı* gibi lakaplar getirilmiştir. Bu durum, kadınların bir iş ile meşgul olan kocaları ya da yakın akrabaları için kredi alabileceğini de düşündürmektedir. Örneğin 1775-1776 tarihli muhasebe defterinde kayıtlı bulunan ve kredi kullanan 1112 kadından, önlerine yukarıdaki belirtilen lakaplardan gelen 205 kadının 15.109,5 guruşluk kredi kullandığı görülmektedir. Neticede kadınların kendi işleri için ya da herhangi bir esnaf kolunda, üretimle uğraşan kocaları veya yakın akrabalarının işleri için, kullanılmak üzere kredi aldıkları söylenebilir.

3.48 ve 3.49 numaralı tablolarda, şehir merkezinde ve köylerde yaşayan kadınların, senelere göre kullandıkları kredi miktarları çeşitli sınıflandırmalar ile verilmiş ve kadınların erkeklere göre aldıkları kredi miktarları ve sayıları karşılaştırılmıştır. İlk tabloda, vakıflardan kredi çeken kadınlar müslime ve gayrimüslime şeklinde guruplar içerisinde gösterilmektedir. Bu tablo içerisinde, Hz. Peygamber soyundan gelen şerîfe unvanlı kadınlar da, ayrı bir gurup halinde ele alınmıştır. Diğer tabloda ise; ele alınan seneler içerisinde, Bursa'daki para vakıflarından kredi çeken tüm şahıslar, erkek ve kadın olarak cinsiyetlerine göre guruplara ayrılmış ve bunların sayıları ve aldıkları kredi miktarları gösterilmiştir. Örneğin 1783-1784 senesinde para vakıflarından kredi çeken 3912 kişiden 884'ü kadındır ve bu rakamla Bursa'daki kadınlar, kredi çeken toplam fertlerin sayısı

⁴⁹⁵ Osman Çetin, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", s. 275.

⁴⁹⁶ Abdurrahman Kurt, "Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 5, Ankara, 1999, s. 437.

⁴⁹⁷ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 86.

içerisinde %23'lük bir paya sahiptirler. Bu yüzdellik oran ise, küçümsenmeyecek bir değerdir.

Önemli bir husus da, kredi kullanan kadınları dinî inançlarına göre guruplandırarak, değerlendirmede bulunmaktır. Bu işlemi uyguladığımızda, kredi kullanan tüm kadınlar içerisinde Müslüman kadınlar; 1749-1750 senesinde %90, 1775-1776 ve 1783-1784 senesinde ise %88'lik paya sahip iken, gayrimüslim kadınlar ise; 1749-1750 senesinde %10, 1775-1776 ve 1783-1784 senesinde ise %12'lik bir paya sahiplerdir. Bursa'daki Hıristiyan ve Müslüman nüfus sayısı arasındaki farkı göz önünde bulundurursak, bu değerlerin ortaya çıkması son derece doğaldır.

Tablo 3.48

	1749-1750 Senesi		1775-1776 Senesi		1783-1784 Senesi	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
HATUN (müslime)	325	16.291,43	929	63.183,63	710	54.039,5
HATUN (Şerife)	14	786	52	3782,5	67	6209,5
HATUN (gayrimüslime)	37	2755	131	13.610	107	11.876
TOPLAM:	376	19.832,43	1112	80.576,13	884	72.125

Tablo 3.49

1749-1750 SENESİ	KİŞİ	%	GURUŞ	%
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	2859	100	150.381,64	100
Erkekler:	2483	87	130.549,21	87
Kadınlar:	376	13	19.832,43	13
1775-1776 SENESİ				
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	5887	100	451.105,88	100
Erkekler:	4775	81	370.529,75	82
Kadınlar:	1112	19	80.576,13	18
1783-1784 SENESİ				
Kredi Kullananların Toplam Sayısı:	3912	100	333.496	100
Erkekler:	3028	77	261.371	78
Kadınlar:	884	23	72.125	22

4. Gayrimüslimler

Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâmiyet'in dışındaki diğer dinlere mensup insanlara gayrimüslim adı verilirdi. Gayrimüslimlerin Osmanlı topraklarında daimi oturanlarına *zimmî*, ticâret erbâbı veya seyyah gibi belirli bir süre için bulunanlarına ise, *müste'men* denirdi.

Kendi topraklarında, başka din mensuplarına da geniş hayat hakkı tanıyan İslâm hukukunun en güzel uygulandığı sahalardan bir tanesi, Osmanlı ülkesidir. Osmanlılar fethettikleri bölgelerdeki insanları İslâm'a davet ederlerdi. Bu daveti kabul edenler Müslümanlar ile aynı haklara sahip olurlarken, daveti ret edenler ise Osmanlı Devleti hakimiyetinde yaşamayı kabul ederek *zimmî* ifâdesiyle kendi dinlerinde kalırlardı. Zimmî statüsünde olanların güvenlikleri sağlanır ve bu kişiler devlet tarafından himaye edilirdi. Zimmîler Müslümanlar gibi evlenme, miras bırakma, mülk edinme ve vasi tayin etme gibi haklara sahip olup, vakıf ve hayır kurumları da oluşturabilmekteydiler⁴⁹⁸.

Bursa'da gayrimüslim nüfusun oturduğu başlıca yerleşim birimleri *Kayabaşı*, *Demirkapı*, *Balıkpazarı*, *Kuruçeşme*, *Setbaşı* ve *Karaağaç* mahalleleridir. Ancak Müslüman mahallelerinde gayrimüslimler, gayrimüslim mahallelerinde de Müslümanlar mülk edinebilmekteydiler. Müslümanlar tarafından oluşturulan vakıflara ait evlerde, gayrimüslimler kiracı olarak kalabiliyorlardı. Müslüman ve gayrimüslim ahâlî, mahalle dışında çarşı ve pazarlarda bir arada bulunuyorlar, ortak iş kuruyorlar, her türlü malı alıp satıyorlar, birbirlerine borç para veriyorlar ve kefil oluyorlardı⁴⁹⁹. Müslümanların gayrimüslimlere kredi verme konusunda oldukça açık davrandıkları ve gayrimüslimlerin, Müslüman nüfus kadar kredi kullanımında etkin oldukları görülmektedir.

⁴⁹⁸ Zimmî hakkında bkz. Ronald C. Jennings, "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records; the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *JESHO*, 21, 3, 1978, ss. 225-293.

⁴⁹⁹ Osman Çetin, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", s. 274-275.

3.50 ve 3.51 numaralı tablolarda, ilgili seneler içerisinde Bursa'daki para vakıflarından kredi kullanan gayrimüslim nüfusa ait veriler bulunmaktadır. Bu verilere göre, kredi çeken toplam nüfusa oranla gayrimüslim nüfusunun, belirlenen seneler içerisinde %17 ile %20'lik bir paya sahip olduğu görülmektedir. Aynı verilerle, kredi çeken gayrimüslim şahısları, cinsiyetleri yönünden değerlendirelim. Örneğin 1783-1784 senesinde kredi kullanan 570 gayrimüslim kişiden 107'si kadındır. Bu kadınların kredi çeken toplam gayrimüslim fert sayısı içerisinde %19'luk bir payı bulunmaktadır. Bu esnâda, Müslüman kadınların da, kredi çeken Müslüman topluluk içerisindeki oranını ortaya koyarak, her iki dine mensup kadınların kendi dinî toplumları içerisindeki kredi kullanma oranlarını karşılaştırabiliriz.

1783-1784 senesinde Müslüman topluma mensup kredi kullananların toplam sayısı 3342'dir. Bu rakam içerisinde Müslüman kadınların sayısı ise, 777 kişidir. O halde Müslüman kadınların, kredi kullanan toplam Müslüman fert sayısı içerisindeki sayıları %23'lük bir paya sahiptir. Bu oran gayrimüslim toplum içerisinde kredi kullanan gayrimüslim kadınların sahip olduğu ve az önce hesapladığımız %19'luk paydan daha fazladır. Bu oranlara bakıldığında, İslâm dininin gereği olarak, Osmanlı toplumunda kadınların ticarî işlerde bulunmadıkları ve kamusal hayatta önemli bir yere sahip olmadıkları ile ilgili belirtilen düşüncelerin, ne kadar değersiz olduğunu görebilmekteyiz.

Tablo 3.50

	1749-1750 Senesi		1775-1776 Senesi		1783-1784 Senesi	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
Gayrimüslim erkek	266	17.631	415	41.350	245	26.863
Gayrimüslim erkek (esnaf)	66	4380,73	358	36.874	218	23.724
Gayrimüslim kadın	37	2755	131	13.610	107	11.876
TOPLAM	369	24.766,73	904	91.834	570	62.463

Tablo 3.51

1749-1750 SENESİ	KİŞİ	%	GURUŞ	%
Kredi Kullananların Toplam Sayısı	2859	100	150.381,64	100
Müslim:	2487	87	125.550,91	83
Gayrimüslim	372	13	24.830,73	17
1775-1776 SENESİ				
Kredi Kullananların Toplam Sayısı	5887	100	451.105,88	100
Müslim	4983	85	359.271,88	80
Gayrimüslim	904	15	91.834	20
1783-1784 SENESİ				
Kredi Kullananların Toplam Sayısı	3912	100	333.496	100
Müslim	3342	85	271.033	81
Gayrimüslim	570	15	62.463	19

Değişik yıllar içerisindeki esnafa ait kredi işlemlerine bakıldığında, kişi başına düşen ortalama kredi miktarı açısından gayrimüslim esnafın, Müslüman esnaf topluluğuna oranla biraz daha önde oldukları görülmektedir. Bu durum birazdan da gösterileceği gibi, gayrimüslim esnaf topluluklarının çalıştıkları önemli iş kollarından kaynaklanmaktadır.

Tablo 3.52

1775-1776 SENESİ	KİŞİ	%	GURUŞ	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Müslim esnaf	911	72	69.867,25	66	77 guruş
Gayrimüslim esnaf	347	28	35.219	34	101 guruş
1783-1784 SENESİ					
Müslim esnaf	737	77	61.861	73	84 guruş
Gayrimüslim esnaf	214	23	22.774	27	106 guruş

Meslek grupları, kredi kullanan şahısların dinî inanışları açısından değerlendirildiğinde, *kutnicilik*, *dolabcılık*, *beledicilik*, *demircilik*, *boyacılık*, *berberlik*, *dikicilik*, *semercilik*, *çeşmecilik*, *sarraçlık*, *tâb-dihlik*, *debbaglık*, *fütacılık*, ve *kadifecilik* Müslümanların en çok uğraştıkları ticarî sahalardır. Gayrimüslimlerin en çok uğraştıkları alanların ise; *kutnicilik*, *terzilik*, *kuyumculuk*, *dülgerlik*, *çilingirlik*, *bakırcılık*, *abacılık*, *kürkcülük*, *çizmecilik*, *basmacılık* ve *büzmecilik* olduğu

söylenbilir. Örneğin 1775-1776 senesinde, gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak yer aldıkları ticarî alanlarda kullandıkları kredi miktarları ve yaptıkları işlem sayıları, toplam kredi değerleri ile karşılaştırıldığında tablo 3.53'deki bilgilere ulaşılmaktadır.

Tablo 3.53

1775-1776 SENESİ				
ESNAF ADI	TOPLAM NÜFUSA AİT DEĞERLER		GAYRİMÜSLİM NÜFUSA AİT DEĞERLER	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
KUTNİCİ	77	6073	43	3898
TERZİ	75	7205	60	6165
KUYUMCU	38	4615,5	38	4615,5
ÇİLINGİR	25	1950	23	1816
DÜLGER	21	1804	17	1489
BAKIRCI	16	2040	13	1370
BÜZMECİ	14	1647	10	1330
KÜRKÇÜ	13	1494	10	1139
ABACI	12	1291	12	1291
BASMACI	12	1467	11	1367
ÇİZMECİ	11	968	10	883
ÇÖLMEKCİ	10	880	9	780

Bursa'da kurulu para vakfî sermayelerinden, değişik yıllar içerisinde en çok kredi kullanan gayrimüslim esnaf grupları, 3.54 numaralı tabloda gösterilmektedir. Bu tablo ile, gayrimüslim nüfusun ağırlıklı olarak çalıştığı iş kolları da ortaya konmaktadır.

Tablo 3.54

GAYRİMÜSLİM ESNAF GURUPLARI		
1749-1750 SENESİ		
ESNAF ADI:	KİŞİ	GURUŞ
TERZİ	10	755
KÜRKCÜ	7	526
DÜLGER	5	407,5
ÇİLİNGİR	5	382
ÇİZMECİ	5	272
KUYUMCU	4	220
KUTNİCİ	2	150,5
1775-1776 SENESİ		
TERZİ	60	6165
KUTNİCİ	43	3898
KUYUMCU	38	4615,5
ÇİLİNGİR	23	1816
DÜLGER	17	1489
BAKIRCI	13	1370
ABACI	12	1291
BASMACI	11	1367
BÜZMECİ	10	1330
ÇİZMECİ	10	883
KÜRKCÜ	10	1139
1783-1784 SENESİ		
KUTNİCİ	38	3847
TERZİ	27	3287
KUYUMCU	15	1973
DÜLGER	13	1549
BAKIRCI	12	1184
ABACI	9	1057
BASMACI	9	885
ÇİLİNGİR	9	430
BÜZMECİ	6	315
ÇÖLMEKCİ	5	440
KETANCI	5	780
ÇİZMECİ	4	518

5. Köylüler

Kırsal nüfus; köy adı verilen sosyal, iktisadî, idarî ve coğrafi açıdan belirli özelliklere sahip bir yerleşim biriminde yaşayan, birbirleriyle ilişkiler içerisinde bulunan ve ortaklaşa birtakım sorumluluklar yüklenen küçük topluluklardan oluşur⁵⁰⁰.

⁵⁰⁰ Selahittin Özçelik, "XIX. Yüzyıl Türkiye'sinde Köy ve Kasaba Hayatı Üzerine Gözlemler", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 4, Ankara, 1999, s.128.

Osmanlı ekonomisinde paranın kullanımı, kentli nüfusla sınırlı kalmamıştır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren, kırsal nüfusun önemli bir bölümü sikke kullanmaya başlamıştı. Bunun neticesinde bu yerleşim birimlerinde yaşayan halk arasında, küçük meblağlarla da olsa kredi ağları gelişmişti⁵⁰¹.

Köylülerin kullandıkları kredi miktarları hakkında ayrıntılı bilgiler vermeden önce şu noktayı hatırlatmak gerekmektedir. Daha önceki bölümlerde askerî zümre mensupları, esnaf gurupları, kadınlar ve gayrimüslimler hakkında oluşturulan istatistiksel tablolar ve bu tabloların ışığında verilen bilgiler, Bursa'nın mahallelerinde ve köylerinde kredi kullanan toplam halka göre değerlendirilmişti. Bu bölümde ise, daha önce verilen bilgiler içerisinden sadece köylülere ait istatistiksel veriler çıkarılarak değerlendirme yapılacaktır.

XVI. yüzyıl ile ilgili bilgiler veren 1585-1588 tarihli vakıf muhasebe defterinde Bursa vakıflarından kredi kullanan ve köylerde yaşayan askerî zümre mensupları ve reayanın kullandıkları kredi miktarları hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. 1585-1588 tarihlerinde vakıf sermayelerinden kredi kullanan guruplar, oturdukları köyler ve çekilen kredi miktarları aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir. Bu arada kredi kullanan köylülerin, sadece köylerde bulunan para vakıflarından kredi çektikleri düşünülmemelidir. Bursa mahallelerinde kurulu bulunan para vakıflarının muhasebe kayıtlarına bakıldığında, birçok köylünün şehre gelip, mahalle vakıflarından da para çektikleri görülmektedir. Bu nedenle yapacağımız inceleme, sadece köy vakıflarından para çeken köylüler üzerinde değil, aynı zamanda mahalle vakıflarından para çeken köylüleri de içine almaktadır. 1585-1588 senelerine ait para vakfı kayıtlarından yola çıkılarak, kredi kullanan köylülerin nitelikleri ve oturdukları köyleri, 3.55 ve 3.56 numaralı tablolarda ortaya konmaktadır.

Tablo 3.55

KÖYLÜLER	1585-1588 Yılları	
	KİŞİ	AKÇA
Hatun	4	4000
Gayrimüslim	14	31.200
Mütevelli	1	4685
Diğerleri	47	83.100
TOPLAM:	66	122.985

⁵⁰¹ Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış", *Toplum ve Bilim*, Sayı 83, 1999 / 2000, İstanbul, s. 138.

Tablo 3.56

KREDİ KULLANANLARIN BULUNDUKLARI KÖYLER	1585-1588 Yılları	
	KİŞİ	AKÇA
Naib Kızık	13	15.935
Kurşunlu	13	30.500
Katırlı	8	16530
Engürücek	4	7400
Emrudlu	3	8000
Kavak	2	2500
Dikencik	2	5000
Ahi	2	1500
Tutaklu	2	4000
Hacı İvâz Paşa	2	9000
Susıgırlık	2	2520
Narlu	1	2000
Fotura	1	1200
Mürseller	1	4500
Aksunkur	1	1000
Çağrısan	1	1000
Soğanlı	1	1000
Çavuş	1	2000
Alışar	1	1000
Ahmed Bey	1	1000
Hamamlı Kızık	1	3000
Çalı	1	400
Dürdane	1	1000
Kozlu Viran	1	1000
TOPLAM:	66	122.985

Yukarıdaki tabloda verilen köylü halk ile ilgili rakamlar, şehirli şahıslar ile ilgili rakamlarla karşılaştırıldığında, 1585-1588 yıllarında kredi kullanan kişiler içerisinde şehirliler %94, köylüler ise %6'lık paya sahiptirler. Vakıf sermayelerinden alınan kredi meblağlarına bakıldığında ise, şehirliler %96, köylüler %4'lük bir orana sahiptirler. Bu oranlardan da anlaşıldığı üzere, ticâretin döndüğü şehir merkezindeki mahallelere göre, köylerin kredi kullanımları son derece azdır.

Tablo 3.57

1585-1588 Yılları	KİŞİ	%	AKÇA	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Kredi Kullananların Toplam Sayısı	1181	100	2.927.208	100	2479 akça
Şehirliler	1115	94	2.804.223	96	2515 akça
Köylüler	66	6	122.985	4	1863 akça

1749-1750 ve 1775-1776 tarihli defterler üzerinde yapılan incelemeler neticesinde, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında köylerde yaşayan insanların kredi kullanımlarında, XVI. yüzyıla oranla belirli bir artış söz konusudur. 1749-1750 tarihinde kredi kullananların %39'u, 1775-1776 yılında ise kredi kullananların %19'u köylü halktan oluşmaktadır. Bu oranlar XVI. yüzyıl kayıtlarına göre önemli ölçüde artmıştır. Ancak genel anlamda bakılacak olursa, Bursa'da vakıf sermayelerinin önemli bir bölümü, nüfusun kalabalık olduğu ve ticaretin döndüğü şehir merkezindeki halk tarafından kullanılmaktadır.

Tablo 3.58

1749-1750 SENESİ	KİŞİ	%	GURUŞ	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Kredi Kullananların Toplam Sayısı	2859	100	150.381,64	100	53 guruş
Şehirliler	1743	61	110.468	73	63 guruş
Köylüler	1116	39	39913,64	27	36 guruş
1775-1776 SENESİ					
Kredi Kullananların Toplam Sayısı	5887	100	451.105,88	100	77 guruş
Şehirliler	4767	81	394.068,82	87	83 guruş
Köylüler	1120	19	57037,06	13	51 guruş

Köylerdeki askerî zümre mensupları içerisinde en çok kredi kullananlar; *seyyid, molla, beşe, mütevellî ve ağa* unvanlı şahıslardır. Köylü halk içerisinde askerî zümre mensuplarının sayıları ve kullandıkları kredi miktarlarına gelindiğinde aşağıdaki verilere ulaşılmıştır.

Tablo 3.59

1749-1750 SENESİ	KİŞİ	%	GURUŞ	%	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA KREDİ MİKTARI
Askerîler	266	24	11.233,86	28	42 guruş
Reaya	850	76	28.679,78	72	34 guruş
1775-1776 SENESİ					
Askerîler	279	25	16.634,83	29	60 guruş
Reaya	841	75	40.402,23	71	48 guruş

XVIII. yüzyıl belgelerinde, Bursa'daki para vakıflarından kredi kullanan askerî zümreye mensup şahısların unvanları, sayıları ve aldıkları kredi miktarları 3.60 numaralı tabloda gösterilmektedir.

Tablo 3.60

KÖYLÜ ASKERİLER	1749-1750 Senesi		1775-1776 Senesi	
	KİŞİ	GURUŞ	KİŞİ	GURUŞ
Beşe	126	4771,86	68	3867
Seyyid	51	2266,7	67	4110,25
Molla	29	1567,8	29	1495,83
Mültevellî	7	499,5	42	2623,75
Ağa	18	888	14	1382
Derviş	3	99	1	45
Şeyh	1	230	2	51
Kethüda	6	178,5	8	632,5
Emir	2	24	5	295
Efendi	2	74	2	348
Çavuş	-	-	1	10
İmâm	4	129,5	5	233
Müezzin	-	-	1	20
Papaz oğlu	-	-	1	20
Diğer Askerîler	17	505	33	1501,5
TOPLAM:	266	11.233,86	279	16.634,83

Askerî zümre mensupları dışında, geri kalan köylü halkın az bir bölümünün belirli unvanları bulunmaktadır. Ancak bu unvanlar herhangi bir değerlendirmeye imkân vermeyeceğinden veya yarar sağlamayacağından , burada belirtilmesi ya da tablolaştırılmasına gerek duyulmamıştır.

Köylü halkın kredi kullanımındaki yeri şehirlilere oranla çok fazla olmasa da, bu gurubun hangi amaçlar için vakıf sermayelerinden borç alabileceklerini belirtmek gerekir. Osmanlı Devletinin ekonomik yapısındaki bozulmalardan en çok etkilenen guruplar içerisinde, tarımsal üretim yapan köylü halk da bulunmaktadır. Devletin mirî toprak düzeni, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başlamıştır. Devlet ekonomisindeki bozulmalar ve ülke içerisinde ortaya çıkan isyanlar, köylü halkı güçsüz bırakmıştı. İltizâm usulünün tarımsal gelirlerin toplanması için de uygulanmaya başlanması, ziraî üretim yapan köylüleri zor durumda bırakmıştı⁵⁰². Bu usul ile devlet, tımarlı sipahiye tasarruf hakkını verdiği toprağı elinden alarak, belirli bir geliri taahhüt eden mültezimlere vermişti. Mültezimler belirlenen para miktarını devlete öderlerken, fazla gelir sağlamak amacıyla köylülere yüklenmeye

⁵⁰² İltizâm-mukataa sistemi hakkında bkz. Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", s. 327.

başlamışlardı⁵⁰³. XVIII. yüzyılda artık köylü halk, gerek iltizâm usulünün getirdiği olumsuzluklar ve gerekse devletin savaş giderlerini karşılamak için yüklediği ağır vergiler karşısında, güçsüz durumda kalmıştır. Bu şartlar altında köylüler ziraî üretimlerini canlandırmak ve vergi borçlarını ödeyebilmek için kredi kullanımına ihtiyaç duyuyorlardı.

Ekonomik alandaki bozulmaların getirdiği olumsuz şartların yanında, Bursa'daki tarımsal üretim yapan köylü halkın kredi kullanımına neden olan başka etkenler de vardır. Köylerde yaşayan bazı aileler geçimlerini tarımsal üretimin yanında, başka mesleklerden de sağlayabilmekteydiler. Bu durumu, Bursa'nın köylerinde kredi kullanan şahısların kayıtlarda *berber*, *demirci*, *nalıncı*, *hasırcı*, *kalaycı*, *eskici*, *nalband* ve *semerci* gibi unvanlarla anılmalarından anlamaktayız. O halde, bu kişiler yaptıkları ziraî üretim dışı faaliyetler için de kredi kullanmaktadırlar.

Bursa'daki kırsal kesimin kredi kullanımındaki en önemli ihtimallerden bir tanesi de, dut bahçelerine sahip köylülerin ipekböceği yetiştiriciliği yapmalarındır. Büyük bir ipek sanayinin merkezi olan Bursa şehrinin hammadde ihtiyacının önemli bir bölümü, köylerdeki dut bahçelerinde ipek böceği besleyen kırsal nüfus tarafından karşılanmakta idi⁵⁰⁴. İpekböceği yetiştirmelerinin yanında köylülerin mancınıkçılık da yaptıkları görülmektedir. XVIII. yüzyılda Aksu köyünde ipek eğiren iki atölye bulunmakta ve bu atölyelerden bir tanesinde üç adet, diğerinde ise dört adet mancınık tezgâhı bulunmaktadır⁵⁰⁵. Evliya Çelebi Bursa'da ipek üreticiliği ile ilgili olarak; “*Ve yedi güne dudu meşhûr-ı âfakdır ve dud bağları vardır kim Filedâr sahrâsını zeyn etmişdir. Zîrâ Bursa'nın mahsûl-i azîmi ipektir. Bu diyârda olan ipek, Acem diyârının Lahîcan'ında ve Şîrvân'ında olamazdır.*” şeklinde bilgi verir⁵⁰⁶. Bu ifâdede geçen *Filedâr sahrâsı*, Bursa ovasındaki birçok köyü içine alan geniş bir alanı ifâde etmektedir ve yukarıdaki düşüncelerimizi desteklemektedir.

⁵⁰³ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul, 1985, s. 246.

⁵⁰⁴ Örneğin Balıklı köyünde Nikola oğlu Dimitri ipekböcekçiliği yapıyor. Bkz. Osman Çetin, “Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)”, s. 275.

⁵⁰⁵ Bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, s. 85.

⁵⁰⁶ *Evliya Çelebi Seyahâtname*, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, 2. Kitap, Haz: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, 1999, s. 23.

III. KREDİ MİKTARLARI KONUSUNDA GENEL DEĞERLENDİRME

Buraya kadar anlatılan bilgiler ve oluşturulan tablolar ile, objektif bir şekilde istatistiksel verileri değerlendirme yoluna gidilmiştir. Yapılan çalışma, şer'i hukuka uygun olarak, para vakıfları tarafından yapılan kredi işlemlerinin verilerine göre bilgiler sunmaktadır. Oysa toplumda bireyler arasında kredi işlemleri de yapılmaktadır. Ayrıca hukuk dışı yollarla ve yüksek fâizle kredi alış verişinin yapılabileceği de söz konusudur. Şer'îye sicilleri içerisinde bulunan ve ölen kişilerin mal varlıklarını gösteren tereke defterlerine bakıldığında, büyük servet sahibi insanların bir çok kişiden alacakları olduğu görülmektedir⁵⁰⁷. Özellikle âyânlar buldukları bölgelerde halka önemli ölçüde kredi sağlamaktaydılar⁵⁰⁸. Bu durum fertler arasındaki kredi işlemlerinin de, yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak incelediğimiz kaynaklar, şahıslar arasında yapılan kredi işlemlerinin hacmi ve uygulanan fâiz oranları ile ilgili bilgiler yansıtmadığından, bu konu hakkında değerlendirmeye gidilmemiştir.

Bursa'da sermâyelerinde işletilmek üzere para bulduran vakıflarından borç alan kişiler, şehir nüfusunun hemen her kesiminden değişik insanları içine almaktadır. Kredi kullanan şahıslar mal üreten, hizmet üreten ve alım-satım yapan küçük ölçekli zanaatkâr ve esnaf gurupları ile askerî kökenliler ki, bunların büyük bir kısmı ufak çaplı ticarî iş gerçekleştirenler, unvanı olmayan niteliksiz reaya, ziraat ve kozacılık ile uğraşan köylü kesimden oluşmaktadır. Defterlerde tüccâr unvanlı ya da bu unvana yakın bir unvana sahip şahıslara kredi kullanımında rastlanmamıştır. Kayıtlarda çelebi unvanlı bazı şahıslar vardır ve bu kişilerin küçük tüccâr olabilecekleri düşünülebilir⁵⁰⁹. Ancak bu kişiler düşük miktarda krediler kullanan ve birçoğu zanaatkâr olan insanlardır.

⁵⁰⁷ Örneğin bir âyânın muhallefatı üzerinde yapılan incelemede, âyânın tarımsal faaliyetlerden sağladığı gelire elde ettiği tasarrufu, daha kârlı görünen kredi sağlama işine yönelttiği ile ilgili düşünceler için bkz. Yavuz Cezar, "Bir Âyânın Muhallefatı", *Bellekten*, Cilt XLI, Sayı 161, Ankara, 1977, s. 65.

⁵⁰⁸ Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, s. 75 vd.

⁵⁰⁹ Çelebi unvanı hakkında bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 263-266.

Vakıflarından alınan kredilerin daha çok, küçük ölçekli zanaatkârların ve esnaf guruplarının, ya da nüfusun değişik topluluklarına mensup orta halli insanların, orta çaplı nakit ihtiyaçlarını temin etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Büyük çaplı ticâret için bu kredilerin alınması söz konusu değildir. Alınan kredilere bakıldığında Bursa'da halkın tamamının iktisadî durumunun kötü olduğu ve zengin bir tabakanın yer almadığını söylemek doğru değildir. Çünkü avâriz vakıflarından kredi alanlar, ihtiyaç sahibi orta halli insanlardır. Zengin kesimin bu vakıflara gelip kredi alması zaten düşünülemez. Zengin kişilerden vefat edenlerin terekelerine bakıldığında birçoğunun serveti para vakıflarının sermâyelerinin kat kat üstündedir. Bu kesim kredi almaktan çok, kredi veren şahıslardan oluşmaktadır. O halde XVIII. yüzyılda Bursa'da yaşayan orta halli halkın iktisadî gücünün giderek düştüğünü, ya da zanaatkâr ve esnaf gurupların değişen dünya şartlarına bağlı olarak işlerinin giderek küçüldüğünü söyleyebiliriz. Ş. Pamuk'un yapmış olduğu çalışmada, Bursa'da gıda malları fiyatları ile ilgili hazırlanan verilerde, 1751 ve 1799 senelerine ait, bazı gıda ürünlerinin değerlerindeki artış şu şekilde görülmektedir.

Tablo 3.61

Gıda Ürünü	1751 Senesi (akça olarak)	1799 Senesi (akça olarak)
1 kile pirinç	93,7	227,1
1 okka zeytinyağı	23,1	137,6
1 okka sadeyağ	55	122
1 okka bal	32,3	109
1 okka koyun eti	30	60

Rakamlara bakıldığında, tüm gıda ürünleri fiyatlarının büyük bir artış gösterdiği anlaşılmakta ve değişen piyasa şartlarına bağlı olarak iktisadî yönden halkın ne kadar zor bir hayat sürdüğü görülebilmektedir. Bu rakamların yanı sıra, 1776 senesinde Bursa'daki bazı gıda mallarının fiyatlarını ortaya koyarak, bu değerleri, halkın kullandığı ortalama kredi miktarları ile karşılaştırabiliriz. Bursa'da 1776 senesinde; 1 kile mısır pirinci 120 akça, 1 okka zeytinyağı 61 akça, 1 okka bal 60 akça, 1 kile nohut 120 akça ve 1 okka koyun eti 30 akçadır⁵¹⁰. 1775-1776 senesi içerisinde, Bursa'daki para vakıflarından çekilen krediler üzerinde yapılan incelemede, kişi başına düşen ortalama kredi miktarı 77 guruş olarak hesaplanmıştır.

⁵¹⁰ Bkz. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, s. 175.

77 guruş ise, 9240 akça yapmaktadır. Bu parayla Bursa'da 1776 senesinde; 77 kile mısır pirinci, veya 151,4 okka zeytinyağı, veya 154 okka bal, veya 77 kile nohut, veya 308 okka koyun eti alınabilmektedir⁵¹¹.

Vakıflardan borç alınan krediler sadece esnaf gurupları tarafından kullanılmadığına göre, bu kredilerin diğer guruplar tarafından hangi amaçlara yönelik alındığı, aydınlanması gereken diğer bir konudur. Toplum içerisinde esnaf toplulukları dışında değişik zümrelere ait çok sayıda insanın kredi kullanmalarının asıl nedenleri; vergi borçlarını ödemek, düşük fâizli kredi imkânlarından yararlanarak küçük çaplı sermâye artırımlarını sağlamak, çeşitli tüketim ihtiyaçlarını gidermek ya da ekonomik krizin getirdiği zor şartlardan kurtulabilmek için kullanılmaktaydı.

Kredi miktarları düşük seviyelerdedir ve kredi alan kişilerin sayısına bakıldığında, bu rakamlar sermâyenin birkaç girişimcide birikmediğini göstermektedir. Çünkü kişi başına düşen ortalama kredi miktarlarına bakıldığında toplum içerisindeki askeriler, esnaf ve reaya gibi her zümrenin birbirlerine yakın oranlarda kredi kullandıkları görülmektedir. Bu noktada muhasebe defterlerine kaydedilen ve bir yıl içerisinde kredi kullanan şahısların tamamının, ayrı ayrı kişilerden olmayabileceği akla gelebilir. Kayıtlar içerisinde bulunan şahısların birkaç vakıftan kredi alabilecekleri düşünüldüğünde, sayıların tekrar içermesi nedeniyle sermâyenin belirli guruplar etrafında toplanması söz konusu olacaktır. Ancak yaptığımız incelemelerde bu durumun çok nadir olduğu tespit edildiğinden, sermâyenin belirli gurupların etrafında toplanması söz konusu değildir.

3.62 numaralı tabloda, vakıf sermâyelerinden kullanılan kredi miktarları, kredi kullanan fertlerin toplam sayısı, kişi başına düşen ortalama kredi miktarları, kişi başına düşen ortalama kredi miktarında yıllar içerisinde meydana gelen değişim ve benzeri konularda bilgi veren kapsamlı bir tablo ortaya konulmuştur.

⁵¹¹ Osmanlı sahasında ağırlık birimi olarak, 1 okka 1,2828 kilogramdır. Hacim birimi olarak kile ise, değişik bölgelere ve ürün cinsine göre farklılık göstermektedir. Örneğin buğdayda 1 İstanbul kilesi 25,656 kilogram, arpada ise 1 İstanbul kilesi 22,25 kilogram gelmektedir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev: Acar Sevim, İstanbul, 1990, s. 30, 51.

Tablo 3.62

YIL	Örneklenen Vakfın Sayısı	Vakıf Sermâyelerinden Kullanılan Kredi Miktarı	Kredi Kullanan Fertlerin Toplam Sayısı	Bir Kişinin Kullandığı Ortalama Kredi Miktarı	Bir Kişinin Kullandığı Ortalama Kredi Miktarının 1749-1795 Seneleri Arası Değişimi	Bir Vakfın Sermâyesinden Kredi Kullananların Ortalama Sayısı	Bir Vakıftan En Çok Kaç Kişi Kredi kullanmış
1585 1588	101	2.927.208 akça	1181	2479 akça	-----	12	64
1749 1750	291	150.381,64 guruş	2859	53 guruş	% 94	10	44
1775 1776	516	451.105,88 guruş	5887	77 guruş		11	51
1783 1784	298	333.496 guruş	3912	85 guruş		13	78
1794 1795	230	287.370,5 guruş	2798	103 guruş		12	67

Vakıfların sermâyelerinden alınan kredi miktarlarına bakıldığında XVIII. yüzyıl içerisindeki değişik dönemlerde kişi başına düşen ortalama kredi miktarları 53 guruş ile 103 guruş arasındadır. Bu rakamlara göre, 1749 yılından 1795 yılına gelindiğinde, kişi başına düşen ortalama kredi miktarında 50 guruş artış olmuş ve bu miktar %94'lük bir oranı göstermektedir. Belirli bir zümrenin diğerlerine oranla daha fazla kredi ortalamasına sahip olması yaptığımız incelemelerde gözükmemektedir. Örneğin Bursa'da kredi kullanan toplumsal bazı guruplardan kesitler aldığımızda, kredi miktarlarında büyük bir değişimin olmadığı, tablo 3.63'de görülebilmektedir.

Tablo 3.63

	1775-1776 SENESİ		Kredi Ortalaması	1783-1784 SENESİ		Kredi Ortalaması
	GURUŞ	KİŞİ		GURUŞ	KİŞİ	
SEYYİD	37728,75	457	83	36194,25	389	93
MOLLA	25688,5	331	78	16582	206	80
BEŞE	24818,5	332	75	22084,25	284	78

KUTNİCİ	6073	77	79	7298,5	94	78
BELEDİCİ	2509	45	56	2270	39	58
DOLABCI	4740	70	68	4010,5	53	76
TERZİ	7205	75	96	3902	35	111
HAMMAL	2510,5	38	66	1128	15	75
ODUNCU	1117	17	66	1138,75	18	63
ESKİCİ	1002	17	59	1133	13	87

MÜSLÜMAN	359.271,88	4983	72	271.033	3342	81
GAYRİMÜSLİM	91.834	904	102	62.463	570	110

Sermâyelerinde para bulunduran vakıflardan, en yüksek miktarda kredi kullanan bazı şahısların aldıkları meblağlar aşağıda gösterilmiştir. Buna göre incelediğimiz kayıtlarda en yüksek kredi miktarı, *Câmi-i Kebîr'in (Ulucâmi'nin)* kurşunlarının tamiri için, *Abdulmuti Çelebi* tarafından oluşturulmuş olan vakıftan, 1000 guruş alan ve Hacı Baba mahallesinde oturan *Kuyumcu Kasır* adlı bir kişinin zimmetindedir. Bazı vakıfların verdikleri kredi miktarları da, hesapladığımız kişi başına düşen ortalama para miktarının üzerinde çıkmaktadır. Örneğin Kayabaşı mahallesinde bulunan *Nasârâ-yı Rumîyân* vakfının 1794-1795 senesinde, 2575 guruşluk sermâyesi vardır ve bu sermâyeden 9 kişiye kredi verilmiştir. Vakıftan kredi alan her şahsın, 200 guruşun üzerinde kredi kullandıkları görülmektedir⁵¹². İncelediğimiz XVIII. yüzyıl belgelerinde, para vakıflarından en yüksek miktarda kredi alan bazı şahıslar ile ilgili bilgiler, 3.64 numaralı tabloda sunulmaktadır.

Tablo 3.64

Vakfın Adı	Kredi Alan Şahıs	Oturduğu Yer	Alınan Kredi Miktarı
1775-1776 senesi			
Avâriz-ı mah. Hacı İlyas	Es-Seyyid Ahmed bin Mehmed	Karye-i Kazıklı	345 guruş
Avâriz-ı mah. Selçuk Hatun	Es-Seyyid el-hâc Veli Ağa	Mah. Selçuk Hatun	300 guruş
Avâriz-ı mah. Selçuk Hatun	Karagöz oğlu Bagos	Mah. Selçuk Hatun	300 guruş
Avâriz-ı mah. Selçuk Hatun	Molla Ali	Mah. Selçuk Hatun	370 guruş
Nasârâ-yı Ermeniyân berây-ı tekâlif-i Kilisa-yı Ermeniyân	Marim ve kızı	Mah. Veled-i Herrat	500 guruş
Nasârâ-yı Ermeniyân berây-ı tekâlif-i Kilisa-yı Ermeniyân	Papas İğya	Mah. Kara Ağaç	350 guruş
Nasârâ-yı Ermeniyân berây-ı tekâlif-i Kilisâ-yı Ermeniyân	Terzi Bedros	Mah. Molla Arab	310 guruş
Nasârâ-yı Ermeniyân berây-ı ferraşân ve revgan-ı zeyt	Yosma oğlu Isveder	Mah. Hacı Baba	500 guruş
Nasârâ-yı Ermeniyân berây-ı ferraşân ve revgan-ı zeyt	Ohannes zevcesi	Mah. Kilisa	500 guruş
Nasârâ-yı Ermeniyân berây-ı ferraşân ve revgan-ı zeyt	Büzmeçi İğya	Mah. Kara Ağaç	320 guruş
Nasârâ-yı Ermeniyân berây-ı ferraşân ve revgan-ı zeyt	Basmacı Bedros	Mah. Kara Ağaç	300 guruş
Taâmiye-i Mah. Said-i Fakih	İmâm Hacı Mehmed Efendi	Mah. Said-i Fakih	308 guruş
Avâriz-ı mah. Zağferanlık	İmam Hacı İbrahim Efendi	Mah. Zağferanlık	370 guruş
Avâriz-ı mah. Şeyh Konevî	Cerrah el-hâc Mustafa	Mah. Şeyh Konevî	477 guruş

⁵¹² Bkz. *Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-245, 7a-7b.

Tablo 3.64 (devamı)

Vakfın Adı	Kredi Alan Şahıs	Oturduğu Yer	Alınan Kredi Miktarı
1794-1795 senesi			
Avâız-ı mah. Yiğid-i Cedid	Şerife Fatma Hatun	Reyhan Paşa	456 guruş
Zâviye-i Eşrefzâde Efendi mah. İncirlice	Şerif Ağa	-	567,5 guruş
Mühimmât-ı Zâviye-i Eşrefzâde Efendi mah. İncirlice	Karagözlü İmamzâde Ahmed Ağa	-	562,5 guruş
Göçekzâde Hacı Mehmed Ağa, berây-ı şem'-i asel der Câmî-i Kebîr	Semerci Emir Ahmed	Umur Bey	450 guruş
Mühimmât-ı Zâviye-i Hakkı Efendi	Mütevelli Umdetü'l-meşayihî'l-kirâm Mehmed Emin Efendi	-	944 guruş
Abdulmuti Çelebi, berây-ı ta'mîr-i kurşun der Câmî-i Kebîr	Kuyumcu Kasır	Hacı Baba	1000 guruş
Abdulmuti Çelebi, berây-ı ta'mîr-i kurşun der Câmî-i Kebîr	Seyyid Hacı Kasım ve zevcesi	Kara Şeyh	500 guruş
Abdulmuti Çelebi, berây-ı ta'mîr-i kurşun der Câmî-i Kebîr	Emanetci Hacı Ahmed	Şeker Hoca	500 guruş
Taâmiye ve kiraât-ı mevlid der mah. Hacılar	Saadetlü Said Bey Efendi	Câmî-i Kal'a	500 guruş
Belirsiz	Kassab Zevcesi Hanife	Kurşunlu	865 guruş

XVI. yüzyılda Bursa'daki vakıfların sermâyelerinin büyük bir kısmını gayri menkuller oluştururken, XVIII. yüzyılda bu vakıfların büyük bir kısmının sermâyeleri paraya dayanmaktadır. Bu değişim, yıllar geçtikçe devlet ekonomisinin kötüye gitmesi sonucu, toplumdaki iktisadî refah seviyesinin düşmesi ve ortaya çıkan nakit sıkıntısının kredilerle karşılanılmaya çalışılmasıyla ilgilidir. Bu nedenle XVIII. yüzyıldan itibaren ekonominin tamamen nakde dönmesi ile, vakıfların ekonomik işlevlerinin, sosyal işlevlerinin önüne geçtiği rahatlıkla söylenebilir. Değişime etki eden diğer bir neden ise, vakfa gelir sağlayan gayri menkullerin yıllar geçtikçe harap olması ve bu durumun vakıflar üzerinde büyük yük oluşturması nedeniyle, vakıf sermâyelerinin paralarla oluşturulmasının zahmetsiz ve masrafsız bir iş oluşudur.

Bursa'da vakıf paralarından kredi kullanan fertlerin, şehrin toplam nüfusuna oranını da, belirtmek gerekmektedir. İçerisinde en çok sayıda vakıf adedi ve zimem kaydı bulunan 1775-1776 senesi muhasebe kayıtlarında, Bursa'daki para vakıflarından kredi çeken 5887 kişiye rastlanmıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında

Bursa'nın nüfusunun yaklaşık olarak 65.000 civarında olduğu bilindiğinde, vakıflardan kredi çekenlerin sayısının toplam nüfus içerisindeki payının %9 olduğu görülmektedir⁵¹³.

Son olarak, para vakıfları sayesinde tefeciliğin önüne geçilerek, borç verilen fonların şahıslarında elinde olmasının azaltıldığını söyleyebiliriz. Bursa'da kurulan vakıflar açısından bakıldığında, kredi piyasalarına gayrimüslimlerden çok, Müslüman halk egemendir. Ticarî işlerde ve gelir sağlamada, sadece çarşılarda bulunan esnaf gurupları değil, askerî zümre, ulemâ ve köylerdeki toprak sahipleri de dahil, toplumun her kesimi kredi kullanımına yönelmiştir. Bursa şehrinde görülen kredi işlemleri, para vakıfları sayesinde, Jennings'in üzerinde çalıştığı Kayseri, Trabzon, Karaman ve Amasya gibi şehirlere göre daha büyük orandadır.

⁵¹³ Çizakça; XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'nın nüfusunun yaklaşık olarak 65.000-70.000 civarında olduğunu belirterek, 1767 yılında kredi alan kişilerin sayısını 6648 olarak hesaplamış ve Bursa nüfusunun yaklaşık % 10'u kadar geniş bir kesiminin para vakıflarından kredi kullanmakta olduklarını ifade etmiştir. Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1553-1823", s. 335-336.

ÖZET

Vakıflar, toplum içerisinde sosyal dayanışmayı arttıran, gelir-servet dağılımını ve sosyal ilişkileri düzenleyen ve meslekî alanda istihdâm sağlayan önemli kurumlardır. Bu kurumlar sayesinde din, eğitim, sağlık, şehircilik ve bayındırlık hizmetlerine yönelik çalışmalar kolaylıkla sağlanmakta, şehirlerin ticarî ve sosyal canlılığı arttırılmaktadır.

Yerel tarih araştırmaları doğrultusunda belirli tarihsel zaman dilimlerine bağlı olarak, Bursa'da kurulmuş vakıfların incelendiği ve bu vakıfların listelendiği spesifik çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bu nedenle hazırlanan araştırmamız ile, Bursa ile ilgili meydana getirilen bazı incelemelerde belirtilen, fakat detaylıca işlenmeyen bir konu aydınlatılmaya ve kent tarihine vakıf kurumları vasıtasıyla sosyo-ekonomik açıdan katkıda bulunulmaya çalışılmıştır. Bursa şer'îye sicillerinde yer alan vakıf muhasebe kayıtlarının incelenmesi sonrasında oluşturulan bu çalışma, ağırlıklı olarak avâriz vakıfları ve para vakıfları üzerinde yoğunlaşmıştır.

Avâriz akçası vakfı; avâriz vergilerinin ödenmesi ve bazı mahalle, köy ve esnaf teşekküllerinde nakde ihtiyaç duyan kimselerin sıkıntılarının giderilmesi gibi hizmetleri görmektedir. Ayrıca bu vakıflar, köy ve mahallelerin câmi, mescîd, su yolları ve su kuyularının tamiri için gerekli parayı temin eden ve vakıflarda çalışan görevlilerin ücretlerini ödeyen bir yardımlaşma kurumudur.

Vakıfların bir işletme sistemi olarak para vakıfları ise; vakfın kuruluş amaçları içerisinde yer alan her türlü ihtiyacı sağlamak için gelir elde etmek, önemli bir finans kaynağı olarak nakit ve kredi ihtiyacını hukuksal bir ortamda karşılamak, yüksek fâiz oranlarıyla tefecilik yapanların elinden halkı kurtarmak ve verdikleri krediler ile girişimcilik ve üretime sermâye sağlamak gibi önemli işlevleri yerine getirmektedirler. Vakıf paralarının idaresi bir mütevellînin elinde bulunmakta, Bursa kadısının genel gözetimi altında çalışan mütevellî, vakıftan borç almak isteyenlerin gerekli teminata sahip olmaları durumunda kredi vermektedir.

Bu çalışma ile, Bursa'da belirli dönemlerde oluşturulmuş vakıfları gösteren geniş bir liste ilk kez ortaya konmaktadır. Bu vakıf kurumlarının büyük bir bölümü, vakıf binâlarının bakımını ve tamirini finanse eden, bu birimlerde çalışan personelin ücret ve maaşlarını ödeyen, mahalle ve köylerde çeşitli kamusal işlerin yürütülmesini sağlayan avâriz vakıfları durumundadırlar. Avâriz vakıflarına sermayeleri açısından bakıldığında ise, çoğunluğunun para vakfi sistemiyle işlediği görülmektedir. Dolayısıyla kullanılan kaynaklar doğrultusunda hazırlanan bu eserde, ağırlıklı olarak incelenen konular, avâriz vakıfları ve para vakıfları hakkında olmuştur. Bunların dışında hayrâtın finansmanı için oluşturulan vakıflar, hırfet vakıfları ve yetimlerin mallarının vakıf sistemiyle işletildiği eytâm sandıkları da, araştırma kapsamı içindedir.

Yaptığımız incelemede ilk olarak, vakıfların hukukî temelleri, oluşturulma süreçleri, kuruluş amaçları, yönetim ve denetim sistemleri ele alınmıştır. Araştırmanın yapıldığı dönem üç asırlık bir zaman dilimi içerisinde yaklaşık 258 yıllık bir süreyi içine aldığından, Bursa vakıflarının sürekliliği üzerine oldukça geniş bir inceleme de söz konusudur. Kayıtlarda tespit edebildiğimiz vakıfların, varlıklarını ne kadar sürdürebildiğinin aydınlanması için, incelediğimiz yüzyıllar içerisinde ele alınan 11 defterdeki 1156 adet birbirinden farklı vakıf gözden geçirilmiştir. Bu çalışma sonucunda ise, yüz yılın üstünde yaşayan vakıf sayısının 278 olduğu ve Bursa'daki vakıfların % 24'ünün bir yüzyılın üzerinde yaşayabildiği ortaya çıkarılmıştır.

İkinci bölümde, Bursa'daki vakıflar mekânsal ve fonksiyonel dağılımlarına göre gruplar halinde incelenmiş ve vakıflara gelir sağlayan menkul ve gayri menkul kaynaklar ortaya konularak, vakıflara ait gider kalemleri incelenmiştir. XVIII. yüzyıl içerisindeki gıda ve tüketim mallarının fiyatlarına bakıldığında, Bursa'daki gayri menkul değerlerinin düşük seviyede olduğu görülebilmektedir. Gayri menkullerin satış değerlerine bakıldığında ise, vakıflara ait binâ ve arazilerin yıllık kira gelirlerinin genel anlamda düşük olduğu ve bu gelirlerin yıllar içerisindeki artan enflasyon karşısında, daha da küçüldüğü görülmektedir. Aynı yüzyılda vakıf çalışanlarının vasıflı işçiler karşısında daha az ücret aldıkları da tespit edilmiştir.

Seneler geçtikçe vasıflı işçilerin ücretlerinde artış görülmesine rağmen, incelediğimiz belgelere göre aynı durumun vakıf çalışanları için geçerli olmadığını söyleyebiliriz. Bu nedenle yıllar geçtikçe, vakıf çalışanlarının aldıkları ücretlerinin eridiğini ifade edebiliriz.

Üçüncü bölümde, incelediğimiz belgelerin büyük bir kısmında görülen para vakfı kayıtları yorumlanmaktadır. Kredi kurumu olarak Bursa'daki para vakıflarının sermayeleri, bu sermayelerin işletilme yöntemleri, topluma ve esnafa ait kredi işlemleri, kullanılan kredi miktarları ve vakıflardan kredi kullanan fertlerin toplumsal statüleri gibi bir çok konuyu içine alan üçüncü bölüm; özellikle Bursa'da vakıfların ekonomik işlevlerini ortaya koyması bakımından önem teşkil etmektedir.

İncelediğimiz dönemler içerisindeki sosyal ve ekonomik bozuklukların olmasına rağmen, diğer Osmanlı yerleşim birimlerinde olduğu gibi Bursa şehrinde de, iktisadî faaliyetlerin ve mevcut olan kurumların varlıklarını bir şekilde devam ettirdikleri görülmektedir. Birçok Osmanlı zanaat birliği hızla değişen ekonomik şartlar karşısında ayakta durabilmek ve rekabet edebilmek amacıyla çok çaba harcamışlardır. Bu çabalar sonucu ise, Osmanlı yerli pazarlarının bir kısmı güçlerini korumayı devam ettirmişler ve pamuk endüstrisi gibi bazı önemli sektörler, Avrupalı rakiplerine karşı iyi bir şekilde yarışmışlardır.

XVIII. yüzyılda Bursa'da dokumacı esnafı ve dokumacılık sektörüne hizmet eden guruplar, değişen şartlar içerisinde ayakta kalma çabası içerisinde olarak, nakit ihtiyaçlarını karşılamak için, kredi kaynağı olan para vakıflarından küçük meblağlarla yararlanmaktaydılar. Avrupa'nın talebinin düşmesine rağmen ipek fiyatlarının artış göstermesi, yerli talebin arttığını ortaya koymakta ve ipekli dokumacılığın önemli ölçüde varlığını devam ettirdiği görülebilmektedir.

1783-1784 senesinde Bursa'daki para vakıflarından kredi kullanan fertlerin %24'ü esnaf taifesine mensuptur. Bu gurup içerisinde para vakıflarından en çok kredi kullananlar, mal üreten esnaf guruplarıdır. Mal üreten esnaf gurupları içerisinde kredi kullananların çoğunluğunu ise, ipekli dokuma üretiminde çalışan kişiler

oluşturmaktadır. Tekstil alanında çalışan zanaatkâr ile, dokuma ürünlerinin ticâretini yapan şahısların tüm kredi kullanan şahıslara oranı % 8 ile % 9 arasındadır. Vakıf sermâyelerinden kullanılan toplam kredi miktarlarına bakıldığında, ipek sektörünün kullandığı kredi miktarının, toplam kredi miktarına oranı ise, bu tarihlerde %5 ile %6 arasında çıkmaktadır. Özellikle kutnâci, beledîci ve dolabcı gibi ipekli dokuma alanında faaliyetlerde bulunan gurupların kullandıkları kredi miktarları en önde gelmektedir. Örneğin 1783-1784 senesinde, sadece kutnâcilerin kullandıkları kredi miktarı mal üreten esnaf gurupları içerisinde, %13'lük bir orana sahiptir. Bu değerlere bakıldığında, ekonomik düşüş süreci içerisinde, Bursa'da tekstil üretiminde bulunan esnaf kollarının, değişen şartlara ayak uydurarak ve gerektiğinde geleneksel üretim tarzına sarılıp, gerektiğinde ise yeni yöntemler uygulayarak bir üretim örgütlenmesi içinde oldukları ve varlıklarını devam ettirmeye çalıştıkları görülmektedir. Ayrıca para vakıflarının kredi imkânından yararlanan esnaf ve zanaatkâra ait borçların, sınırlı miktarda olduğuna bakıldığında, bu zümrenin durumlarının orta halli olduğu ve yerel üretimde buldukları anlaşılmaktadır.

Bursa'da sermâyelerinde işletilmek üzere para bulduran vakıflarından borç alan kişiler, şehir nüfusunun hemen her kesiminden değişik insanları içine almaktadır. Kredi kullanan şahıslar içerisinde esnaf taifesi dışında, askerî kökenliler, reaya, ziraat ve kozacılık ile uğraşan köylü halk da bulunmaktadır. Vakıflarından alınan kredilerin daha çok, orta ölçekli zanaatkârların ve esnaf guruplarının, ya da nüfusun değişik topluluklarına mensup orta halli insanların, nakit ihtiyaçlarını temin etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Büyük çaplı ticâret için, bu kredilerin alınması söz konusu değildir. Toplum içerisinde esnaf toplulukları dışında değişik zümrelere ait çok sayıda insanın kredi kullanmalarının asıl nedenleri; vergi borçlarını ödemek, düşük fâizli kredi imkânlarından yararlanarak küçük çaplı sermâye artırımlarını sağlamak, çeşitli tüketim ihtiyaçlarını gidermek ya da ekonomik krizin getirdiği zor şartlardan kurtulabilmek içindir.

ABSTRACT

THE SOCIAL-ECONOMIC ACTIVITIES OF THE PIOUS FOUNDATIONS ESTABLISHED IN BURSA

(In the Light of the Account Registers of the Waqfs
Between the Years 1544-1588 and 1749-1795)

Pious foundations are important organizations which increase social solidarity, arrange income-treasure ratio and social relationship and also create jobs. Thanks to such organizations for arranging services in the fields of religion, education, health, town-planning and development and also for enriching the social life and trading in the urban areas.

In the past records, the number of the local research about pious foundations established in Bursa is very rare. We hope that work will help to give some information about such a less known subject and contribute the history of the city in a social-economic way by the means of these foundations. This work is also focused mainly on *avâriz waqfs* and *cash waqfs* after examining accountancy records of waqfs which is listed in the judicial registers of Bursa.

Avâriz waqfs are established to pay extra-ordinary taxes and to supply cash for the people who is in need of financial support. These waqfs also help to pay repair cost of the mosques, water canals and water wells and the salaries of the people who work for the pious foundations.

Cash waqfs are established to supply regular income for the pious foundations, to support tradesmen by giving them money to establish their own business. The works of these waqfs are under supervising of a group of people and the head of this group is judge of Bursa.

This is a very research which shows the detailed list of the waqfs which were established in Bursa, most of them are *avâriz waqfs*. We also added *hirfet waqfs* and *eytâm sandıkları* to that list.

In the first part, we examined the legal basis of the waqfs, the establishing period of the foundations, the aim and the management and control systems of them. The period which is examined is 258 years. The research is relazied on 1156 waqfs recorded in 11 accountancy books. The result of the research is “There were 278 waqfs which were able to live over a century”.

In the second part, the waqfs are examined in groups due to their dwelling and functions and also their expenses are examined. The result is “When food prices are compared with real property prices, the rental property prices seems lower and get lower every year due to high inflation”

In the third part, the records of the cash waqfs are commented. The capitals of these waqfs as a credit compary, the management methods of the capitals, the credit amounts and the people who gets credits are in the third part and important as they show us the economic activities of the waqfs established in Bursa.

**KAYITLARDA TESPİT EDİLEN BURSA'DAKİ VAKIFLARI
GÖSTEREN TABLOLAR**

TABLO 4 Bursa'da Yer Alan ve Kuruldukları Mahalle Adları Kayıtlarda Tespit Edilebilen Vakıflar ve Süreklilikleri

MAHALLE veya VAKIF ADLARI	Vakfın Amacı	Vakfın Kayıtlarda Görüldüğü Yıllar													
		1544 1548	1559 1563	1566 1572	1582 1588	1585 1672	1668 1672	1749 1750	1760 1761	1775 1776	1783 1784	1794 1795			
Mah. Abdal Mehmed Sultan	Avâriz					x					x			x	
Mah. Abdal Mehmed / Fatma Hatun			x												
Mah. Abdal Mehmed / Pir Ahmed Çelebi					x	x	x								
Mah. Abdal Mehmed / Şirmerd Ağa	Mühimmât-1 câmi		x			x				x					
Mah. Abdal Mehmed / Ya'kub Ağa	Ta'mir-i kaldırım ve mûh. âb-1 Ayşe Bacı													x	
Mah. Ahmed Bey	Mühimmât-1 mescîd, avâriz										x				
Mah. Ahmed Bey / Adilhân Hatun	Avâriz										x				
Mah. Ahmed Bey / Adilhân Hatun														x	
Mah. Ahmed Bey / Hacı Abdullah ve kerimesi Armine Hatun	Kiraat-1 mevlid, şem'-i asel, revgan-1 zeyt														
Mah. Ahmed Bey / Hasan Çelebi											x				
Mah. Ahmed Dâi	Şem', kiraat-1 mevlid										x				
	Mühimmât-1 mescîd					x					x				
	Avâriz										x				
	Avâriz										x				
Mah. Ahmed Paşa	Mühimmât-1 câmi										x				
	Taâmiye										x				
Mah. Ak Minâre			x												
Mah. Alaca Mescid	Avâriz										x			x	
	Mühimmât-1 mescîd-i şerif		x								x				

Karye veya Vâkıf Adları	Vakfın Amacı	Vakfın Kayıtlarda Görüldüğü Yıllar													
		1544 1548	1559 1563	1566 1572	1582	1585 1588	1668 1672	1749 1750	1760 1761	1775 1776	1783 1784	1794 1795			
Karye-i Emrud / Vakf-ı Çarşın	Hatib							X							
Karye-i Enarlı Dere	Mühimmât							X	X						
Karye-i Fidye Kızık	Mühimmât-1 mescîd, avâız							X	X				X		
Karye-i Filedâr	Mühimmât-1 mescîd							X	X	X					
	Avâız							X	X	X					
Karye-i Göynüklü	Mühimmât-1 mescîd, avâız							X	X				X		
Karye-i Gözdede (Gözede)	Mühimmât-1 mescîd							X	X	X					
Karye-i Hacı İvaz Paşa	Mühimmât-1 mescîd, avâız					X		X	X	X			X		
Karye-i Hamamlı Kızık	Mühimmât-1 mescîd, avâız							X	X	X					
Karye-i Hamidler	Mühimmât-1 mescîd, avâız							X	X						
Karye-i Hasan	Mühimmât-1 mescîd, avâız							X	X	X					
	Ta'mir-i mecrâ-yı âb								X	X			X		
Karye-i Hasan / El-Hâc Hasan									X	X					
Karye-i İğdir	Mühimmât-1 câmi, avâız							X		X				X	
Karye-i İnkaya	Mühimmât-1 mescîd, avâız								X	X			X		
Karye-i İsâ Bey	Mühimmât-1 mescîd, avâız							X	X	X			X		
Karye-i Kara	İmâm, hatib, avâız													X	
Karye-i Kara Balçık	İmâm, şem'								X	X					
Karye-i Kara Hızır	Mühimmât-1 mescîd, avâız							X	X	X			X	X	
Karye-i Karamân	Mühimmât-1 mescîd, avâız							X	X	X			X		
Karye-i Kavak	Mühimmât-1 mescîd, avâız									X					

VAKIF ADLARI	Vakfın Amacı	Vakfın Kayıtlarda Görüldüğü Yıllar																					
		1544	1548	1559	1563	1566	1572	1582	1585	1588	1668	1672	1749	1750	1760	1761	1775	1776	1783	1784	1794	1795	
Kara Musluhiddin				x																			
Karamani																							
Karışdıran Süleyman Paşa		x		x																			
Kasım Paşa		x																					
Kassab Mürsel		x																					
Kassab Süle		x																					
Katır Mahmud	Ecza-yı şerif																						
Kazganizâde																							
Kazzaz Musluhiddin Efendi		x																					
Kemal Bey				x																			
Kestellizâde zevcesi Rukiye Hatun																							
Kirişci kızı Devlet Hatun				x																			
Koca Davud Paşa		x																					
Koca Naib Efendi																							
Konevizâde																							
Kösec Mustafa	Tilâvet-i eczâ																						
Kösec Kadi																							
Kuşaksız Alâeddin		x		x																			
Kutluca Hatun				x																			
Kürkcü Mustafa Çelebi																							
Lâl Paşa		x																					
Lami' Efendi der kurb-ı Eski Kapluca																							

TABLO 7 Bursa'da Oluşturulan Hirfet Vakıfları ve Süreklilikleri

Hirfet Adları	Vakfın Amacı	Vakfın Kayıtlarda Görüldüğü Yıllar											
		1544 1548	1559 1563	1566 1572	1582	1585 1588	1668 1672	1749 1750	1760 1761	1775 1776	1783 1784	1794 1795	
Hirfet-i Alacacıyan ve Bürüncükciyan	Taâmiye									X	X		
Hirfet-i Arpacıyan	Taâmiye										X	X	X
Hirfet-i Bakırcıyan	Mühimmât							X		X	X		
Hirfet-i Belediciyan	Taâmiye							X		X	X		
Hirfet-i Belediciyan / Ahî Ali bin Şerefeddin	Taâmiye	X						X		X	X		
Hirfet-i Boyacıyan-ı Şuşteri	Taâmiye ve selc							X		X	X		
Hirfet-i Çilingirân (Nasara-yı Ermeniyân)	Taâmiye							X		X	X		
Hirfet-i Derziyan	Mühimmât									X			
Hirfet-i Dikiciyan	Taâmiye							X		X			
Hirfet-i Eskiciyan	Tekâlif-i hirfet					X		X		X	X		
Hirfet-i Fûtacıyan	Taâmiye							X		X	X	X	X
Hirfet-i Haffâfân	Taâmiye										X		
Hirfet-i Haffâfân-ı Kaygan	Taâmiye								X	X			
Hirfet-i Haffâfân-ı Kebir	Tekâlif-i hirfet									X	X		
Hirfet-i Haffâfân-ı Sagir	Taâmiye									X	X		
Hirfet-i Havlucıyan ve Alacacıyan	Taâmiye, tekâlif-i hirfet							X					X
Hirfet-i Helvacıyan ve Kebabcıyan	Taâmiye											X	
Hirfet-i Hurdacıyan	Taâmiye										X	X	X

TABLO 8 Bursa Mahallelerine Ait Vakıf Sayıları

Mahalle Adı	Vakıf Adedi	Mahalle Adı	Vakıf Adedi
Mah. Dâye Hatun	12	Mah. Filiboz	3
Mah. Hacılar	10	Mah. Hacı İlyas	3
Mah. Timurtaş	9	Mah. Hacı Sevinç	3
Mah. Maksem	8	Mah. Hacı Seyfeddin	3
Mah. Kara Şeyh Hamid	7	Mah. Hayreddin Paşa	3
Mah. Bâzâr-ı Milh	6	Mah. Hoşkadem Makramavî	3
Mah. Hoca Ali (zâde)	6	Mah. İbrahim Paşa	3
Mah. Hoca Yunus	6	Mah. Kademeri	3
Mah. İbn-i Bezzâz	6	Mah. Kanberler	3
Mah. Kavaklı	6	Mah. Kepezler	3
Mah. Şeker Hoca	6	Mah. Koca Nâib	3
Mah. Umur Bey	6	Mah. Köse(c)ler	3
Mah. Veled-i Habîb	6	Mah. Kurşunlu (nam-ı diğer Hacı Yakup)	3
Mah. Veled-i Kazzâz	6	Mah. Mantıcı	3
Mah. Abdal Mehmed Sultan	5	Mah. Meydancık	3
Mah. Ahmed Bey	5	Mah. Molla Arab	3
Mah. Arab Mehmed	5	Mah. Mücellidî	3
Mah. Başçı İbrahim	5	Mah. Namazgâh	3
Mah. İstabl-ı Bâyezid Paşa	5	Mah. Selçuk Hatun	3
Mah. Kara Ağaç	5	Mah. Simkeş (Mehmed)	3
Mah. Kiremitçi	5	Mah. Sivâsiler	3
Mah. Veled-i Na'iband	5	Mah. Şerafeddin Paşa	3
Mah. Veled-i Sarayî	5	Mah. Şeyh Konevî	3
Mah. Arablara	4	Mah. Veled-i Harirî	3
Mah. Câmî-i Kal'a	4	Mah. Veled-i Kaygan	3
Mah. Debbâğlar	4	Mah. Veled-i Kurd (Mah. Kurdoğlu)	3
Mah. Hacı İskender	4	Mah. Yiğid Cedîd	3
Mah. Hazreti Emir	4	Mah. Zağferânlık	3
Mah. İncirlice	4	Mah. Alaca Mescid	2
Mah. İsâ Bey Fenâri	4	Mah. Alaeddin Bey	2
Mah. Karakâdi (Karakedi)	4	Mah. Ali Paşa	2
Mah. Orhan (Gazi)	4	Mah. Arab Bey	2
Mah. Sağı(n)cı Sungur	4	Mah. Attâr Hüssâm (eddin)	2
Mah. Şehâbeddin Paşa	4	Mah. Bâbü's-Sicn (Bâb-ı Zindan)	2
Mah. Şehreküsdî	4	Mah. Bahâdır Ağa	2
Mah. Tatarlar	4	Mah. Bedreddin	2
Mah. Veled-i Enbiyâ	4	Mah. Bilecik (İtî)	2
Mah. Veled-i Mizân	4	Mah. Cafer Hoca	2
Mah. Veled-i Vezirî	4	Mah. Câmî-i Kebîr	2
Mah. Yenice	4	Mah. Çardak	2
Mah. Zeyniler	4	Mah. Çekirge	2
Mah. (Şeyh) Şibli	3	Mah. Çelebi Sultan Mehmed	2
Mah. Ahmed Dâi	3	Mah. Çerâğ Bey (Çırak Bey)	2
Mah. Ahmed Paşa	3	Mah. Çukur (Mescid)	2
Mah. Alaca Hırka	3	Mah. Doğan Bey	2
Mah. Altıbarmak	3	Mah. Ebû İshak	2
Mah. At Bâzârı (Bâzâr-ı esb)	3	Mah. Ebû Şahme	2
Mah. Baba Zâkir	3	Mah. Elmalık	2
Mah. Bâb-ı Zemîn	3	Mah. Elvân Bey	2
Mah. Eşrefiler	3	Mah. Gazi Hüdâvendigâr	2
Mah. Fazlullah Paşa	3	Mah. Hamza Bey	2

TABLO 8 (devamı)

Mahalle Adı	Vakıf Adedi	Mahalle Adı	Vakıf Adedi
Mah. Hasan Paşa	2	Mah. Enârlı	1
Mah. Hoca Mehmed Karamanî	2	Mah. Encügizler	1
Mah. Hoca Taşkın	2	Mah. Fıskırık nam-ı diğer Akkaz	1
Mah. Hoca Tayyib	2	Mah. Hacı Baba	1
Mah. İshak Şah (Paşa)	2	Mah. Hacı Sevindik	1
Mah. Kara Mazâk	2	Mah. Hamza Habbâz	1
Mah. Kayabaşı	2	Mah. Havz	1
Mah. Kız Ya'kub	2	Mah. Hoca Hasan (Dudullı)	1
Mah. Kirişci kızı	2	Mah. Hoca Mentеш	1
Mah. Mecnûn Dede	2	Mah. İbn-i Esir	1
Mah. Mes'ud Makramavî	2	Mah. İki Kapulu	1
Mah. Molla Gürâni	2	Mah. İvâz	1
Mah. Reyhan Paşa	2	Mah. Kal'a-i Umur Bey	1
Mah. Sa'id-i Fakih (Sâtı Fakih)	2	Mah. Kapluca	1
Mah. Semerci	2	Mah. Kara Gürlü	1
Mah. Seyyidler	2	Mah. Kassab Hüseyin	1
Mah. Simidci	2	Mah. Kilisâ-yı Ermeniyân	1
Mah. Süzen Kefen (Kefen İğnesi)	2	Mah. Konevizâde	1
Mah. Şeyh Hamid Aksarayî	2	Mah. Köstereciler	1
Mah. Şeyh Paşa	2	Mah. Manastır	1
Mah. Tahtalı (Tahta) Mescid	2	Mah. Molla Fenâri	1
Mah. Tefsirhân	2	Mah. Murad-ı Hân-ı Sâni (Muradiye)	1
Mah. Tekye Mescid	2	Mah. Musli	1
Mah. Veled-i Harrât (İbn-i Harrat)	2	Mah. Nakkaş Ali	1
Mah. Veled-i Yâniç	2	Mah. Narlu (Enarlu)	1
Mah. Veli Şemseddin	2	Mah. Pınarbaşı	1
Mah. Yahşi Bey	2	Mah. Sarı Abdullah	1
Mah. Yeni Bezzâz	2	Mah. Sarraçhâne	1
Mah. Mürekkebcî	1	Mah. Şahin Lala	1
Mah. İmâret-i İsâ Bey	1	Mah. Temennâ-i Kebîr	1
Mah. Ak Minâre	1	Mah. Temennâ-i Sagîr	1
Mah. Azeb Bey	1	Mah. Üçkozlar	1
Mah. Bâyezid Paşa	1	Mah. Üftade Efendi	1
Mah. Binevâ Mehmed Çelebi	1	Mah. Veled-i Bevvâb	1
Mah. Çelebiler	1	Mah. Veled-i Helvaî (İbn-i Helvaî)	1
Mah. Çoban Bey	1	Mah. Veled-i Nizâm	1
Mah. Darphâne	1	Mah. Yıldırım Bâyezid Hân	1
Mah. Dâvud Kadı	1	Mah. Yiğid Köhne	1
Mah. Duhter-i Şeref	1		
TOPLAM MAHALLE 179		TOPLAM VAKIF ADEDİ 482	

TABLO 9 Bursa Köylerine Ait Vakıf Sayıları

Karye Adı	Vakıf Adedi	Karye Adı	Vakıf Adedi
Karye-i Kazıklı	4	Karye-i Çavuş	1
Karye-i Ahî	3	Karye-i Çeltik	1
Karye-i Değirmenli Kızık	3	Karye-i Çonkar(a)	1
Karye-i Dürdâne	3	Karye-i Depecik	1
Karye-i Hasan	3	Karye-i Dikencik	1
Karye-i Soğanlı	3	Karye-i Dimyoz	1
Karye-i Tutaklı	3	Karye-i Enarlı Dere	1
Karye-i Alişâr	2	Karye-i Fidye Kızık	1
Karye-i Avdâncık	2	Karye-i Göynükli	1
Karye-i Bâdemli	2	Karye-i Gözdede (Gözede)	1
Karye-i Barak Fakıh	2	Karye-i Hacı İvâz Paşa	1
Karye-i Bilâd-ı Yunus	2	Karye-i Hamamlı Kızık	1
Karye-i Dere Kızık	2	Karye-i Hamidler	1
Karye-i Emrud	2	Karye-i İgdir	1
Karye-i Filedâr	2	Karye-i İnkaya	1
Karye-i Serme	2	Karye-i İsâ Bey	1
Karye-i Tobruca (Dobruca)	2	Karye-i Kara	1
Karye-i Ahmed Bey	1	Karye-i Kara Balçık	1
Karye-i Akça	1	Karye-i Kara Hızır	1
Karye-i Aksunkur	1	Karye-i Karamân	1
Karye-i Ata (Ada)	1	Karye-i Kavak	1
Karye-i Azvâd (t)	1	Karye-i Kayacık	1
Karye-i Baba Sultân	1	Karye-i Kestel	1
Karye-i Balıklı	1	Karye-i Kilisan	1
Karye-i Budak Gazi	1	Karye-i Mashara Hasan	1
Karye-i Büyütk Susığırılık	1	Karye-i Samanlı	1
Karye-i Canbaz (lar)	1	Karye-i Selçuk Gazi	1
Karye-i Cum'ali Kızık	1	Karye-i Şeyh Hucec	1
Karye-i Çağrışân	1	Karye-i Vakf-ı Susığırılık	1
Karye-i Çatal	1		
TOPLAM KARYE 59		TOPLAM VAKIF ADEDİ 84	



KAYNAKÇA

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Bursa Şer'îye Sicilleri, Ankara Milli Kütüphane;

A-83	B-103
A-124	B-148
A-136	B-150
A-140	B-154
A-163	B-170
A-190	B-195
B-18	B-208
B- 60	B-211
B-97	B-245

KİTAP, MAKALE ve TEZLER

- Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982.
- Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul, Enderun Yayınları, 1988.
- Akdağ, Mustafa, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt VIII-XII, Sayı 14-23, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 1975, ss.51-61.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1453-1559*, Cilt II, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995.
- Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, TTK. Yayınları, 1988.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1. Kitap, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- Akozan, Feridun, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı VIII, Ankara, 1969, ss. 303-308.

- Aktepe, Münir, "XVII. Asra Ait İstanbul Kazâsı Avârız Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, 1957, ss. 109-139.
- Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivî, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul, 1992.
- Aslan, Nâsi, "Osmanlı Toplumunda Para Vakıflarının Kurumsallaşmasında Rol Oynayan Faktörler", *Dinî Araştırmalar*, Cilt 1, Sayı 2, Ankara, 1998, ss. 93-119.
- Aydemir, Abdullah, *Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, 2. Baskı, Ankara, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Baer, Gabriel, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 13, Leiden, 1970, ss. 145-165.
- Baer, Gabriel, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, 1, 1970, ss. 28-50.
- Bakıer, Ömer, "Vakfiyelerde Binaların Tamiratı İle İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması", *Vakıflar Dergisi*, Sayı X, Ankara, 1973, ss. 113-126.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkilât-Tarih*, İstanbul, 1976.
- Barkan, Ömer Lütfi, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, II, 7, 1942, ss. 15-40.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, Cilt III, Sayı 5-6, TTK. Yayınları, Ankara, 1966, ss. 1-479.
- Barkan, Ömer Lütfi, "The Price Revolution Of The Sixteenth Century: A Turning Point In The Economic History Of The Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 6, 1975, ss. 3-28.
- Barkan, Ö. Lütfi - Meriçli Enver, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defterleri I*, Ankara, TTK. Basımevi, 1988.
- Barkan, Ö. Lütfi, "Avârız", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1993, ss. 13-19.
- Barkan, Ö. Lütfi-Ayverdi E. Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihi*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü, 1970.

- Barsoumian, Hagop, "The Dual Role of the Armenian *Amira* Class within the Ottoman Government and the Armenian *Millet* (1750-1850)", *Christians and Jews In The Ottoman Empire*, Eds: Benjamin Braude and Bernard Lewis, I, New York, Holmes & Meier Publishers, Inc., 1982, ss. 171-183.
- Barthold, W., "Çelebi", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul, 1977, ss. 369-370.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565-1566)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Batmaz, Eftal Şükrü, "İltizâm Sisteminin XVIII: Yüzyıldaki Boyutu", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss.250-257.
- Behrens-Abouseif, Doris, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule Institutions, Waqf & Architecture in Cairo (16th & 17th Centuries)*, Leiden, E. J. Brill, 1994.
- Berki, Ali Himmet, *Vakıflar I*, 2. Baskı, İstanbul, Aydınlık Basımevi, 1946.
- Berki, Ali Himmet, "Hukukî ve İçtimaî Bakımdan Vakıf", *Vakıflar Dergisi*, Sayı V, Ankara, 1962, ss.9-13.
- Berki, Ali Himmet, "Vakıfların Tarihi Mâhiyeti, İnkişâfı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Fâideler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı VI, 1965, ss. 9-13.
- Berki, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1966.
- Berki, Şakir, "Vakfın Lüzumu, Faydaları ve Vakıfları Teşvik", *Vakıflar Dergisi*, Sayı V, Ankara, 1962, ss. 19-21.
- Cezar, Yavuz, "Bir Âyânın Muhallefatı", *Bellekten*, Cilt XLI, Sayı 161, Ankara, 1977, ss. 41-78.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986.
- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 2. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1985.
- Cook, M. A., *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, London, Oxford University Press, 1972.
- Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, TTK. Yayınları, 1991.

- Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu “, *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, 1971, ss.39-66.
- Çetin, Osman, “Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)”, *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 4, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss.270-276.
- Çiftçi, Cafer, “Osmanlı-Avusturya Savaşları Esnâsında Bursa Halkının Avârız Türü Vergi Yükünden Örnekler (1686-1688)”, *Osmanlı Araştırmaları*, XX, İstanbul, 2000, ss. 247-268.
- Çizakça, Murat, *Sixteenth-Seventeenth Century Inflation and the Bursa Silk Industry: A Pattern for Ottoman Industrial Decline?*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 1978.
- Çizakça, Murat, “Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650”, *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Ed: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, 1987, ss. 247-261.
- Çizakça, Murat, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İstanbul, İlmî Neşriyat,1993.
- Çizakça, Murat, “Financing Silk Trade in the Ottoman Empire, 16th-18th Centuries”, *La Seta in Europa secc. XIII-XX*, S. Cavaciocci (ed.), Istituto Internazionale di Storia Economica, Prato, 1993, ss.711-723.
- Çizakça, Murat, “Cash Waqfs of Bursa, 1553-1823”, *Journal of The Economic and Social of the Orient*, 38, 3, Leiden, 1995, ss. 313-354.
- Çizakça, Murat, *İslâm Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, Çev: Şehnaz Layikel, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Çizakça, Murat, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Century to the Present*, İstanbul, Boğaziçi University Press, 2000.
- Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, *On Altıncı Asırda Bursa, 1558-1589*, Bursa, Bursa Halkevi Neşriyatı, 1940.
- Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1960.
- Darling, Linda T., *Revenue-Raising & Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden, E.J. Brill, 1996.

- Deguilhem-Schoem, Randi, "Waqf Documents as a Socio-Economic Source for Ottoman History", *Cı'epo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi, VII. Sempozyumu Bildirileri*, 7-11 Eylül 1986, Haz: Jean-Louis Bacque' Grammont - İlber Ortaylı - Emeri van Donzel, Ankara, TTK Yayınları, 1994, ss. 35-41.
- Döndüren, Hamdi, "İslâm'da Para Vakfi ve Finansman Olarak Kullanma Yöntemleri", *Altınoluk*, 53, Temmuz 1990, ss. 17-19.
- Döndüren, Hamdi, "Karz-ı Hasen", *Altınoluk*, 63, 1991, ss. 31-32.
- Döndüren, Hamdi, *Günümüzde Vakıf Meseleleri*, İstanbul, Erkam Yayınları, 1998.
- Emecen, Feridun M., "Kayacık Kazâsı'nın Avâriz Defteri", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, (Tayyib Gökbilgin Hatırâ Sayısı)*, Sayı 12, 1981-1982, ss. 159-170.
- Erder, Leila, "The Measurement of Pre-industrial Population Changes, The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies*, 9, 1975, ss.284-301.
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara, 1977.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, eds. Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara: Hacettepe, 1980, ss.103-109.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahallenin' İşlev ve Nitelikleri Üzerine" *Osmanlı Araştırmaları*, IV, İstanbul, 1984, s. 71-78.
- Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, Cilt LII, Sa. 203, Ankara, 1988, ss. 501-533.
- Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *IX. Türk Tarih Kongresi (Bildiriler)*, Cilt III, Ankara, 1989, ss. 1415-1424.
- Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995.
- Erim, Neşe, "Trade, Traders and the State in Eighteenth-Century Erzurum", *New Perspectives on Turkey*, 5-6, Fall 1991, ss. 123-149.

- Erünsal, İsmail E., "Hâfiz-ı Kütüb", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XV, İstanbul, 1997, ss. 94-98.
- Evliya Çelebi *Seyahâtnâmesi*, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Evren, Burçak, *Osmanlı Esnafı*, İstanbul, Doğan Kitapçılık Yayınları, 1999.
- Faroqhi, Suraiya, "Social Mobility Among The Ottoman 'Ulemâ In The Late Sixteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, 4, 1973, ss. 204-218.
- Faroqhi, Suraiya, *Batı ve Orta Anadolu'da Şehirleşme ve Ticaret (1520-1650)*, Doçentlik Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1980.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev: Neyyar Kalaycıoğlu, 2. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Faroqhi, Suraiya, "Ottoman Guilds in the Late Eighteenth Century: The Bursa Case", *Making A Living In The Ottoman Lands 1480 to 1820*, İstanbul, The Isis Press, 1995, ss. 93-112.
- Faroqhi, Suraiya, "Bursa At The Crossroads: Iranian Silk, European Competition And The Local Economy 1470-1700", *Making A Living In The Ottoman Lands 1480 to 1820*, İstanbul, The Isis Press, 1995, ss. 113-148.
- Faroqhi, Suraiya, "Ottoman Guilds in the late Eighteenth Century: The Bursa Case", *Making A Living In The Ottoman Lands 1480 to 1820*, İstanbul, The Isis Press, 1995, ss. 93-112.
- Finkel, Caroline, "The Provisioning of the Ottoman Army During the Campaigns of 1593-1606", *Habsburgisch-osmanische Beziehungen*, ed: Andreas Tietze, Vienna, 1985, ss.107-123.
- Gabriel, Albert, *Une Capitale Turque Brousse*, Texte I, Paris, E. De Boccard, 1958.
- Gedikli, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998.
- Gedikli, Fethi, "Osmanlı Şirketleri", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 433-442.
- Genç, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 4, Ankara, 1984, ss. 52-61.

- Genç, Mehmet, "Esham", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, 1995, ss. 376-380.
- Genç, Mehmet, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divân*, Yıl 4, Sayı 6, İstanbul, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, 1999/1.
- Genç, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayiinde Gelişmeler ve Devletin Rolü", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 263-268.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000.
- Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, 12, Cambridge University Press, 1980, ss. 231-244.
- Gerber, Haim, "The Monetary System Of The Ottoman Empire", *Journal of The Economic and Social of the Orient*, XXV / III, Leiden, 1982, ss. 308-324.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem, Hebrew University Press, 1988.
- Gökbilgin, Tayyib, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952.
- Gökbilgin, Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977.
- Gökbilgin, Tayyib, "Kanunî Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilâtına Işık Tutan Bursa Şer'ıye Sicillerinden Örnekler", *İ. Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, 2. Baskı, Ankara, TTK. Yayınları, 1988, ss. 91-112.
- Göyünç, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, (İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı)*, Sayı 32, İstanbul, 1979, ss. 331-348.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, TTK. Yayınları, 1991.
- Gözübenli, Beşir, "Türk Hukuk Tarihinde Vakıf Mallarının Faizli İşletilmesi Hakkında Tahlili Bir Değerlendirme", *XI. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, 1994, ss. 51-72.

- Gudiashvili, David, “XV-XVII. Yüzyıllarda Türkiye’de İpekli Kumaş Dokumacılığı”, *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 86-96.
- Güçer, Lütfi, “XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23. Cilt, Ekim 1962-Şubat 1963, ss. 97-143.
- Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru’l-hadîslerin Yeri*, Ankara, TTK. Yayınları, 1997.
- Günaydın, Nurşen - Kaplanoğlu Raif, *Seyehatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, 2000.
- Güvemli, Oktay, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu*, Cilt II, İstanbul, Proje Danış Yayın, 1998.
- Halaçoğlu, Yusuf, “Dellâl”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul, 1994, ss. 145-146.
- Halkevi Neşriyatı, *Bursa Hamamları*, Bursa, Yeni Basımevi, 1935.
- Hattox, Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu’daki Kökeni*, Çev: Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Heffening, W., “Şahit”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, 2. Baskı, İstanbul, 1979, ss. 282-284.
- Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa, Esra Fakülte Kitabevi, 1997.
- Hızlı, Mefail, “Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Yıl 6, (1994), 1998, s. 53-70.
- Hızlı, Mefail, “Osmanlı Dönemi Bursa’ında Eğitim-Öğretim Vakıflarına Genel Bir Bakış”, *UÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 7, Bursa, 1998, ss. 183-191.
- Hızlı, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul, İz Yayınları, 1998.

- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev: Acar Sevim, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Hoshino, Hidetoshi-Mazzaoui, Maureen Fennell, "Ottoman Markets For Florentine Woolen Cloth In The Late Fifteenth Century", *International Journal of Turkish Studies*, Vol.3, No.1, Winter, Madison, 1984-1985, ss. 17-31.
- Imber, Colin, *Ebu's-su'ud, The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh University Press, 1997.
- İnalçık, Halil, "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, Cilt, XXIV, Sayı 93, Ankara, 1960, ss. 45-102.
- İnalçık, Halil, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III, 2, Leiden, 1960, ss. 131-147.
- İnalçık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 29, 1969, ss. 97-140.
- İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, Translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber, New York-Washington, Praeger Publisher, 1973.
- İnalçık, Halil, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Edited by Thomas Naff and Roger Owen, Southern Illinois University Press, 1977, ss. 27-52.
- İnalçık, Halil, "The Hub of the City: The Bedestan of İstanbul", *International Journal of Turkish Studies I*, Madison, 1980, ss. 1-17.
- İnalçık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI, 1980, ss. 283-337.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler*, Cilt X, Sayı 14, TTK. Basımevi, Ankara, 1981, ss. 1-91.
- İnalçık, Halil, "Yük (Himl) In Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", *TURCICA*, XVI, 1984, ss. 131-156.
- İnalçık, Halil, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 2. Baskı, Ankara, TTK. Yayınları, 1987.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere, Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*

- Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul, Eren Yayınları, 1993, ss. 259-317.
- İnalçık, Halil, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul, Eren Yayınları, 1993, ss. 31-65.
- İnalçık, Halil, "The Ottoman State: Economy And Society, 1300-1600", *An Economic And Social History of The Ottoman Empire 1300-1914*, Halil İnalçık-Donald Quataert (eds.), Cambridge University Press, 1994, ss.11-409.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı ?", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Ankara, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000, ss. 1-13.
- İnan, Kenan, "Trabzon Şer'iyet Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç-Alacak İlişkileri", *İslâmiyât*, Cilt 2, Sa. 4, Ankara, Avrasya Yayınları, 1999, ss.91-109
- İpşirli, Mehmed, "Câbî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, 1992, ss. 529-530.
- İpşirli, Mehmet, "Avârız Vakfı", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul, 1991, ss. 109.
- İpşirli, Mehmed, "Çelebi", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul, 1993, ss. 259.
- İpşirli, Mehmet, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, (Tayyib Gökbilgin Hatırâ Sayısı)*, Sayı 12, 1982, ss. 203-248.
- Jennings, Ronald C., "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 16, Leiden, 1973, ss. 168-216.
- Jennings, Ronald, "Women in Early 17th-Century Ottoman Judicial Records: The Shari'a Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18, Leiden, 1975, ss. 53-114.
- Jennings, Ronald C., "Zımmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records; the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 21, 3, Leiden, 1978, ss. 225-293.

- Jennings, Ronald C., "The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, eds. Anthony Bryer- Heath Lowry, Washington, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1986, s. 129-154.
- Kafadar, Cemal, *Yeniçeri-Esnaflar İlişkileri: Solidarity and Conflict*, Yayınlanmamış Master Tezi, Institute of Islamic Studies, McGill University, 1981.
- Keleş, Ali, "İslâm'a Göre Para Politikası Kavramı", *İLAM Araştırma Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, İstanbul, 1998, ss. 105-130.
- Kepecioğlu, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, Bursa Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel No: 4519, 4521, Cilt I, III.
- Kepecioğlu, Kâmil, *Bursa Hanları*, Bursa Halkevi Neşriyatı, 1935.
- Kepecioğlu, Kâmil, "Bursa'da Şer'î Mahkeme Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kayıtlarından Toplanan Tarihî Bilgiler ve Vesikalar", *Vakıflar Dergisi*, Sayı II, Ankara, 1942, ss. 405-421.
- Keskiöglü, Osman, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları ve Bâli Efendi'nin Vakıf Paralar Hakkında Bir Mektubu", *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, 1971, ss. 81-94.
- Keskiöglü, Osman, "Bazı Yönleriyle Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, Sayı X, Ankara, 1973, ss. 109-112.
- Koyunluoğlu, A. Memduh Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa, Vilayet Matbaası, 1935.
- Köprülü, Fuad, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, Sayı II, Ankara, 1942, ss. 1-35.
- Köprülü, Orhan F., "Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul, 1994, ss. 455-456.
- Kunter, Halim Baki, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı I, Ankara, 1938, ss. 103-130.
- Kurt, Abdurrahman, "Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu ve Bursa Örneği", *Bursa Defteri*, Sayı 3, Eylül 1999, s. 98-104.
- Kurt, Abdurrahman, "Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 5, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 434-449.
- Kurt, İsmail, *Para Vakıfları, Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1996.

- Labib, Subhi, "The Era Of Suleyman The Magnificent: Crisis Of Orientation", *International Journal of Middle East Studies*, 10, Cambridge University Press, 1979, ss. 435-451.
- Lapidus, Ira M., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, London, Cambridge University Press, 1984.
- Mandaville, Jon E., "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 10, , 1979, ss. 289-308.
- Mantran, Robert, *XVI-XVIII. Yüzyillarda Osmanlı İmparatorluğu*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1995.
- McGowan, Bruce W., "The Study Of Land And Agriculture In The Ottoman Provinces Within The Context Of An Expanding World Economy In The 17th And 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, 2, 1, 1981, ss. 57-63.
- McGowan, Bruce, "Osmanlı Avârız-Nüzul Teşekkülü (1600-1830), *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976*, Cilt II, Ankara, 1981, ss. 1327-1332.
- McGowan, Bruce, "The Age of The Ayans (1699-1812)", *An Economic And Social History of The Ottoman Empire 1300-1914*, İnalcık Halil - Quataert Donald (eds.), Cambridge University Press, 1994, ss. 637-758.
- Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları, Yâdigâr-ı Şemsî I-II*, Haz: Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa, Uludağ Yayınları, 1997.
- Miroğlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, TTK. Yayınları, 1990.
- Mühimme Defteri 44*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Ali Ünal, İzmir, Akademi Kitabevi, 1995.
- Mühimme Defteri 90*, Yayına Hazırlayanlar: Nezihi Aykut-İdris Bostan-Feridun Emecen-Yusuf Halaçoğlu-Mehmet İpşirli-İsmet Miroğlu-Abdülkadir Özcan-İlhan Şahin, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1993.
- Naff, Thomas, "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed: Thomas Naff and Roger Owen, Southern Illinois University Press, 1977, ss. 88-107.

- Nagata, Yuzo, *Tarihte Âyânlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara, 1997.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Şehirlerindeki Askerîlerin Ekonomik Durumuna İlişkin Bazı Bilgiler", *Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler II*, Ankara, 1983, ss.169-178.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Sicillerdeki Kent Yaşamı", *Bursa Defteri*, Sayı 1, Bursa, Bursa Kültür Sanat Yayınları, 1999, ss. 72-77.
- Oğuzoğlu, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul, Eren Yayınları, 2000.
- Ongan, Halit, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iyeye Sicili*, Ankara, TTK. Yayınları, 1974.
- Orhonlu, Cengiz, "Meslekî Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1972, ss. 93-138.
- Ortaylı, İlber, "Ottoman-Habsburg Relations 1740-1770, And Structural Changes In The International Affairs Of The Ottoman State", *Studies On Ottoman Transformation*, Analecta Isisiana X, İstanbul, The Isis Press, 1994, ss. 33-43.
- Ortaylı, İlber, "The Ottoman Empire At The End Of The Seventeenth Century", *Studies On Ottoman Transformation*, Analecta Isisiana X, İstanbul, The Isis Press, 1994, ss. 1-9.
- Ortaylı, İlber, "The Ottoman Empire At The End Of The Seventeenth Century", *Studies On Ottoman Transformation*, Analecta Isisiana X, İstanbul, The Isis Press, 1994, ss. 1-9.
- Öcalan, Hasan Basri, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*, Bursa, Gaye Kitabevi, 2000.
- Ömer Lütü Efendi, *İthaf-ül Ahlâf fi Ahkâm-il Evkaf*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977.
- Öz, Mehmet, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, İstanbul, 1997, ss. 77-90.
- Öz, Tahsin, "Bursa Kumaşları", *Bursa*, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1948, ss. 29-32.

- Özcan, Tahsin, *Kanunî Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997.
- Özcan, Tahsin, “Para Vakıflarıyla İlgili Önemli Bir Belge”, *İLAM Araştırma Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, İstanbul, 1998, ss. 107-112.
- Özcan, Tahsin, “Sofyalı Bâli Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, İstanbul, 1999, ss.125-155.
- Özçelik, Selahittin, “XIX. Yüzyıl Türkiyesi'nde Köy ve Kasaba Hayatı Üzerine Gözlemler”, *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 4, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 119-131.
- Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Özdemir, Rifat, “Osmanlı Döneminde Vakıf Kurumların Sosyo-Ekonomik Cephesi Üzerine Bazı Bilgiler”, *Fırat Üniversitesi Dergisi*, I, (2), 1987, ss. 207-220.
- Özdemir, Rifat, “Ankara Hatuni Mahallesi Nakit Avârız Vakfının Kredi Kaynağı Açısından Önemi (1785-1802)”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, (M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989), Ankara, 1990, ss. 733-754.
- Özdeş, Gündüz, *Türk Çarşıları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Doçentlik Tezi, İstanbul, Pulhan Matbaası, 1953.
- Özel, Oktay, “Avârız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalcık-Şevket Pamuk, Ankara, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000, ss. 35-50.
- Özkaya, Yücel, “XVIII İnci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-Nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu”, *Bellekten*, Cilt XXXVIII, Sayı 151, Ankara, 1974, ss. 445-491.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 1995.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, II, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 83, 1999 / 2000, İstanbul, 2000, ss. 133-144.

- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000.
- Panzac, Daniel, "International And Domestic Maritime Trade In The Ottoman Empire During The 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, 24, Cambridge University Press, 1992, ss. 189-206.
- Pay, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa, Eğit-San Yayınları, 1996.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi I*, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, 3. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Reindl-Kiel, Hedda, "A Woman Tımar Holder In Ankara Province During The Second Half Of The 16th Century", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXXX/II, Leiden, 1997, ss. 207-231.
- Rûhanî, Kazım, *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı ve Safevî Esnaf Teşkilâtı*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976.
- Sahillioğlu, Halil, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-1963, s. 145-218.
- Sahillioğlu, Halil, "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitabü'l-Kadı' ve 'Süftece'ler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler / Tartışmalar*, O. Okyar ve H. Ü. Nalbantoğlu (ed.), Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, ss. 103-144.
- Sahillioğlu, Halil, "Avârız", *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul, 1991, ss. 108-109.
- Sahillioğlu, Halil, "XV. Yüzyıl Sonunda Hindistan'da Osmanlı Tâcirleri", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 77-80.
- Salzmann, Ariel, "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 227-235.
- Suçeska, Avdo, "Die Entwicklung des Besteuerung durch die 'Avariz-i dıvânîye und Tekâlif-i örfiye' im Osmanischen Reich während des 17th und 18th Jahrhunderts", *Sudost Forschungen*, 27, 1968, ss. 89-130.
- Sümer, Faruk, "Ağa", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, 1988, ss. 451-452.

- Şahin, İlhan-Emecen, Feridun, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906 / 1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.
- Şakiroğlu, Mahmut H., “Bursa Bibliyografyası”, *Türk Kültürü*, Yıl XIV, Sayı 162, Nisan 1976, ss. 45-57.
- Şakiroğlu, Mahmut H., “Bursa’dan Floransa’ya İpek Ticareti”, *Bursa*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, ss. 144-147.
- Şimşek, Mehmet, “Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münâkaşalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, 1985, ss. 207-220.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1985.
- Tanyeli, Uğur, “Klasik Dönem Osmanlı Metropolünde Konutun ‘Reel’ Tarihi: Bir Standart Saptama Denemesi”, *Prof. Doğan Kuban’a Armağan*, İstanbul, Eren Yayınları, 1996, ss. 57-67.
- Taşdemir, Latif, “Osmanlı Devleti’nde Banker-Sarraf Faaliyetleri Yahut Bir Gerileme Sebebi Olarak Bankacılıktaki Gecikme”, *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 465-478.
- Tekindağ, Şinasi, “Medrese Dönemi”, *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 1975, ss. 3-54.
- Turan, Osman, “Selçuklu Türkiyesi’nde Faizle Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika”, *Belleten*, Cilt XVI, Sayı 62, Ankara, 1938, ss. 251-260.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara, TTK. Yayınları, 1992.
- Uludağ, Süleyman, “Delâilü’l-Hayrât”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt, 9, İstanbul, 1994, ss. 113-114.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Şer’î Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü*, Temmuz 1935, ss. 365.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, TTK. Yayınları, 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, 3. Baskı, Ankara, T.T.K. Yayınları, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, Kısım I, 5. Baskı, Ankara, TTK. Yayınları, 1995.

- Ünal, M. Ali, "1056 / 1646 Tarihli Avâriz Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput, *Belleten*, Cilt LI, Sayı 199, 1987, ss. 119-129.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, TTK. Yayınları, 1989.
- Ünal, M. Ali, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avâriz Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, İzmir, 1997, s. 9-74.
- Yazıcı, Tahsin, "Derviş", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul, 1994, ss. 188-190.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilâtı", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, (Tayyib Gökbilgin Hatırâ Sayısı)*, Sayı 12, İstanbul, 1982, ss. 171-190.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XVII, 1983, ss. 55-60
- Yediyıldız, Bahaeddin, "XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, Sayı XVIII, 1984, ss. 5-41.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 13, İstanbul, 1986, ss. 153-172.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Hayrat Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan*, XXVII/1-2, Ankara, 1989, ss. 277-284.
- Yıldırım, Onur, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm", *Toplum ve Bilim*, Sayı 83, 1999 / 2000, İstanbul, ss. 146-176.
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri, 1776-1794 Tarihli Maden Emni Defteri*, Sivas, Dilek Matbaası, 1997.
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, Dilek Matbaası, 1998.
- Zaim, Sabahaddin, "Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadî Durumu", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, Cilt 3, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 32-44.



EKLER

این سند محموله و اخراج اولاد آنست بر این عنوانش و منزل در محله بندر یازده گانه در بندر
 یازده گانه مالکانه سید باقر سید محمد آقاوند شریفی در شهر بندر یازده گانه در سنه ۱۱۸۸ هجری قمری
 این سند را در وقت
 ۱۱۷۵
 در وقت متولی سید محمد آقاوند شریفی
 ۱۱۸۵
 در وقت سید محمد آقاوند شریفی
 ۱۱۹۵
 در وقت سید محمد آقاوند شریفی
 ۱۲۰۷
 در وقت سید محمد آقاوند شریفی
 ۱۲۴۴

برای عوارض منزل	قرابت مولد النبی	و حسن ناصر برای حلوا	برای سید محمد آقاوند
عرب ۱۱	عرب ۱۴	عرب ۶	عرب ۳
و طایفه مشولی	حرف و کاسب	مستعاره متفرقه	زیاده از مستعار
عرب ۱۵	عرب ۹۰	عرب ۹۰	عرب ۶۱
مردم کرب و محله بندر			
عائیت خان محمد سلیمان	الکلی ابراهیم محمد بنور	سید محمد	محمد بنور
عرب ۶۰	عرب ۸۰	عرب ۳۰	عرب ۳۰
نسطی احمد محلات بازار	کریم علی محله	بکاجی خان محله	بلدیجی حسن محله بندر
عرب ۳۵	عرب ۵۰	عرب ۳۰	عرب ۲۱
نکولاجی اوغلو ابراهیم	جو باقر ابراهیم در قیام	نیاسی منصور محله بندر	سید حسین از قیام
عرب ۵۰	عرب ۱۰۵	عرب ۱۵	عرب ۳۰
نعلیجی صاحب بیست محله	نصیر بن خدیو محله	حاجان زوجه اسمان	بربر مستشاری محله بندر
عرب ۱۵	عرب ۱۰۰	عرب ۱۵	عرب ۵۰
عبد النبی محله بندر	الکلی اوغلو ابراهیم محله	دستور محمد ابوبکر	عبارت سید محله
عرب ۴	عرب ۳۰	عرب ۵۰	عرب ۳۰
بربر علی بن منصور محله	انجیر لری ابراهیم محله	حاجان اوغلو ابراهیم محله	سید متولی مزبور
عرب ۳۰	عرب ۱۵	عرب ۳۰	عرب ۱۴۱
مردم کرب و محله بندر			
۱۲۴۴			

Belge 1: Yıldırım Bâyezid Mahallesi'nin avârız vakfına ait,
 1775-1776 senesi muhasebe kaydı.
 (sermayesi açısından para vakfi)

